

ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

«ΕΓΚΛΗΜΑΤΟΛΟΓΙΑ»

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Θέμα: «Εγκλήματα Διατροφής. Οικονομικές και Πολιτικές Διαστάσεις.»

Ελισάβετ Κλαδάκη

(Α.Μ.:3217Μ008)

Αθήνα, 2020

Τριμελής Επιτροπή:

Λάζος Γρηγόρης, Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου (Επιβλέπων)

Μαγγανάς Αντώνης, Ομότιμος Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου

Ζιούβας Δημήτριος, Επίκουρος Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου

Copyright © Ελισάβετ Κλαδάκη, 2020

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διπλωματικής εργασίας εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διπλωματικής εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς το συγγραφέα.

Η έγκριση της διπλωματικής εργασίας από το Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

<i>Περίληψη.....</i>	<i>5</i>
<i>Εισαγωγή.....</i>	<i>7</i>

ΜΕΡΟΣ Α΄

ΕΓΚΛΗΜΑΤΑ ΔΙΑΤΡΟΦΗΣ ΚΑΙ ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΟΙ ΑΞΟΝΕΣ ΜΕΛΕΤΗΣ

<i>1. Πράσινη Εγκληματολογία</i>	<i>10</i>
<i>2. Διατροφικά εγκλήματα : μια οπτική της πράσινης εγκληματολογίας</i>	<i>24</i>
<i>2.2 Η έννοια του Θύματος στα εγκλήματα διατροφής.....</i>	<i>36</i>

ΜΕΡΟΣ Β΄

ΕΓΚΛΗΜΑΤΑ ΔΙΑΤΡΟΦΗΣ: ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ

<i>3. Νομοθεσία των Τροφίμων.....</i>	<i>43</i>
<i>3.1 Κανονιστικό Πλέγμα των τροφίμων σε ευρωπαϊκό και εθνικό επίπεδο : Γενικές Αρχές</i>	<i>43</i>
<i>3.2. Κανονιστικό Πλέγμα των τροφίμων σε ευρωπαϊκό και εθνικό επίπεδο: Ειδικές Ρυθμίσεις</i>	<i>52</i>
<i>3.2.1. Εννοιολογική οριοθέτηση της απάτης στον τομέα των τροφίμων.....</i>	<i>61</i>
<i>3.2.1.1. Η νοθεία τροφίμων</i>	<i>66</i>
<i>3.2.1.2. Παραπλανητικές ετικέτες</i>	<i>77</i>
<i>3.2.1.3. Παραποίηση/ απομίμηση</i>	<i>84</i>
<i>4. Παράνομη, Λαθραία και Άναρχη αλιεία.....</i>	<i>86</i>
<i>4.1. Τα Αίτια και οι επιπτώσεις της ΠΛΑ</i>	<i>91</i>
<i>4.2 Κανονιστικό πλαίσιο σε διεθνές, ευρωπαϊκό και εθνικό επίπεδο</i>	<i>101</i>
<i>5. Εννοιολογική οριοθέτηση των Γενετικά Τροποποιημένων Τροφίμων</i>	<i>107</i>

5.1. Κίνδυνοι των ΓΤ τροφίμων για τον Άνθρωπο και το Περιβάλλον	114
5.2. Η νομοθεσία που διέπει τη λειτουργία των ΓΤΤ σε ενωσιακό και εθνικό επίπεδο	121
6. Κρατικά Εγκλήματα Διατροφής (State Food Crimes).....	129
6.1. Το δικαίωμα στη τροφή.....	129
6.3. Η έννοια της Πείνας στα πλαίσια του κρατικού εγκλήματος.....	142
6.4. Εμπειρική Διερεύνηση του φαινομένου	153
Συμπεράσματα- Συζήτηση.....	181
BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	185
ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ:	185
ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ:	188
ΚΑΝΟΝΙΣΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ :	199
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ.....	203

Περίληψη

Το σύστημα διατροφής δε μένει αμετάβλητο στο χωρόχρονο, αλλά εξελίσσεται στα πλαίσια της προσπάθειας των ανθρώπων να εξασφαλίσουν τη βασικότερη ανάγκη κάθε ζωντανού οργανισμού. Στη διάρκεια των ιστορικών χρόνων μια σειρά τεχνολογικών καινοτομιών έκαναν δυνατή την αύξηση της παραγωγής μέσω της σταδιακής βελτίωσης των μεθόδων υβριδίων, της χρήσης της ζωικής δύναμης στη γεωργία, της ανάπτυξης μηχανικών μέσων και αγροχημικών, της κλωνοποίησης και του ηλεκτρονικού ελέγχου της παραγωγής. Ωστόσο, οι παραπάνω εξελίξεις, έχουν επιφέρει δραματικές αλλαγές στη διατροφή των λαών, γεγονός που εγείρει ολοένα και περισσότερες ανησυχίες για τα τρόφιμα και τα συστήματα διατροφής, ειδικά όταν υπάρχουν προβλήματα που κυμαίνονται από την παγκόσμια άρδευση των αγροτικών γαιών έως τα πολυάριθμα διατροφικά σκάνδαλα, τις αναποτελεσματικές ρυθμίσεις των επιχειρήσεων τροφίμων που άπτονται ζητημάτων ασφάλειας των τροφίμων κ.ο.κ.. Τα εγκλήματα διατροφής συνιστούν ένα αναδυόμενο κλάδο στο τομέα της εγκληματολογίας και εκτείνονται σε όλες τις διαδικασίες παραγωγής, μεταποίησης, εμπορίας, διανομής, διάθεσης και κατανάλωσης τροφίμων, σε αποφάσεις σχετικά με την καλλιέργεια και τη συγκομιδή, τη γεωργική εργασία, τα επίπεδα ασφάλειας των τροφίμων, την αποτελεσματική επισήμανση, τη χρήση διαφορετικών και νέων τεχνολογιών, όπως η εκτεταμένη παραγωγή Γενετικά Τροποποιημένων Τροφίμων, και στις διαδικασίες που αφορούν στη διάθεση επαρκούς τροφής για τους λαούς. Τούτα μπορεί να ενέχουν τόσο βραχυπρόθεσμες όσο και μακροπρόθεσμες επιπτώσεις για τον άνθρωπο, όσο και για τα μη ανθρώπινα όντα και το περιβάλλον. Για τον παραπάνω λόγο, κρίνεται σκόπιμο να εξεταστούν ως τμήμα της Πράσινης Εγκληματολογίας, η οποία αναπτύχθηκε στα πλαίσια της κριτικής εγκληματολογίας, χωρίς να στοχεύει μονάχα στην ενιαία αντιμετώπιση των περιπτώσεων περιβαλλοντικού εγκλήματος, αλλά πολύ περισσότερο συνιστά μια ευρύχωρη, εξελισσόμενη και ανοιχτή εγκληματολογική προσέγγιση. Στα εγκλήματα διατροφής, τέλος, υπάγονται και πράξεις άρνησης και σκόπιμης στέρησης των τροφίμων στους πολίτες εκ μέρους των κρατών, απότοκο προσπάθειας των τελευταίων να καθυποτάξουν οιασδήποτε φύσεως δράση αντίκειται στην κυριαρχία τους.

Λέξεις κλειδιά: εγκλήματα διατροφής, πράσινη εγκληματολογία, ασφάλεια τροφίμων, απάτη τροφίμων, Γενετικά Τροποποιημένα Τρόφιμα, Παράνομη, Λαθραία και άναρχη Αλιεία, κρατικά εγκλήματα διατροφής

Abstract

The food system does not remain unchanged in space-time, but evolves along with human effort to provide the most basic need of every living organism. Over the years, a number of technological innovations have made the increase of production possible, through the gradual improvement of hybrid methods, the use of animal power in agriculture, the development of mechanical means and agro-chemicals, the cloning and the electronic control of production. However, all developments mentioned above, have brought about dramatic changes in the diet of the peoples, and this raises more and more concerns about food and food systems, especially when there are problems ranging from global irrigation of agricultural lands to numerous food scandals, ineffective regulations of food companies dealing with food safety issues, etc. Food crimes are an emerging sector in the field of criminology which extend to all the processes of production, processing, marketing, distribution and consumption of food, in decisions on cultivation and harvesting, agricultural work, food safety, effective labeling, the use of different and new technologies, such as the extensive production of Genetically Modified Food and the processes involved in providing adequate food for the people. These can have both short-term and long-term effects on humans, as well as on non-human beings and the environment. For the above reasons, it is advisable to consider them as part of Green Criminology, which was developed in the context of critical criminology, without aiming only at the unified treatment of environmental crime cases, but much more at a broad, evolving and open criminological approach. Finally, food crimes should include acts of denial and deliberate deprivation of food to citizens by states, as a result of the latter's attempt to subjugate any kind of action contrary to their sovereignty.

Keywords: food crimes, green criminology, food security, food fraud, Genetically Modified Foods, Illegal and Anarchic Fishing, State Food Crimes

Εισαγωγή

Λίγα ζητήματα έχουν απασχολήσει και απασχολούν την ανθρώπινη κοινωνία τόσο έντονα και κατά τρόπο συστηματικό όσο τα τρόφιμα και γενικότερα η διατροφή, καθώς τούτη επηρεάζεται τόσο άμεσα όσο και με άμεσους και ορισμένες φορές απροσδόκητους τρόπους, από τις οικονομικές και πολιτικές εξελίξεις, την τεχνολογική πρόοδο και δυνάμεις που συγκλονίζουν ολόκληρο τον πλανήτη. Η διατροφή των λαών είναι συνυφασμένη ρητά, περισσότερο από οποιαδήποτε άλλη ανάγκη του ατόμου με πολιτικές, οικονομικές, πολιτισμικές και κοινωνικές συνιστώσες. Η πρόοδος που έχει επιτευχθεί στα πλαίσια σημαντικών επιστημονικών επιπτώσεων και των τεχνολογικών επιτευγμάτων, αφενός έχει συμβάλει στην αύξηση της παραγωγής τροφίμων, χωρίς απαραίτητα να γίνεται λόγος και για ποιοτική βελτίωση τούτων ή για ολική αντιμετώπιση της πείνας, αφού πολλοί άνθρωποι στον πλανήτη εξακολουθούν να μην απολαμβάνουν μια επαρκή και υγιεινή δίαιτα και αφετέρου εγείρει πληθώρα ανησυχιών.

Τα εγκλήματα περί της διατροφής δεν έχουν απασχολήσει την εγκληματολογική επιστημονική κοινότητα κατά τρόπο συστηματικό. Μόλις, πρόσφατα, αναγνωρίστηκε η ως άνω κατηγορία και τέθηκαν τα θεμέλια για την ενασχόληση και την ανάλυση των κινδύνων που εγκυμονεί σε πολλαπλά επίπεδα. Θα μπορούσαμε, αρχικά, να χρησιμοποιήσουμε τον όρο εγκλήματα τροφίμων ή εγκλήματα περί των τροφίμων, καθώς ο οικείος όρος αποτελεί νεολογισμό, που δεν απαντάται στην ελληνική βιβλιογραφία. Ωστόσο, επιλέχθηκε σκοπίμως ο όρος εγκλήματα διατροφής, καθώς επιθυμούμε να αναφερθούμε σ' ένα παγκόσμιο σύστημα διατροφής¹,

¹ Να διευκρινιστεί στο σημείο αυτό ότι η έννοια της διατροφής, στην παρούσα εργασία, σε καμία περίπτωση δεν παραπέμπει στην έννοια τη διατροφής, όπως αυτή προβλέπεται από τον ΑΚ 1458 επ., η οποία αφορά στο σύνολο παροχών που δίδεται από κάποιον, με σκοπό την ικανοποίηση των βιοτικών αναγκών κάποιου άλλου.

υπό την ευρεία έννοια, ως ένα πλαίσιο ευρύτερων κοινωνικών, πολιτικών και οικονομικών αλλαγών και αντιθέσεων. Θέλαμε, με άλλα λόγια να δώσουμε έμφαση στην έννοια της εγκληματικής πράξης στο σύνολο της - όπως αυτή επηρεάζει τη διατροφική κατάσταση των ανθρώπων και επακόλουθα τα μη ανθρώπινα όντα και το περιβάλλον - και όχι στο αντικείμενο του εγκλήματος, που είναι τα τρόφιμα.

Η παρούσα εργασία διαρθρώνεται σε δύο κύρια μέρη αποτελούμενα από επιμέρους κεφάλαια. Το πρώτο μέρος, αφορά στην εννοιολογική οριοθέτηση των εγκλημάτων διατροφής και στους ιδεολογικούς άξονες μελέτης τους. Το δεύτερο μέρος σχετίζεται με τις οικονομικές και πολιτικές διαστάσεις τούτων. Να σημειωθεί στο σημείο αυτό, ότι η εστίαση δεν είναι νομική, αν και γίνεται αναφορά στη νομοθεσία που πλαισιώνει τα τρόφιμα και το δικαίωμα στη τροφή, αλλά μάλλον ηθικο-ζημιολογική, εστιάζουμε, δηλαδή, στην έννοια της κοινωνικής βλάβης που δύναται να προκληθεί ακόμα και αν μια πράξη δεν ορίζεται ως τέτοια από το νόμο.

Ειδικότερα, στο πρώτο μέρος θα επιχειρήσουμε να προβούμε σε ένα πρώτο στάδιο στον εννοιολογικό προσδιορισμό των εγκλημάτων διατροφής, υιοθετώντας την θεωρητική προσέγγιση της πράσινης εγκληματολογίας, μία νέα προοπτική, όπως θα προσπαθήσουμε να δείξουμε, που υπερβαίνει το συμβατικό πεδίο εφαρμογής της παραδοσιακού εγκληματολογικού λόγου. Επιπλέον, θα αναφερθούμε εκτενώς στα χαρακτηριστικά των πράξεων, που εμπεριέχονται στο συλλογικό όρο εγκλήματα διατροφής και θα επιδοθούμε στην προσέγγιση της έννοιας του θύματος τούτων, προτείνοντας την αναδιαμόρφωση του παραδοσιακού ορισμού περί των θυμάτων.

Έπειτα, στο δεύτερο μέρος, αφού γίνει μια σύντομη επισκόπηση των γενικών και ειδικών διατάξεων της νομοθεσίας των τροφίμων, καθώς ο όγκος της σχετικής νομοθεσίας καθιστά απαγορευτική την πλήρη παρουσίαση όλων των διατάξεων και περιορίζεται στις σημαντικές εκφάνσεις της συναφούς προβληματικής, θα

παραθέσουμε ένα ευρύ φάσμα αδικημάτων που εμπλέκονται με την τροφική αλυσίδα και περιλαμβάνουν τη βλάβη, οικονομική και φυσική, ζητήματα προσωπικής ασφάλειας και υγείας και πολλά διαφορετικά είδη απατών που σχετίζονται με την ποιότητα και το περιεχόμενο των τροφίμων. Επιπρόσθετα, θα αναφερθούμε στους κινδύνους για τον άνθρωπο, τα μη ανθρώπινα όντα, το περιβάλλον, όπως αυτοί προκύπτουν από την εκτεταμένη καλλιέργεια γενετικά τροποποιημένων τροφίμων και δραστηριοτήτων της παράνομης, λαθραίας και άναρχης αλιείας, τομείς της πρωτογενούς παραγωγής, οι οποίοι αν και δεν προβλέπονται και δε συνιστούν παραβάσεις της νομοθεσίας των τροφίμων, εντούτοις δε γίνεται να μη συμπεριληφθούν στην ευρύτερη κατηγορία των εγκλημάτων διατροφής.

Τέλος, τα εγκλήματα διατροφής θα εξεταστούν ως ένα κρατικό εγκλήμα με κοινωνικές και πολιτικές διαστάσεις. Θα ασχοληθούμε περεταίρω με τη ασιτία και τον σκόπιμο υποσιτισμό πληθυσμών, απότοκο πολιτικών πρακτικών. Θα επιχειρήσουμε να εξετάσουμε αν τούτο συνιστά ένα σημαντικό κρατικό έγκλημα, το οποίο ενέχει μία νομική και μία ηθική διάσταση αν και η δεύτερη για διάφορους λόγους δεν αναδεικνύεται επαρκώς. Πρόθεσή μας είναι να αναδείξουμε ζητήματα που άπτονται της παγκοσμιοποιημένης πείνας σε σχέση με την κρατική δομή και το ισχύον οικονομικό σύστημα, προσπαθώντας να εντοπίσουμε κατά πόσον η πρώτη αποτελεί προνόμιο αυταρχικών κρατικών δομών ή εκτείνεται και στα δημοκρατικά κράτη και αν εν τέλει η παραγωγή τροφίμων υποτάσσεται στην ανάγκη να τραφούν οι άνθρωποι.

ΜΕΡΟΣ Α΄: ΕΓΚΛΗΜΑΤΑ ΔΙΑΤΡΟΦΗΣ ΚΑΙ ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΟΙ ΑΞΟΝΕΣ ΜΕΛΕΤΗΣ

1. Πράσινη Εγκληματολογία

Η Πράσινη Εγκληματολογία είναι η εγκληματολογία που αναδύθηκε, στο πλαίσιο κυρίως του κριτικού εγκληματολογικού προβληματισμού. Το έδαφος για την εμφάνιση τούτης σε συνδυασμό με την έξαρση της νομοθετικής ενεργοποίησης για την προστασία του περιβάλλοντος, είχαν προετοιμάσει κοινωνικά κινήματα, όπως το Περιβαλλοντικό², των δικαιωμάτων των ζώων³, του Οικοφεμινισμού⁴ και το κίνημα κατά του περιβαλλοντικού Ρατσισμού⁵. Αναλυτικότερα, ο οικείος όρος εισήχθη στην εγκληματολογική επιστημονική κοινότητα τη δεκαετία του 1990 από τον Lynch, ο οποίος ανέφερε πως για να προστατεύσουμε το περιβάλλον δεν πρέπει να αρκεστούμε

² Το Περιβαλλοντικό ή διαφορετικά Οικολογικό Κίνημα συνέβαλε αποφασιστικά στην κατανόηση της κοινής γνώμης περί της περιβαλλοντικής υποβάθμισης. Χρονικό σημείο ακμής του είναι η δεκαετία του '70, οπότε η φύση και οι απειλές προς το περιβάλλον στα πλαίσια μιας γραμμικής και συνεχούς ανάπτυξης άρχισαν να γίνονται αντιληπτές κατά τρόπο συστηματικότερο και διαφορετικό σε σχέση με τη ρομαντική φυσιολατρία των υπερβατιστών του 19^{ου} αιώνα, οπότε αμφισβητήθηκε ο υλισμός και σημειώθηκε η ανάγκη επιστροφής σε μια απλή ζωή, σε ένα υγιές περιβάλλον άθικτο από ανθρώπινες παρεμβάσεις ενώ τέλος υπογραμμίστηκε και η ανάγκη προστασίας του. Βλ. περισσότερα McCormick, J., *Reclaiming Paradise: The Global Environmental Movement*, Bloomington and Indianapolis, Indiana University Press, 1991, σσ. 1-25. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική: https://books.google.gr/books?hl=el&lr=&id=xC16yGp9HUC&oi=fnd&pg=PA1&dq=environmental+movement&ots=pEURP8O0K5&sig=nZOq_GZM6SZFyxMKQXp_6QuTqsQ&redir_esc=y#v=onepage&q=environmental%20movement&f=false, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

³ Βλ. Λάζος, Γ. «Πράσινη Εγκληματολογία και Υπεράσπιση της μη- ανθρώπινης ζωής. Προς τη σύνθεση» στο Λυδάκη, Α. (επιμ.) *Ο άνθρωπος και τα άλλα ζώα*, Αθήνα, Εκδ. Παπαζήση, 2019, σελ. 377.

⁴ Βασίζεται σε ένα συγκεκριμένο θέσεων του φεμινιστικού και οικολογικού κινήματος, προβάλλοντας το αίτημα δημιουργίας νέων οικολογικών πολιτικών με μία φεμινιστική οπτική, μελετώντας τις συνδέσεις μεταξύ οικολογικής υποβάθμισης και σεξιστικής καταπίεσης στα πλαίσια της πατριαρχικής κοινωνίας. Αναντίρρητα εισάγεται μία νέα διάσταση, που δεν επισημαίνεται από τις υπόλοιπες περιβαλλοντικές θεωρήσεις, ως προς την εκμετάλλευση της φύσης, εκείνου του φύλου. Βλ. Περισσότερα στο Lane, P. "Ecofeminism meets Criminology", *Theoretical Criminology*, Vol. 2, No 2, 1998, σελ. 235 επ.

⁵ Το παρόν κίνημα πρεσβεύει την ισότητα και την εξάλειψη των ρατσιστικών διακρίσεων όσον αφορά στις αποφάσεις, στις πολιτικές και στις δραστηριότητες για το περιβάλλον. Δίνει έμφαση στην άνιση επιβολή της περιβαλλοντικής νομοθεσίας, όπως αυτή επιβάλλεται για τις μη κυρίαρχες πληθυσμιακά ομάδες, όπως χαρακτηριστικά επισημαίνει το παράδειγμα διασποράς επικίνδυνων αποβλήτων από τη δύση στις χώρες του τρίτου κόσμου. Βλ. περισσότερα στο Παπανικολάου, Π. *Το περιβαλλοντικό θύμα: Συμβολή στην Πρόληψη και Αντιμετώπιση ενός Κοινωνικού Φαινομένου*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη, 2018, σελ. 186, όπ. παρ. στο Lynch, M. J., Stretesky, P.B. "The Meaning of Green. Contrasting Criminological Perspectives", *Theoretical Criminology*, Vol 7(2), 2003, σελ. 223 επ..

μονάχα σε αυτή καθαυτή την προστασία, αλλά να κινηθούμε προς μια ανθρωπιστική κατεύθυνση, που θα οικοδομείται στη βάση ενός ριζοσπαστικού πλαισίου⁶. Έκτοτε, πληθώρα μελετητών αρχίσαν να ασχολούνται με ζητήματα που άπτονται του περιβαλλοντικού εγκληματικού φαινομένου⁷.

Έχουν διατυπωθεί διάφορες απόψεις ως προς τον ορισμό και την αποδοχή ή μη του όρου «Πράσινη Εγκληματολογία», ενώ παράλληλα υπάρχει έντονη συζήτηση για το αν τούτη συνιστά θεωρία ή μάλλον μια «πράσινη» οπτική⁸. Σε γενικές γραμμές, δεν υφίσταται ένας αξιοποιήσιμος νομικά ορισμός, ενώ παράλληλα έχει υποστηριχθεί πως δεν δύναται τούτη να συνιστά ένα ενιαίο πεδίο μελέτης που βασίζεται στον κριτικό εγκληματολογικό λόγο, καθώς υπάρχουν επιφυλάξεις ως προς τη «ριζοσπαστικότητα» μερίδας των πράσινων εγκληματολόγων⁹. Σε γενικές γραμμές, έχει λεχθεί πως ο όρος έχει αποκτήσει τη λειτουργία κατηγορίας «ομπρέλα», κάτω από την οποία συγκεντρώνονται πράσινα εγκληματολογικά ζητήματα που αφορούν, σύμφωνα με τους Beirne και South, στη μελέτη των βλαβών κατά της ανθρωπότητας, του περιβάλλοντος και της μη ανθρώπινης ζωής. Επιπρόσθετα, οι πράσινες βλάβες διακρίνονται σε εκείνες που διαπράττονται είτε από μεγάλες επιχειρήσεις είτε από το κράτος και στις ατομικές ενέργειες, - όπως επί παραδείγματι, οι ανθρώπινες ενέργειες κυριαρχίας στα ζώα και στα σφαγεία ή κατά τη διεξαγωγή

⁶ Ο Lynch κάνει λόγο για την ανάμειξη στοιχείων που θα οικοδομήσουν την Πράσινη Εγκληματολογία. Αυτά είναι η προστασία του περιβάλλοντος, ο ριζοσπαστισμός και ο ανθρωπισμός. Βλ. Περισσότερα στο Lynch, M., J. “The Greening of criminology: A Perspective on the 1990s”, στο South, N., (επιμ.) *Green Criminology*, London, Routledge, 2006, σελ. 165 επ. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική: <https://www.taylorfrancis.com/books/e/9781315093390/chapters/10.4324/9781315093390-7>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

⁷ Βλ. Ruggiero, R. & South, N., “Green Criminology and Crimes of the Economy: Theory, Research and Praxis”, *Critical Criminology*, Vol. 21, 2013, σελ. 359

⁸ Βλ. South, N. “A green field for Criminology? A proposal for a perspective”, *Theoretical Criminology*, Vol 2 (2), 1998, σσ. 211-233

⁹ Βλ. Aslaug, R. “Introduction: Critical Green Criminology – An Agenda of Change”, στο Aslaug, R. (επιμ.) *Green Harms and Crimes. Critical Criminology in Changing World*, London, Palgrave Macmillan, 2015, σσ. 4-25.

επιστημονικών πειραμάτων¹⁰.

Για να την απόδοση του αντικειμένου και του εύρους ανάλυσης της εγκληματολογίας αυτής, που ασχολείται με τις περιβαλλοντικές βλάβες- υπό στενή και ευρεία έννοια, έχουν αναπτυχθεί διαφορετικοί όροι, οι οποίοι αποτυπώνουν και τη πληθώρα προσεγγίσεων που υπάρχουν στη θεώρηση της πράσινης Εγκληματολογίας. Στην κατηγοριοποίηση τούτων, όπως έχουν διατυπωθεί από διάφορους πράσινους εγκληματολόγους, προέβη ο White. Έτσι κάνει λόγο για ριζοσπαστική πράσινη εγκληματολογία, οικο-παγκόσμια εγκληματολογία, συντηρητική εγκληματολογία, περιβαλλοντική εγκληματολογία, κονστρουκτιβιστική πράσινη εγκληματολογία, σπισιστική εγκληματολογία και πράσινη πολιτιστική εγκληματολογία¹¹. Ο ίδιος προτείνει τον όρο «περιβαλλοντική εγκληματολογία»¹², προκειμένου να καλυφθεί η μελέτη περιβαλλοντικών βλαβών και απειλών, της περιβαλλοντικής νομοθεσίας και συναφών ερευνητικών δραστηριοτήτων, όρος, ο οποίος, ωστόσο, θα μπορούσε να συγχέεται με τις θεωρίες περί περιβαλλοντικής εγκληματολογίας, όπως αυτή αναπτύσσεται στα πλαίσια της συμβατικής εγκληματολογίας¹³.

¹⁰Βλ. περισσότερα στο Beirne, P. “Animal rights, animal abuse and green criminology” στο Beirne, P. και South, N (επιμ.) *Issues in Green Criminology*, Devon, Willan Publishing, 2007 σσ. 55–83.

¹¹ Βλ. White, R. “Eco-global criminology and the political economy of environmental harm”. In South, N. and Brisman, A. (επιμ) *Routledge International Handbook of Green Criminology*, London and New York, Routledge, σσ. 243–260.

¹²Βλ. White, R., *Crimes against nature: Environmental criminology and ecological justice*, Cullompton, Willan Publishing, 2008, σελ.20.

¹³ Στα πλαίσια της Εγκληματολογίας του περάσματος στην πράξη αναπτύχθηκε η έννοια της Περιβαλλοντικής Εγκληματολογίας, η οποία επιδόθηκε στην αναζήτηση των αιτιών του εγκλήματος στις περιβαλλοντολογικές επιρροές. Η συστηματική μελέτη της σχέσης εγκλήματος και περιβάλλοντος αναπτύχθηκε ήδη από το 19^ο αιώνα από τη Γαλλοβελγική Χαρτογραφική Σχολή, οι εκπρόσωποι της οποίας προέβησαν στην γεωγραφική κατανομή της εγκληματικότητας. Βλ. Ζαραφωνίτου, Χ. και Χρυσοχόου, Ε. «Υπάρχουν ghettos στο κέντρο της Αθήνας: Εγκληματολογική διερεύνηση των κοινωνικών στάσεων και αναπαραστάσεων», *Εγκληματολογικές Μελέτες*, Τεύχος 1, Αθήνα, Εκδόσεις Διόνικος, 2015, σελ 13 (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική: <https://criminology.panteion.gr/attachments/article/451/Τόμος%201.pdf>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020). Ακολούθως, η εγκληματογέννηση ως απότοκο περιβαλλοντικών παραγόντων εξετάστηκε και από τη Οικολογική Σχολή του Σικάγου. Βλ. Φαρσεδάκης,Ι. (Επιμ),, *Η Εγκληματολογική Σκέψη*, από τη αρχαιότητα ως τις μέρες μας, Τεύχος Α΄, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα,1990, σσ.419-442 Αναλυτικότερα, η Περιβαλλοντική Εγκληματολογία σχετίζεται με τη μελέτη της διάστασης του χώρου και του τύπου τέλεσης του εγκλήματος. Παράλληλα, στηρίζεται στην πρόληψη της εγκληματικότητας μέσω της διαχείρισης του περιβάλλοντος, δηλαδή μέσω της παρέμβασης σε μια περιοχή μετά την

Προσέφερε, επίσης, τον όρο «παγκόσμια οικο- εγκληματολογία», «για να αναφερθεί σε μια εγκληματολογική προσέγγιση που επηρεάζεται από οικολογικούς λόγους και από κριτικές αναλύσεις, οι οποίες εδράζονται σε παγκόσμια κλίμακα και έχουν παγκόσμιες προοπτικές ... »¹⁴. Στο ίδιο ύφος, ο Walters πρότεινε τον όρο «οικολογική εγκληματολογία», υποστηρίζοντας πως στα πλαίσια αυτής θα μπορούσαν να καλυφθούν τόσο οι υπάρχοντες νομικοί ορισμοί του περιβαλλοντικού εγκλήματος όσο και οι κοινωνιολογικές διαστάσεις αυτού¹⁵. Άλλες διατυπώσεις, όπως αναφέραμε παραπάνω, περιλαμβάνουν την «συντηρητική εγκληματολογία», η οποία ασχολείται με την ανάπτυξη διεπιστημονικών στοιχειοθετημένων πρακτικών, προκειμένου να αναφερόμαστε στα περιβαλλοντικά εγκλήματα και στους κινδύνους, και επιδιώκει την ενσωμάτωση της εγκληματολογίας, της ποινικής δικαιοσύνης, της διατήρησης και της διαχείρισης των φυσικών πόρων¹⁶. Ωστόσο, στους εγκληματολογικούς κόλπους επικρατεί συχνότερα ο όρος πράσινη εγκληματολογία, για να περιγράψει τη μελέτη του οικολογικού, περιβαλλοντικού ή πράσινου εγκλήματος καθώς και τα συναφή θέματα που σχετίζονται με τον σπισισμό¹⁷.

εκδήλωση σε αυτή μη αποδεκτών συμπεριφορών, με σκοπό την τιμώρησή τους και την πρόληψη εκδήλωσης παρόμοιων συμπεριφορών, βλ. *Σπινέλλη Καλλιόπη, Εγκληματολογία, Σύγχρονες και παλαιότερες κατευθύνσεις*, β' έκδοση, Αθήνα- Κομοτηνή, Αντ. Ν. Σάκκουλας, 2005, σελ. 58. Στην περιβαλλοντική εγκληματολογία εντάσσεται και μια προσπάθεια αρχιτεκτονικού προσδιορισμού εγκληματογόνων παραγόντων, όπως αυτή εμφανίστηκε στις ΗΠΑ το δεύτερο μισό του 20^{ου} αιώνα με εκφραστές τους Jeffery και Newman. Άξιες αναφοράς είναι, τέλος, τρεις εκ των βασικών θεωριών της Περιβαλλοντικής Εγκληματολογίας: Α) Η θεωρία της «Ορθολογικής Επιλογής»- Rational Choice Theory, β) Η θεωρία της «Καθημερινής Δραστηριότητας» - Routine Activity Theory, γ) Η θεωρία των «Τυπολογικών Επιλογών». Βλ. Περισσότερα στο Ζαραφονίτου, Χ. «Η προστασία του περιβάλλοντος από εγκληματολογική σκοπιά» στο Ζαραφονίτου, Χ., *Η προστασία του περιβάλλοντος από εγκληματολογική σκοπιά*, Τετράδια Εγκληματολογίας Ι, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη, 1996, σσ. 11-23.

¹⁴ Βλ. White R. "Globalisation and environmental harm", στο White R (επιμ), *Global Environmental Harm, Criminological Perspectives*: 3-19, Cullompton, Willan Publishing, 2010, σελ. 6.

¹⁵ Βλ. Walters, R. , "Eco crime", στο Muncie, J., Talbot, D. και Walters R. (επιμ.), *Crime: Local and global*, Cullompton, Willan Publishing, 2010, σσ. 175-180

¹⁶Βλ. Gibbs, C., Gore, M., McGarrell, E. και Rivers, L. "Introducing conservation criminology: Towards interdisciplinary scholarship on environmental crimes and risks", *British Journal of Criminology*, 50(1), 2010, σελ. 124 επ.

¹⁷ Με τον όρο σπισισμός ή ειδισμός νοείται η προκατειλημμένη πεποίθηση που ευνοεί συμπεριφορές, οι οποίες προωθούν τα συμφέροντα ενός είδους εις βάρος ενός άλλου. Βλ. περισσότερα στο Beirne, P., & Cazaux, G. , *Speciesism*. Στο McLaughlin, E., Muncie, J. *The SAGE Dictionary of Criminology*, London, California, New Delhi, SAGE Publications Ltd, 2006, σελ. 125

Παρά την ύπαρξη διαφορετικών προσεγγίσεων στον τομέα της πράσινης εγκληματολογίας κοινό τόπο συνιστά το ενδιαφέρον για τις βιο-φυσικές και κοινωνικοοικονομικές συνέπειες που απορρέουν από τις περιβαλλοντικές απειλές και βλάβες, προερχόμενες από παραβιάσεις ενάντια στον άνθρωπο, ενάντια στη μη-ανθρώπινη ζωή και ενάντια στα τοπικά περιβάλλοντα. Επίσης, οι προσεγγίσεις αυτές έχουν και ένα κοινό πλαίσιο αναφοράς σε θέματα που περιλαμβάνουν ενδεικτικά: βλάβες που προκαλούνται από το φαινόμενο του θερμοκηπίου και της κλιματικής αλλαγής, εγκλήματα μόλυνσης του περιβάλλοντος, εγκλήματα διατροφής, ζητήματα παράνομης αποψίλωσης δασικών εκτάσεων¹⁸, ζητήματα κακοποίησης ζώων και προστασίας των δικαιωμάτων τους, το ζήτημα του παράνομου εμπορίου ζώων που απειλούνται υπό εξαφάνιση¹⁹.

Αναλυτικότερα, έχει υποστηριχθεί πως η πράσινη εγκληματολογία συνιστά ένα γενικό όρο, στον οποίο εμπεριέχονται τόσο παράνομες περιβαλλοντικές πράξεις, δηλαδή, τόσο οι περιβαλλοντικές εκείνες βλάβες που ορίζονται ως παράνομες και καθίσταντο αξιόποινες, όσο και οι περιβαλλοντικές βλάβες που δεν διώκονται ποινικά αλλά ωστόσο μπορούν να αποβούν τόσο σε κοινωνικό όσο και οικολογικό επίπεδο επιβλαβείς²⁰. Σε γενικές γραμμές, η εστίαση αφορά σε θέματα σχετικά με το περιβάλλον - με την ευρύτερη δυνατή έννοια- και της βλάβης²¹. Υπό αυτό το πρίσμα,

¹⁸ Βλ. για παράδειγμα την περίπτωση του Αμαζονίου, όπου οι κυβερνήσεις, οι επιχειρηματίες και οι μεγάλες πολυεθνικές είδαν μεγάλες οικονομικές προοπτικές στο τροπικό δάσος του Αμαζονίου και επιδίωξαν την εκμετάλλευσή του με τεράστιες οικολογικές επιπτώσεις (συγκρούσεις ανάμεσα σε ιθαγενείς/φυλές και ξένους, θυματοποίηση ιθαγενών/φυλών, αποψίλωση τεράστιου τμήματος του δάσους, καταστροφή χλωρίδας και πανίδας κ.α.)

¹⁹ Βλ. Lynch, M., και Stretesky, P. "The Meaning of Green: Contrasting criminological perspectives". *Theoretical Criminology*, 7(2), 2003, σελ. 217.

²⁰ Βλ. White, R., "Environmental Crime in Global Context: Exploring the Theoretical and Empirical Complexities", *Current Issues in Criminal Justice*, 16 (3), 2005a, σελ. 190.

²¹ Βλ. Γάκη, Λ. «Μια επίσκεψη στην βαθιά πράσινη εγκληματολογία σε σχέση με την οικονομική εγκληματικότητα κατά του περιβάλλοντος στην Ελλάδα» στο Αρτινοπούλου, Β., Βιδάλη, Σ., Γεωργιάδης, Σ., Θεμελή, Ο., Κουλούρης Ν. Κ. και Παπανικολάου, Γ. (επιμ.) *Εξουσίες, Επιστημονική Ουδετερότητα και Εγκληματολογικός Λόγος: 50 Χρόνια Howard Becker "Whose side are we on?"*, Συμβολές στο 1ο Συνέδριο της Ελληνικής Εταιρίας Μελέτης του Εγκλήματος και του Κοινωνικού Ελέγχου, Αθήνα, 2018, σσ. 338-354 (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική:

οι πράσινοι εγκληματολόγοι κατηγοριοποιούν τα περιβαλλοντικά εγκλήματα. Όπως επισημαίνουν οι Beirne και South ο ίδιος ο ορισμός του περιβαλλοντικού εγκλήματος είναι αμφισβητήσιμος και διαφορούμενος²². Ορισμένοι εγκληματολόγοι ορίζουν το περιβαλλοντικό έγκλημα μέσα σε αυστηρό νομικό πλαίσιο, αναγνωρίζοντας την κατηγορία αυτή των εγκλημάτων που αναφέρονται ρητά στο νόμο. Υπάρχει, όμως, και μια μερίδα εγκληματολόγων, οι οποίοι τονίζουν πως ως περιβαλλοντικό «έγκλημα», θα έπρεπε να νοείται η ίδια η περιβαλλοντική βλάβη, ανεξαιρέτως αν αυτή έχει νομική υπόσταση και δίχως να έχει μονάχα ανθρωποκεντρικό χαρακτήρα²³. Σύμφωνα με αυτή τη μερίδα εγκληματολόγων, λοιπόν, στο περιβαλλοντικό έγκλημα εμπεριέχονται: Α) οι παρεκκλίσεις που είναι επιβλαβείς τόσο για τον άνθρωπο όσο και για τα μη ανθρώπινα όντα και β) οι ζημιογόνες πράξεις που σχετίζονται με το περιβάλλον και διευκολύνονται τόσο από το κράτος όσο και από εταιρίες στο βαθμό που οι τελευταίες έχουν τη δύναμη να διαμορφώνουν τους ορισμούς του περιβαλλοντικού εγκλήματος, που επιτρέπουν ή εγκρίνουν επιβλαβείς για το περιβάλλον δραστηριότητες²⁴²⁵.

Σύμφωνα με τους πρώτους ως περιβαλλοντικό έγκλημα, λογίζεται κάθε πράξη

<http://doccdn.simplesite.com/d/c4/dc/284571206475963588/238110b2-96a1-4ae9-86a6-8f060fd2044b/EEMEKE%2B1%2B.pdf>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

²² Βλ. Beirne, P., South, N. (επιμ.), *Issues in Green Criminology : confronting harms against environments, humanity and other animals*, Routledge, 2007, σελ. 10.

²³ Βλ. White Rob, “Green criminology and the pursuit of social and ecological justice”, στο Beirne, P., South, N., (επιμ.), *Issues in Green Criminology : confronting harms against environments, humanity and other animals*, όπ.π., σελ. 35

²⁴ Βλ. White R. *Transnational environmental crime: toward an eco-global criminology*, London, Routledge, 2011, σελ. 45

²⁵ Πρόκειται για μία κοινωνικο-νομική προσέγγιση που υιοθετεί μια οικολογική οπτική της βλάβης και του εγκλήματος μελετώντας κάθε περιβαλλοντική βλάβη, ακόμα και αν δεν ορίζεται ως έγκλημα στον ποινικό νόμο. Αυτή έρχεται σε αντιπαράθεση με την νομική προσέγγιση. Οι δύο αυτές διαφορετικές προσεγγίσεις, στηρίζονται στο γενικότερο ερώτημα περί του αν η Εγκληματολογία είναι ένα επιχείρημα που στηρίζεται στο νόμο και ασχολείται με ζητήματα του Ποινικού Κώδικα εντός του οποίου περιγράφονται περιοριστικά τα εγκλήματα, ή είναι ένα επιχείρημα που στηρίζεται στη βλάβη της κοινωνίας και ασχολείται με ζητήματα κοινωνικών ή ηθικών βλαβών. Μπορούμε να πούμε, ότι η επιστήμη της Εγκληματολογίας είναι προσανατολισμένη στο ποινικό δίκαιο και χρησιμοποιεί αιτιότητες για την απόδοση ευθυνών, κάτι που επηρεάζει και την Πράσινη Εγκληματολογία. Η τελευταία, όμως, δεν έχει ποινικά στοιχεία, και θα έπρεπε να έχουμε μία Πράσινη Εγκληματολογία που θα λειτουργεί χωρίς τις επιρροές του Ποινικού Δικαίου.

που παραβιάζει την περιβαλλοντική νομοθεσία και προκαλεί σοβαρό κίνδυνο στο περιβάλλον και στην ανθρώπινη ζωή. Στην ελληνική έννομη τάξη²⁶, επί παραδείγματι, με τη διάταξη του άρθρου 28 του ν. 1650/1989²⁷, όπως αντικαταστάθηκε με το ν. 4042/2012²⁸, συστάθηκε το βασικό περιβαλλοντικό έγκλημα και καθοριζόταν η επιβαλλόμενη ποινή. Αναλυτικότερα, σύμφωνα με τον προϊσχύοντα νόμο προβλέπονταν τρία βασικά περιβαλλοντικά εγκλήματα: α) η πρόκληση ρύπανσης ή περιβαλλοντικής υποβάθμισης²⁹, β) η άσκηση απαγορευμένης από το νόμο δραστηριότητας και γ) η παράβαση περιβαλλοντικών διοικητικών μέτρων. Με την αντικατάσταση τούτου, μετονομάστηκαν κάποιες παράγραφοι, προβλέπονται τα ίδια εγκλήματα, ενώ παράλληλα προστέθηκαν περισσότερες περιστάσεις με τις οποίες επιβαρύνεται η επιβαλλόμενη κύρωση του αστικού εγκλήματος και αστικοποιήθηκαν οι προβλεπόμενες στο προηγούμενο καθεστώς ποινικές κυρώσεις. Συγκεκριμένα, με το άρθρο 3 του νέου νόμου προστέθηκαν τα εξής νέα βασικά εγκλήματα: Συλλογή, μεταφορά, ανάταση, διάθεση ή αποστολή

²⁶ Στο ελληνικό δίκαιο δεν μπορούμε να μιλάμε για αυτονόμηση του δικαίου του περιβάλλοντος, καθώς ο εθνικός νομοθέτης, συνήθως αρκείται στην ευκαιριακή προσκόλληση των ποινικών κυρώσεων σε διάφορα περιβαλλοντικά νομοθετήματα, όπως αυτά διατυπώνονται σε ενωσιακό και διεθνές επίπεδο. Περισσότερα για τη ενεργοποίηση του ενδιαφέροντος περί της προστασίας του περιβάλλοντος στο οικουμενικό και ευρωπαϊκό θεσμικό πλαίσιο βλ. Παπανεοφύτου Α. *Ποινικό Δίκαιο του Περιβάλλοντος στην Ελλάδα. Στο πλαίσιο της νομοθετικής Πολιτικής της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη, 2016, σσ. 54-80.

²⁷ Βλ. ν. 1650/86 «Για την προστασία του περιβάλλοντος», (ΦΕΚ 160/Α/16-10-86) (Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική Διεύθυνση: <http://www.fdparnonas.gr/files/1650-1986.pdf>, Τελευταία Προσπέλαση 26/1/2020)

²⁸ Ν. 4042/2012 άρ. 3 και 7. «Ποινική προστασία του περιβάλλοντος - Εναρμόνιση με την Οδηγία 2008/99/ΕΚ - Πλαίσιο παραγωγής και διαχείρισης αποβλήτων - Εναρμόνιση με την Οδηγία 2008/98/ΕΚ - Ρύθμιση θεμάτων Υπουργείου Περιβάλλοντος, Ενέργειας και Κλιματικής Αλλαγής», (ΦΕΚ Α' 24/13-02-2012) (Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική Διεύθυνση: <https://www.taxheaven.gr/laws/law/index/law/413>, Τελευταία Προσπέλαση 26/1/2020)

²⁹ Στο άρθρο 2 περ. 2 & 4 του 1650/1986 δίνεται ο ορισμός της υποβάθμισης και της ρύπανσης. πρώτος είναι ευρύτερος του 2ου, αφού ορίζεται ως προκαλείται τόσο από την πρόκληση ρύπανσης όσο και από οποιαδήποτε άλλη μεταβολή του περιβάλλοντος. Όπως υποστηρίζεται ο Αλμπόρας οι ορισμοί αυτοί μάλλον συμπίπτουν, ειδικότερα αν αναλογιστεί κανείς ότι η υποβάθμιση εμπεριέχει την έννοια της ρύπανσης όπως επίσης εάν αναλογιστούμε τις συνέπειες των δύο που συμπίπτουν (επί της ανθρώπινης ζωής, του οικοσυστήματος και των αισθητικών αξιών) Στην περίπτωση της ρύπανσης εξέχουν οι συνέπειες μέσω της έννοιας των υλικών ζημιών. Βλ. στο Αλμπόρας, Γ., *Περιβαλλοντικό Ποινικό Δίκαιο - Η ειδική υπόσταση του εγκλήματος της προσβολής του περιβάλλοντος*, Αθήνα, Εκδόσεις Σάκκουλα Ε.Ε., Τόμος 2, 2018, σελ. 284

αποβλήτων, παραγωγή, επεξεργασία, διαχείριση, χρήση, κατοχή, μεταφορά και διάθεση πυρηνικών υλικών, εμπορία προστατευόμενων ειδών, παραγωγή διάθεση ουσιών που καταστρέφουν τη στιβάδα.

Εκπρόσωποι, αυτής της αντίληψης είναι οι Situ και Emmons, οι οποίοι θεωρούν το περιβαλλοντικό έγκλημα ως μια παράνομη, μη εξουσιοδοτημένη πράξη ή παράλειψη που παραβιάζει τον νόμο και ως εκ τούτου υπόκειται σε ποινική δίωξη και ποινικές κυρώσεις³⁰. Αντίστοιχα, η Westra, κινείται στο ίδιο πνεύμα, αλλά προτείνει ένα πιο διευρυμένο ορισμό για το περιβαλλοντικό έγκλημα, εστιάζοντας σε εκείνα που διαπράχθηκαν από τις κυβερνήσεις και τις επιχειρήσεις προς την επιδίωξη του ελεύθερου εμπορίου ή της οικονομικής προόδου, κάνοντας λόγο όχι μόνο για οικολογική υποβάθμιση στην ανθρώπινη υγεία, την παγκόσμια ασφάλεια και τη δικαιοσύνη αλλά τονίζοντας πως το περιβαλλοντικό έγκλημα είναι και μια πράξη βίας, η οποία δύναται να θεωρηθεί παραβίαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, καθώς μέσω αυτού, οι πολίτες στερούνται των ελευθεριών τους³¹.

Μια απλή κατηγοριοποίηση του περιβαλλοντικού εγκλήματος είναι εκείνη σε πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εγκλήματα. Τα πρώτα είναι αυτά που δρουν άμεσα καταστροφικά και συμβάλλουν στην υποβάθμιση των περιβαλλοντικών πόρων, ως απότοκο της ανθρώπινης δραστηριότητας, όπως η ρύπανση του αέρα και των ωκεανών ή η κατάχρηση μη ανθρωπίνων ειδών. Με τα δευτεροβάθμια ή συμβιωτικά περιβαλλοντικά εγκλήματα³² νοούνται εκείνες οι παράνομες πράξεις που βλάπτουν

³⁰ Βλ. White Rob, «Green criminology and the pursuit of social and ecological justice» στο: Beirne Piers, South Nigel (επιμ.), *Issues in Green Criminology - Confronting harms against environments, humanity and other animals*, Cullamptton<Devon<Ηνωμένο Βασίλειο& USA & Canada, β' έκδοση, Willan Publishing, έτος α' έκδοσης 2007, έτος επανέκδοσης 2009, σελ. 35

³¹ Βλ. Walters Reece, "Crime, regulation and radioactive waste in the United Kingdom", στο Beirne, P., South, N., (επιμ.), *Issues in Green Criminology : confronting harms against environments, humanity and other animals*, όπ.π., σελ. 187επ.

³² Στα δευτεροβάθμια περιβαλλοντικά εγκλήματα εντάσσονται η κρατική βία που ασκείται κατά ακτιβιστών που ζητούν την τήρηση των κανόνων που αφορούν στην προστασία του περιβάλλοντος, τα επικίνδυνα απόβλητα όπως και το οργανωμένο έγκλημα. Γίνεται λόγος, δηλαδή για παραβιάσεις του νόμου ή κανονισμών που σχετίζονται με το περιβάλλον. Βλ. περισσότερα στο Brisman, A. και South, N.

έμμεσα το περιβάλλον, όπως αναδύονται ως τέτοιες από τη νομική πλημμυρίδα, που τείνει να ρυθμίζει περιβαλλοντικές βλάβες και να ανταποκρίνεται σε περιβαλλοντικές καταστροφές³³. Επιπλέον, ο White επισημαίνει πως το περιβαλλοντικό έγκλημα μπορεί να αναλυθεί στη βάση τεσσάρων διαφορετικών προσεγγίσεων ανάλυσης. Αναφέρεται, συγκεκριμένα, στις «εστιακές», στις «τοπικές», στις «γεωγραφικές» και στις «χρονικές» εκτιμήσεις. Οι εστιακές εκτιμήσεις έχουν ως κέντρο ανάλυσης τους τα θέματα που αφορούν στα θύματα περιβαλλοντικής βλάβης. Συνεπώς, το περιβαλλοντικό έγκλημα μπορεί επίσης προσδιοριστεί με επίκεντρο τα θύματα³⁴. Η διάκριση των «πράσινων» εγκλημάτων στη βάση της θυματοποίησης που προξενούν, ωστόσο, έχει χαρακτηριστεί αναδρομική και συνεπάγεται ποικίλες νομικές και κοινωνικές αντιδράσεις³⁵.

Ακολούθως, οι γεωγραφικές εκτιμήσεις περιβαλλοντικών εγκλημάτων σχετίζονται με το γεωγραφικό επίπεδο που λαμβάνουν χώρα οι περιβαλλοντικές καταστροφές (διεθνές, εθνικό, τοπικό). Στο σημείο αυτό, οφείλουμε να διαχωρίσουμε μια γεωγραφική περιοχή από έναν «τόπο», όρος ο οποίος αναφέρεται σε συγκεκριμένες τοποθεσίες του “φυσικού” (άγρια φύση, ποτάμια, ωκεανοί, λίμνες) και του “τεχνητού” (περιοχές ανθρώπινης δημιουργίας) περιβάλλοντος³⁶. Τέλος, η

“A green- cultural criminology: An exploratory outline”, *Crime Media Culture* 9(2), 2012, σελ 116, όπ., παρ. στο Carrabine E, Cox P, Hobbs D, Thiel D, Turton J and South N (2013) *Criminology: a sociological introduction*. London: Routledge, 2004

³³Βλ. White,R., *Crimes against nature: Environmental criminology and ecological justice*, Cullompton, Willan Publishing, 2008, σελ. 92 επ. Όπως παραπέμπει στο Carrabine,E., Iganski,P., Lee,M., Plummer,K, South,N., *Criminology : A sociological Introduction*. London:Routledge, 2004.

³⁴ Περί περιβαλλοντικής θυματοποίησης και περιβαλλοντικού θύματος θα γίνει εκτενής αναφορά σε επόμενη ενότητα. Williams, C. “An Environmental Victimology”, *Social Justice*, 23, 1996, σελ. 17επ.

³⁵ Βλ. Frey, G. R. “Ethics, Animals and Scientific Inquiry”, στο Gluck, J. P , DiPasquale, T. και Orlans, B.F., *Applied Ethics in Animal Research: Philosophy, Regulation and Laboratory Applications*, West Lafayette, Purdue University Press,2002, σελ 23.

³⁶ Σύμφωνε με τους Crook και Palulski (1995) υφίστανται 3 τύπου περιβαλλοντικών εγκλημάτων βάσει του τόπου, προσδίδοντάς τους χρωματικές αποχρώσεις, αναδεικνύοντας έτσι την αλληλεπίδραση ανάμεσα στο φυσικό και τεχνητό περιβάλλον: “καφέ” (brown) (τα περιβαλλοντικά εγκλήματα που αφορούν στη βλάβη αστικού περιβάλλοντος), “πράσινα” (αφορούν στην βλάβη που προκαλείται στην άγρια φύση), “λευκά” (αφορούν στη βλάβη που προκαλείται στο ευρύτερο ανθρώπινο και μη περιβάλλον, ως απότοκο της επίδρασης των νέων τεχνολογιών). Βλ. περισσότερα στο White, R., and

εξέταση ενός περιβαλλοντικού εγκλήματος σχετίζεται με τις καταστροφικές περιβαλλοντικές αλλαγές που υφίστανται στην πάροδο του χρόνου (άμεσες ή έμμεσες χρονικά), ενόψει των βραχυπρόθεσμων και μακροπρόθεσμων συνεπειών³⁷.

Είναι σημαντικό να τονιστεί ότι η Πράσινη Εγκληματολογία είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με θέματα του οικονομικού, οργανωμένου και επιχειρησιακού εγκλήματος. Αυτό εξηγείται από το γεγονός ότι, ειδικά στη σύγχρονη εποχή, βιώνουμε και αντιμετωπίζουμε μια επιχειρηματική αποικιοποίηση της φύσης που απειλείται τόσο με την υπερ-εκμετάλλευση των φυσικών πόρων της, όσο και με το σύνολο των συνδυασμένων επιπτώσεων των διαφόρων παράνομων ή νόμιμων δράσεων που συνδέονται με βιομηχανικά, εμπορικά και πολιτικά συμφέροντα. Μάλιστα, η ολοένα αυξανόμενη εμπλοκή του οικονομικού και επιχειρησιακού παράγοντα με το περιβαλλοντικό έγκλημα δικαιολογείται από την έλλειψη νομοθετικής προστασίας των ομάδων που θυματοποιούνται από αυτή τη μορφή εγκληματικότητας, καθώς και από το ότι τα εγκλήματα αυτά διαπράττονται κάτω από το τραπέζι και με ταχείες διαδικασίες³⁸. Αξίζει να σημειωθεί εδώ και η μεγάλη σημασία που έχει αποδώσει η μεγάλη πλειονότητα των πράσινων εγκληματολόγων στην εξήγηση της αύξησης του οικονομικού και επιχειρησιακού εγκλήματος μετά την επικράτηση της νεοφιλελεύθερης ιδεολογίας. Οι επιχειρήσεις μίας απόλυτα ελεύθερης αγοράς, επιβάλλουν τα επιχειρηματικά τους σχέδια, δημιουργούν ανάγκες

Heckenberg, D., *Green Criminology: An Introduction to the Study of Environmental Harm*, London, England, Routledge, 2014, σελ. 24 επ.

³⁷ Βλ. White, R., "Environmental Crime in Global Context: Exploring the Theoretical and Empirical Complexities", όπ.π., σσ. 271- 285

³⁸ Ο South κάνει λόγο για «επιχειρησιακό αποικισμό της φύσης», προκειμένου να περιγράψει την κυριαρχία και την υπερεκμετάλλευση των ανθρώπων στη τελευταία. Προς επίρρωση της παραπάνω υπόθεσης χρησιμοποιεί τα παραδείγματα της βιοκατόπτρευσης (Bioprospecting) και βιοπειρατείας (Biopiracy) και αναφέρεται στα περιβαλλοντικά εγκλήματα, όπως αυτά διαπράττονται από επιχειρήσεις, τμήματα κυβερνήσεων και εκπροσώπους γενικότερα της αστικής τάξης, προκειμένου να αναδείξει ζητήματα περιβαλλοντικής δικαιοσύνης, τονίζοντας κατά αυτό τον τρόπο ζητήματα περί της διαφορικής θυματοποίησης των κοινωνικών τάξεων. Βλ. South, N., "The 'corporate colonisation of nature': 1 Bio-prospecting, bio-piracy and the development of green criminology", στο White, R. (επιμ.) *Transnational Environmental Crime*, New York, Routledge, 2017, σσ. 341-358.

και σχέσεις εξάρτησης με τον καταναλωτή, τον οποίο εν τέλει τον χειραγωγούν και τον μετατρέπουν σε πιόνι ενός οικονομικού παιχνιδιού με θύμα το περιβάλλον.

Οι πράσινοι εγκληματολόγοι ως μεγαλύτερη απειλή για τα περιβαλλοντικά δικαιώματα, την οικολογική δικαιοσύνη και τη μη- ανθρώπινη ζωή, αναφέρουν την εμπορευματοποίηση όλων των πτυχών της κοινωνικής ύπαρξης, ως απότοκο του καπιταλισμού, γεγονός που θα επιφέρει την ύψιστη εκμετάλλευση των ανθρώπων και των φυσικών προσδιορισμών του οικοσυστήματος από ισχυρούς. Ταυτόχρονα, υπογραμμίζουν ότι το κοινωνικό πλαίσιο είναι ζωτικής σημασίας για τις δραστηριότητες που αναπτύσσονται στο κοινωνικό γίγνεσθαι. Επί παραδείγματι, οι τεχνολογίες της γενετικής είναι από μόνες τους ουδέτερες. Το ζήτημα που έγκειται είναι πως θα χρησιμοποιηθούν³⁹. Σίγουρα, πάντως, ο προσδιορισμός των εννοιών της περιβαλλοντικής βλάβης και του εγκλήματος δυσκολεύει και από γεγονός ότι οι περισσότερες μορφές βλαβών προέρχονται από πράξεις κοινωνικά αποδεκτές και νόμιμες, αλλά παράλληλα επιζήμιες για το περιβάλλον.

Ένα άλλο γνώρισμα της Πράσινης Εγκληματολογίας, που αποτέλεσε και τόπο συγκρούσεων για την επιστημονική κοινότητα, είναι η εμφάνιση τριών διαφορετικών προσεγγίσεων στο εσωτερικό της. Ανάλογα με την έκαστοτε προσέγγιση, η περιβαλλοντική βλάβη δύναται να διακριθεί με βάση του ποιος ή τι ακριβώς βλάπτεται. Διατυπώνονται οι εξής: Α) η περιβαλλοντική δικαιοσύνη, β) η δικαιοσύνη των ειδών και γ) η οικολογική δικαιοσύνη⁴⁰. Η πρώτη συνιστά μία ανθρωποκεντρική προσέγγιση, που επικράτησε (και συνεχίζει να επικρατεί παρά τις προσπάθειες που γίνονται) και οργανώνει την εγκληματολογική περιβαλλοντική σκέψη και ανάλυση γύρω από ανθρωποκεντρικές αξίες. Αυτό που επιδιώκεται με την ποινικοποίηση των

³⁹Βλ. Davison, A. "Sustainable Technology: Beyond fix and fixation" στο White, R., (επιμ.), *Controversies in Environmental Sociology*, Cambridge, Cambridge University Press, 2004, σελ. 40.

⁴⁰ Βλ. White, R. *Environmental Harm: An Eco- justice perspective*, Great Britain, Policy Press, 2013, σσ. 13-14.

προσβολών κατά του περιβάλλοντος, είναι όχι η ίδια η προστασία αυτού, αλλά η προστασία ατομικών δικαιωμάτων που είναι συνυφασμένα για παράδειγμα με την ανθρώπινη ζωή, υγεία και ποιότητα ζωής. Κάνει λόγο, περισσότερο, για άνιση κατανομή μεταξύ των λαών στα περιβαλλοντικά αγαθά όσον αφορά στην χρήση και πρόσβαση φυσικών πόρων και στη μη ισότητα της ανθρώπινης θυματοποίησης ενόψει περιβαλλοντικών βλαβών⁴¹. Η δεύτερη, αναφέρεται στη σχέση του ανθρώπινου όντος εν γένει, αναφορικά με το υπόλοιπο φυσικό κόσμο και περιλαμβάνει ανησυχίες σχετικά με τη βιωσιμότητα βιόσφαιρα και τη μη ανθρώπινη ζωή που κατοικεί επίσης στη βιόσφαιρα⁴². Τέλος, η τρίτη διάκριση, έχει στο κέντρο μελέτης της τη μη ανθρώπινη ζωή, ενώ θεωρείται πιο συγκεκριμένα, ότι η τελευταία έχει δικαιώματα σπχεύοντας στην αντιμετώπιση των υφιστάμενων διακρίσεων⁴³⁴⁴.

Ενδεικτικό της πρώτης προσέγγισης είναι η διαφορά στο επίπεδο προστασίας που εντοπίζεται στα κείμενα διεθνών Συμβάσεων και Πρωτοκόλλων για το ανθρώπινο trafficking και για το εμπόριο της άγριας πανίδας και το trafficking ζώων. Τα σχετικά με την ανθρώπινη προστασία κείμενα, απαγορεύουν απόλυτα τις ανωτέρω εγκληματικές πράξεις, ενώ αντίθετα στα κείμενα για τα ζώα δεν εντοπίζεται τέτοια απόλυτη απαγόρευση, αλλά διαπιστώνεται περισσότερο μία προσπάθεια ελέγχου

41 Περισσότερα περί περιβαλλοντικής δικαιοσύνης βλ. στο Williams, C. "An environmental victimology", όπ.π., σσ. 16–40.

42 Περισσότερα περί οικολογικής δικαιοσύνης βλ. στο Cullinan, C. *Wild law: a manifesto for Earth justice*. London: Green Books in association with The Gaia Foundation, 2003, σελ. 12 επ.

43 Περισσότερα περί της δικαιοσύνης των ειδών βλ. στο Beirne, P. *Confronting animal abuse: law, criminology, and human– animal relationships*. New York, Rowman and Little eld Publishers, 2009, σσ. 17- 25.

44 Γενικά περί των διαφορετικών προσεγγίσεων και θεωριών που εντοπίζονται στην πράσινη εγκληματολογία Βλ. Lynch, M.J., Long, M.A., Stretesky, P.B. *Green Criminology and Green Theories of Justice. An Introduction to a Political Economic View of Eco-Justice*, Switzerland, Palgrave Macmillan, 2019, σσ.2- 65.

αυτών των ενεργειών ώστε να μην προσλάβουν υπέρμετρες διαστάσεις και να παραμείνουν εντός ενός διαχειρίσιμου πλαισίου. Είναι φανερό, ότι με την μη απαγόρευση, αλλά ουσιαστικά την αποδοχή ενός καθεστώτος εκμετάλλευσης των ζώων, τα πλάσματα αυτά δεν εκλαμβάνονται ως φυσικά υποκείμενα, αλλά ως αντικείμενα περιουσιακής διάθεσης με εργαλειακή χρήση μόνο. Η παραπάνω σπισιστική προσέγγιση, λοιπόν, και η οποιαδήποτε μορφή ανθρωποκεντρισμού στη σκέψη μας αποτελεί ένα επιστημονικό και στοχαστικό μειονέκτημα, καθώς ο άνθρωπος ούτε είναι μόνος του πάνω στον πλανήτη, ούτε είναι η ανώτερη μορφή ατομικής ζωής. Πρόκειται για ένα μεθοδολογικό σφάλμα, για μια παράλογη προσέγγιση, ακόμα και για τη μελέτη της ίδιας της ανθρώπινης ζωής.

Σύμφωνα με τις άλλες δύο προσεγγίσεις, επιδιώκεται η φύση να μην έχει πια εργαλειακή αξία για τον άνθρωπο, ο μη ανθρώπινος κόσμος να μην εκλαμβάνεται, ακολούθως, ως σύνολο αντικειμένων με εργαλειακή αξία για τον άνθρωπο και οι ποινικές διατάξεις για την προστασία του περιβάλλοντος να αποσκοπούν στη προστασία του υπερατομικού, συλλογικού αγαθού του περιβάλλοντος, και όχι στην προστασία ανθρώπινων αγαθών, η οποία απλώς περιλαμβάνεται στην ευρύτερη προστασία που παρέχεται.

Κλείνοντας, οφείλουμε να αναφερθούμε στην ύπαρξη κριτικής και παράθεσης πληθώρας επιχειρημάτων κατά της αναγκαιότητας της Πράσινης Εγκληματολογίας, ως μια νέα κατεύθυνση στο εγκληματολογικό γίγνεσθαι, κριτική που αφετηριακό της σημείο έχει τον ίδιο τον όρο τούτης, τονίζοντας πως ο προσδιορισμός «πράσινη» τείνει να είναι αρνητικά φορτισμένος, με αποτέλεσμα τον σε πολλές περιπτώσεις χαρακτηρισμό του όρου ως «ετικέτα». Πολλές φορές, δηλαδή, ο ίδιος ο όρος, σε συνδυασμό με ένα ελλιπές θεωρητικά επεξεργασμένο πλαίσιο στην οικεία προσέγγιση, δύναται να ταυτιστεί με ακραίες οικολογικές θεωρητικές προσεγγίσεις,

στις οποίες εντοπίζεται πολλές φορές και κάποιου είδους εξισωτισμός όλων των όντων επί της γης. Ωστόσο, η επιδερμική τούτη προσέγγιση ή η εξίσωση τούτης με την περιβαλλοντική εγκληματολογία όπως αυτή συναντάται στην παραδοσιακή Εγκληματολογία⁴⁵, η μη εφαρμογή των εξηγητικών θεωριών της τελευταίας για την προσέγγιση περιβαλλοντικών κινδύνων- παρά μόνο μέσω της επιστράτευσης θεωριών του λευκού κολάρου- δε δύναται να συνθέσει το «κατηγορητήριο» της Πράσινης Εγκληματολογίας. Αυτό διότι, έφερε στο διακριτό της λόγο μια σειρά από εγκλήματα και προβληματισμούς, τα οποία διόλου δεν είχαν απασχολήσει την ακαδημαϊκό εγκληματολογικό λόγο, που συνδράμουν στον επεκτατισμό της αξιακής μεταχείρισης όλων των έμβιων επί της γης και στην ανάγκη εξάλειψη ανισοτήτων ένεκα ταξικών και φυλετικών διαφορών, που καθιστούν κάποιες πληθυσμιακές ομάδες περισσότερο ευάλωτες ως προς τη θυματοποίηση από κάποιο περιβαλλοντικό έγκλημα.

Όπως επισημαίνει και ο Lorenzo Natali η Πράσινη εγκληματολογία συνιστά μία κατεύθυνση, η οποία δουλεύει με «υβριδικές έννοιες», δηλαδή με έννοιες που εξηγούνται με μετα-μοντερνιστικές αντιλήψεις και όρους της πραγματικότητας. Θεωρεί ότι τα καινούργια δεδομένα και περιβαλλοντικά θέματα που ανακύπτουν δεν μπορούν να ερμηνευτούν μέσα στο πλαίσιο λογικής και με τους μηχανισμούς της παραδοσιακής εγκληματολογίας, αλλά ότι πρέπει να γίνει μία πραγματική θεωρητική επανάσταση και να επαναπροσδιοριστεί ο ρόλος της επιστημονικής γνώσης και του τρόπου διαμόρφωσής της⁴⁶. Μόνο αν λάβουμε υπόψη μας τον υβριδικό χαρακτήρα

⁴⁵ Βλ. επί παραδείγματι Πανούσης, Γ. «Πράσινη Εγκληματολογία;», Το άρθρο δημοσιεύθηκε στην Εφημερίδα «ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ», 2009, σελ. 64. (Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική Διεύθυνση: <https://www.palgrave.com/gp/book/9781137546678>, Τελευταία Προσπέλαση 26/1/2020)

⁴⁶ Βλ. Lorenzo, N, *A Visual Approach for Green Criminology. Exploring the Social Perception of Environmental Harm*, U.K. , Palgrave Macmillan UK, 2016, σσ. 5-15. (Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική Διεύθυνση: <https://nomosphysis.org.gr/11955/prasini-egklimatologia-oktobrios-2009/?st=πράσινη%20εγκληματολογία> , Τελευταία Προσπέλαση 26/1/2020)

των αντικειμένων και εννοιών του σύγχρονου δυτικού κόσμου που κάνουν την εμφάνισή τους στην εγκληματολογική αρένα, θα μπορέσουμε να απεικονίσουμε επίπεδα ευθύνης ικανά να αναχαιτίσουν τις κοινωνικο-περιβαλλοντικές αδικίες που συχνά παραμένουν κρυμμένες σε μη ποινικοποιημένες (ακόμα) πράξεις.

2. Διατροφικά εγκλήματα : μια οπτική της πράσινης εγκληματολογίας

Στην οικεία ενότητα θα προβούμε στην εννοιολογική οριοθέτηση των εγκλημάτων διατροφής και θα εξετάσουμε το καταλληλότερο θεωρητικό πλέγμα υπό το οποίο θα μπορούσαν να εξεταστούν επαρκώς. Το ζήτημα της τροφής στάθηκε το πρωταρχικό μέλημα όλων των ανθρώπινων κοινωνιών. Συναφώς, η σημασία της διατροφής, σε όλο το φάσμα της, δεν μπορεί να υποτιμηθεί. Οι αποφάσεις και οι πρακτικές στον τομέα της διατροφής αντικατοπτρίζουν αντικειμενικά και κυριολεκτικά την ίδια την ύπαρξη της ανθρωπότητας, προκαλώντας παγκόσμιες επιπτώσεις στη δημόσια ευημερία, την ατομική ευημερία και την περιβαλλοντική υγεία, καθώς επίσης επηρεάζουν άμεσα τόσο τα ανθρώπινα όσο και τα μη ανθρώπινα ζώα και το περιβάλλον⁴⁷.

Η διατροφή συνιστά ένα σύστημα, ένα σύνολο δηλαδή στοιχείων και συνιστωσών που αλληλοεπιδρούν μεταξύ τους με τη βοήθεια διαδικασιών, στις οποίες περιλαμβάνονται η παραγωγή, επεξεργασία, διανομή και κατανάλωση πρώτων υλών, που είναι απαραίτητες για τη διατήρηση και ανάπτυξη του ανθρώπου⁴⁸. Ωστόσο, η διατροφή ως σύστημα συνιστά ένα πολύπλοκο όρο, ο οποίος δε σχετίζεται μονάχα με

⁴⁷ Βλ. Barthes, R, «Για μια Ψυχο- κοινωνιολογία της σύγχρονης Διατροφής», στο Ματθαίου, Α. (επιμ.) *Η ιστορία τη Διατροφής. Προσεγγίσεις της σύγχρονης ιστοριογραφίας*, Αθήνα, Θεωρίες και Μελέτες Ιστορίας 17, Ε.Μ.Ν.Ε.- Μνήμων, 2003, σελ. 151.

⁴⁸Βλ. Prahl, H.W., Setzwein, M, *Soziologie der Ernährung*, Opladen, Springer Fachmedien Wiesbaden GnbH, 1999, σελ. 7 επ. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: https://books.google.gr/books?hl=el&lr=&id=UBHuBQAAQBAJ&oi=fnd&pg=PA7&dq=ernährung&ots=NwHzY3mJZ_&sig=Y9oi9IsBJwmE_coe2l7XMAgQDns&redir_esc=y#v=onepage&q=ernährung&f=false , Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

τα τρόφιμα ή όπως χαρακτηρίζονται τις θρεπτικές ύλες⁴⁹ αλλά πολύ περισσότερο ενέχει πολιτικές, κοινωνικές, οικονομικές και πολιτισμικές διαστάσεις. Όπως σημειώνει ο Barthes η διατροφή επιτρέπει στον άνθρωπο να εντάσσεται καθημερινά σε ένα εθνικό περιβάλλον, καθώς συνιστά κατά τρόπο υλικό και συγκεκριμένο έκφραση αφηρημένων πολιτισμικών αξιών, ενώ παράλληλα μπορεί να είναι ενδεικτική της κοινωνικής και οικονομικής κατάστασης ορισμένων κοινωνικών στρωμάτων, όπως εντοπίζονται στο κοινωνικό γίγνεσθαι⁵⁰.

Το σύστημα διατροφής δε μένει αμετάβλητο στο χωρόχρονο, αλλά εξελίσσεται στα πλαίσια της προσπάθειας των ανθρώπων να εξασφαλίσουν τη βασικότερη ανάγκη κάθε ζωντανού οργανισμού. Στη διάρκεια των ιστορικών χρόνων μια σειρά τεχνολογικών καινοτομιών έκαναν δυνατή την αύξηση της παραγωγής μέσω της σταδιακής βελτίωσης των μεθόδων υβριδίων, της χρήσης της ζωικής δύναμης στη γεωργία, της ανάπτυξης μηχανικών μέσων και αγροχημικών, της κλωνοποίησης και του ηλεκτρονικού ελέγχου της παραγωγής⁵¹.

Ωστόσο, οι παραπάνω εξελίξεις, έχουν επιφέρει δραματικές αλλαγές στη διατροφή των ατόμων, γεγονός που εγείρει ολοένα και περισσότερες ανησυχίες για τα τρόφιμα και τα συστήματα διατροφής, ειδικά όταν υπάρχουν προβλήματα που κυμαίνονται από την παγκόσμια άρδευση των αγροτικών γαιών έως τα πολυάριθμα διατροφικά σκάνδαλα, τις αναποτελεσματικές ρυθμίσεις των επιχειρήσεων τροφίμων που άπτονται ζητημάτων ασφάλειας των τροφίμων κ.ο.κ..

Η επιστημονική ενασχόληση με το τομέα των τροφίμων και ευρύτερα της

⁴⁹ Βλ. Γαλανός, Δ., Δημόπουλος Κ. (επιμ.), Η διατροφή μας σήμερα, Αθήνα, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2001, σελ. 19

⁵⁰ Βλ. για παράδειγμα την έρευνα του Ένγκελς, που ασχολείται με την κακή διατροφική κατάσταση της εργατικής τάξης στην Αγγλία. Στο Engels, F., Η κατάσταση της εργατικής τάξης στην Αγγλία, Αποστόλου, Λ. (μετ.), Αθήνα, Μπάϋρον, 1974.

⁵¹ Βλ. Μάταλα, Α., Λ «Κατανάλωση και Τροφή: Η Στροφή από την ποιότητα στην ποσότητα στο Ματάλα, Α-Λ., Χουλιάρας Α. (Επιμ.), η διατροφή στον 21^ο αιώνα: Γεωγραφίες της αφθονίας και της στέρησης, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση, 2005, σελ. 19 επ.

διατροφής, δεν μπορεί πλέον να εκλαμβάνεται ως ένα αναδυόμενο ερευνητικό πεδίο καθώς είναι καθόλα επίκαιρο, με παγκόσμιες διαστάσεις⁵², που εγείρει επιστημολογικά και οντολογικά ερωτήματα. Παράλληλα, ζητήματα που αφορούν στη μελέτη των τροφίμων οφείλουν να ξεπεράσουν την «εγγενή πολυεπιστημονική προσέγγιση» που τα διακρίνει⁵³, προκειμένου να παραχθεί μια ευρύτερη και βαθύτερη εικόνα του ρόλου των τροφίμων και των συστημάτων διατροφής.

Εγκληματικές και παραβατικές δραστηριότητες στο τομέα της διατροφής, δεν έχουν παρά μικρή απήχηση στους εγκληματολογικούς κύκλους. Για την εγκληματολογική μελέτη των πράξεων που είναι αναμειγμένα στην παραγωγή, τη διανομή, την πώληση και τη διάθεση τροφίμων οφείλουμε να προσπελάσουμε τα εμπόδια που τίθενται στα πλαίσια της παραδοσιακής εγκληματολογίας, σύμφωνα με την οποία έγκλημα είναι ότι ορίζεται από το νόμο ως τέτοιο, προκειμένου να εντάξουμε και τις πράξεις εκείνες, οι οποίες δύναται να προκαλέσουν κάποιου είδους κοινωνικής βλάβης. Αναλυτικότερα, οι περισσότεροι συμβατικοί εγκληματολόγοι κατανοούν και ορίζουν την έννοια του εγκληματικού φαινομένου ως μια πράξη εξισορρόπησης μεταξύ στενών νομικών ταξινομήσεων και ευρύτερων μορφών απόκλισης⁵⁴⁵⁵⁵⁶. Η συστηματική ενασχόληση στο εγκληματολογικό γίνεσθαι με τους «αληθείς» ορισμούς του εγκλήματος, προέρχεται από τους κριτικούς εγκληματολόγους, στους οποίους παρά την ύπαρξη αντιτιθέμενων απόψεων και ρευμάτων, κοινό τόπο σύμπνοιας συνιστά η έννοια της κοινωνικής βλάβης και η παραδοχή ότι η έννοια του

⁵²Βλ. Belasco, W.J. *Food: The key concepts*, New York, Bloomsbury Publishing, 2008, σελ. 7.

⁵³ Βλ. Smith, A., Pilcher, J.M. and Goldstein, D. "Food scholarship and food writing", *Food, Culture & Society*, vol 13, no 3, 2010, σελ. 318επ..

⁵⁴Βλ. Lanier, M.M. and Henry, S., "Crime in context: The scope of the problem", στο Henry S., Lanier, M.M. (επιμ.) *What is crime: Controversies over the nature of crime and what to do about it*, New York, Rowman & Littlefield Publishers, 2001, σσ. 5-10.

⁵⁵ Σύμφωνα με το Φαρσεδάκη τα τρία στοιχεία που συνθέτουν το εγκληματικό φαινόμενο είναι ο κανόνας, η παράβαση και η κύρωση. Βλ. Φαρσεδάκης, Ι. Στοιχεία Εγκληματολογίας, Αθήνα, Νομική βιβλιοθήκη, 2005, σσ. 14-74

⁵⁶ Για τις διαφορές μεταξύ παραδοσιακής και κριτικής εγκληματολογίας βλ. Λάζο, Γ. *Κριτική Εγκληματολογία*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη, 2007, σσ. 145-163.

εγκλήματος είναι κοινωνικά κατασκευασμένη⁵⁷.

Ουσιαστικά, η προσέγγιση της κοινωνικής βλάβης επεκτείνεται πέρα από τη νομιμότητα για τον χαρακτηρισμό μίας πράξης ως παραβατικής ή εγκληματικής, τονίζοντας την ανάγκη αναγνώρισης των κοινωνικών πράξεων (ή παραλείψεων) που αντιπροσωπεύουν μια ανήθικη, αποκλίνουσα ή άδικη συμπεριφορά, που δύναται να θέσει σε κίνδυνο τη δημόσια υγεία και ασφάλεια ή έχει αρνητικές συνέπειες τόσο για την ανθρώπινη όσο και τη μη ανθρώπινη ζωή, συμπεριλαμβανομένων και των περιβαλλοντικών βλαβών. Παράλληλα, η μονομερής εστίαση στο έγκλημα, όπως αυτό εκλαμβάνεται υπό το πρίσμα του ποινικού νόμου, επιφέρει την αποσιώπηση και μη αναγνώριση σημαντικών βλαβών⁵⁸.

Η προσέγγιση της κοινωνικής βλάβης⁵⁹ έχει επικριθεί ένεκα μιας (δυνητικής) ασάφειας που συνδέεται με την ίδια την έννοια της βλάβης. Παράλληλα, υποστηρίζεται ότι η αντικειμενική έννοια του νομικά καθορισμένου εγκλήματος, καθιστά δυνατή τη σταθερότητα και την αξιοπιστία της δικαιοσύνης, ενώ ευρύτεροι αμφιλεγόμενοι όροι, όπως οι κοινωνικές βλάβες, είναι εξαιρετικά επιρρεπείς σε ηθικές μεροληψίες, ακτιβιστικές αντιλήψεις στερούνται οντολογικής πραγματικότητας⁶⁰. Ωστόσο, όπως υποστηρίζουν και οι Schwendinger και Schwendinger το έγκλημα είναι προσανατολισμένο προς τα κάτω, ενώ αναφέρουν παράλληλα ότι το ποινικό σύστημα

⁵⁷ Βλ. Hillyard, P. and Tombs, S., "From "crime" to social harm?", *Crime, Law and Social Change*, vol 48, 2007, σελ. 10 επ.

⁵⁸ Βλ. Hillyard, P. and Tombs, S. "Beyond criminology?", στο Hillyard, P., Tombs, P. (επιμ) *Beyond criminology: Taking harm seriously*, London, Pluto Press, 2004, σελ. 20.

⁵⁹ Η εγκληματολογία της κοινωνικής βλάβης συνιστά ένα αναδυόμενο εννοιολογικό εργαλείο διαπραγμάτευσης στους εγκληματολογικούς κύκλους όσον αφορά σε εγκληματικά φαινόμενα μη συμβατικά, εξωποινικά, όπως αναπτύχθηκε εξελικτικά στα πλαίσια της κριτικής εγκληματολογίας. Βλ. περισσότερα στο Βιδάλη., Σ, *Εισαγωγή στην Εγκληματολογία*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη, 2013, σσ. 239-242.

⁶⁰ Βλ. Tappan, P.W. "Who is the criminal?" στο Henry, S., Lanier, M.M. (επιμ.) *What is crime? Controversies over the nature of crime and what to do about it*, όπ.π., σελ. 28 επ..

⁶¹ Ως προς την οριοθέτηση της κοινωνικής βλάβης, ως εννοιολογικό εργαλείο για τη διερεύνηση του εγκληματικού φαινομένου και τα κριτήρια που ορίζονται για να περιοριστεί η ασάφεια και το ευρύ φάσμα εφαρμογής της βλέπε περρισσότερα στο Hillyard, P. and Tombs, S., "From "crime" to social harm?", όπ.π., σσ. 16-18

χαρακτηρίζεται από μια τεχνοκρατική «καλοήγη αμέλεια» που δείχνει απροθυμία να αναγνωρίσει τον εγκληματικό χαρακτήρα πράξεων, προερχόμενες από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα, που επιφέρουν τεράστιες καταστροφές σε κοινωνικό επίπεδο, απλώς και μόνο επειδή οι πράξεις αυτές αυτοί δεν ορίζονται στο νομικό πλέγμα⁶². Παράλληλα, έχει υποστηριχθεί πως ο νόμος δεν ταυτίζεται απαραίτητα με τη δικαιοσύνη, καθώς κάποιες προβλέψεις του μπορεί να είναι κοινωνικά άδικες, να επαναλαμβάνουν κοινωνικές ανισότητες, ενώ και η ίδια η διαδικασία εφαρμογής τους να καθίσταται ομόλογα άδικη και άνιση⁶³.

Η υιοθέτηση της προσέγγισης της κοινωνικής βλάβης για την εγκληματολογική θεώρηση του συστήματος της διατροφής καθίσταται απαραίτητη συνθήκη⁶⁴ και είναι πολύτιμη για πολλούς λόγους. Αφενός, διότι επιτρέπει την αναγνώριση των βλαβών με την πάροδο του χρόνου, αφού οι βλάβες δεν είναι μεμονωμένα γεγονότα, αλλά έχουν επιπτώσεις πέρα από τις ίδιες τις πράξεις, οι οποίες συχνά επηρεάζουν και τις μελλοντικές γενιές⁶⁵. Χαρακτηριστικό παράδειγμα δύναται να καταστεί η επίδραση που μπορεί να έχει το μεταλλαγμένο καλαμπόκι μακροπρόθεσμα στον ανθρώπινο οργανισμό. Αφετέρου, διότι η συμβατική διάκριση μεταξύ νόμιμου και παράνομου καθίσταται προβληματική, καθώς πολλές φορές, όπως θα καταδείξουμε παρακάτω, κάποιες πράξεις δύναται να είναι επιβλαβείς αλλά να θεωρούνται νόμιμες. Η θεώρηση αυτή είναι ζωτικής σημασίας για τις εγκληματικές πράξεις στο τομέα των τροφίμων, ειδικά αν αναλογιστεί κανείς, όπως επισημαίνει ο Pemberton την πολυπλοκότητα, που χαρακτηρίζει την τροφική αλυσίδα και την κοινωνική και φυσική απόσταση των

⁶² Βλ. Schwendinger, H. και Schwendinger, J. "Defenders of order or guardians of human rights?", στο Henry, S. and Lanier M.M. (επιμ.) *What is crime? Controversies over the nature of crime and what to do about it*, όπ.π., σελ.89.

⁶³ Λάζο, Γ. *Κριτική Εγκληματολογία*, όπ.π., σελ. 187

⁶⁴ Βλ. Croall, H. , "Food, crime, harm and regulation", *Criminal Justice Matters*, vol 90, no 1, 2012, σελ. 17.

⁶⁵ Βλ. Dorling, D. 'Prime suspect in Britain', στο Hillyard, P. , Pantazis, C., Tombs, S., Gordon, D. (επιμ.) *Beyond criminology: Taking harm seriously*, London, Pluto Press, 2004, σσ.180-185.

ανθρώπων με αυτή⁶⁶. Όσο μεγαλύτερη και πιο σύνθετη είναι η αλυσίδα τροφίμων, τόσο λιγότερες πιθανότητες υπάρχουν να γίνουν αντιληπτές οιασδήποτε φύσεως εγκληματικών δραστηριοτήτων. Παράλληλα, πολλά τρόφιμα μπορούν να δράσουν σε ύστερο χρόνο βλαπτικά προς την ανθρώπινη υγεία, όπως επι παραδείγματι το μεταλλαγμένο καλαμπόκι.

Η επιστήμη της εγκληματολογίας μέχρι πρόσφατα αγνοούσε σε μεγάλο βαθμό τις πράξεις εκείνες, οι οποίες εμπλέκονται στο σύστημα τροφίμων και δύναται να είναι επιβλαβείς. Μόλις πρόσφατα έγινε προσπάθεια εννοιολογικής οριοθέτησης των εγκλημάτων διατροφής από την Hazel Croall, σύμφωνα με την οποία ως τέτοια εκλαμβάνονται οι εγκληματικές πράξεις που εμπλέκονται «στην παραγωγή, διανομή και πώληση βασικών τροφίμων»⁶⁷. Διαφορετικά, το θέμα των εγκλημάτων διατροφής έχει διερευνηθεί περιστασιακά στα πλαίσια της πράσινης εγκληματολογίας⁶⁸ και της νομικής επιστήμης, κατά κύριο λόγο ως προς φαινόμενα που δύναται να επηρεάσουν την ασφάλεια των τροφίμων και τα θεμελιώδη δικαιώματα των καταναλωτών. Τα εγκλήματα τροφίμων, δύναται να χωριστούν σε στις εξής τρεις κατηγορίες: α) εκείνα που ορίζονται από το νόμο ως τέτοια (όπως, παραδείγματος χάρη η σκόπιμη νοθεία των τροφίμων), β) εκείνα που μπορούν να θεωρηθούν ως άμεσα ή έμμεσα επιβλαβή (το στοχευμένο μάρκετινγκ τροφίμων ή οι αρνητικές επιπτώσεις στην σύσταση του εδάφους, ένεκα της συστηματικής καλλιέργειας Γεννητικά Τροποποιημένων Τροφίμων) και γ) εκείνα που άπτονται ζητημάτων ηθικής (μη διάθεση τροφίμων σε ευάλωτες κοινότητες ή κατάχρηση των δικαιωμάτων της μη ανθρώπινης ζωής και

⁶⁶Βλ. Pemberton, S. “Social harm future(s): Exploring the potential of the social harm approach”, *Crime, Law and Social Change*, vol 48, 2007, σελ.30επ.

⁶⁷ Βλ. Croall, H. 'Food crime: A green criminology perspective', στο Beirne, P., South, N. (επιμ.) *Issues in green criminology: Confronting harms against environments, humanity, and other animals*, όπ.π.σελ. 206 .

⁶⁸ Βλ. για παράδειγμα White, R. “Environmental issues and the criminological imagination”, *Theoretical Criminology*, vol 7, no 4, 2003, σσ. 480- 485.

κακομεταχείριση των ζώων)⁶⁹.

Προκειμένου να κατανοήσουμε εις βάθος τα εγκλήματα διατροφής, είναι σημαντικό να αναφερθούμε στη σύγχρονη πραγματικότητα του παγκόσμιου συστήματος διατροφής. Οι διαδικασίες παραγωγής, διάθεσης και κατανάλωσης φαγητού έχουν επηρεαστεί από τον τρόπο λειτουργίας της αγοράς στα πλαίσια του καπιταλιστικού συστήματος. Ο σημερινός καταναλωτής έχει αποκοπεί πλήρως από τις διαδικασίες παραγωγής της τροφής του, αλλά και από αυτά που γνωρίζει σχετικά με τον καθημερινό επιούσιο είναι περιορισμένα, καθώς πολλές φορές ακόμα και η προέλευση των προϊόντων του είναι απολύτως άγνωστη, όπως ελάχιστα γνωστές είναι και οι μέθοδοι παραγωγής, επεξεργασίας και συντήρησής τους⁷⁰. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει και ο McMichael γίνεται λόγος ουσιαστικά για ένα «τρόφιμο από το πουθενά»⁷¹.

Ένα σημαντικό ερώτημα που προκύπτει είναι το εξής: υπό ποια εγκληματολογική θεωρία βάση των δομικών χαρακτηριστικών τους θα μπορούσαν να μελετηθούν και να αναλυθούν τα εγκλήματα διατροφής. Για τη μελέτη των εγκλημάτων διατροφής, γίνεται μεμονωμένα η χρήση θεωριών της οικονομικής εγκληματικότητας και της εγκληματικότητας «του λευκού περιλαιμίου». Στη βάση της οικονομικής εγκληματικότητας⁷², η οποία αναφέρεται σε πράξεις, που προσβάλλουν θεσμούς και τα υποσυστήματα της αγοράς, παραβιάζουν, δηλαδή, τους

⁶⁹ Βλ. Gray, A., "A food crime perspective" στο Gray, A. Hinch, R. (επιμ.), *Handbook of Food Crime. Immoral and illegal practices in the food industry and what to do about them*, Great Britain, Policy Press, 2018, σσ. 19-22

⁷⁰ Βλ. Weis, T. *The global food economy: The battle for the future of farming*, London, Zed Book, 2007, σελ. 45

⁷¹ McMichael, P. 'Biotechnology and food security: Profiting on insecurity', στο Beneria, L., Bisnath, S., (επιμ.) *Global tensions: Challenges and opportunities in the world economy*, New York: Routledge 2004, σσ. 135-138.

⁷² Αντικείμενο της οικονομικής εγκληματικότητας είναι το οικονομικό έγκλημα, το οποίο συνιστά έννοια γεννούς όχι είδους, συνιστά ένα σύνολο, δηλαδή, ομοειδών εγκλημάτων, ήτοι δε τιμωρείται κάποιος για οικονομικό έγκλημα αλλά για απάτη, φοροδιαφυγή κ.ο.κ. . Βλ. Κασαπόγλου, Α., «Οικονομική κρίση και κρατούμενοι για οικονομικά εγκλήματα και εγκλήματα του «λευκού κολάρου» Οι επιδράσεις του εγκλεισμού στην κοινωνική τους ταυτότητα», στον τιμητικό τόμο για τον καθηγητή Νέστωρα Κουράκη, *Έγκλημα και ποινική καταστολή σε εποχή κρίσης*, Αθήνα, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2016, σελ. 2553.

νόμους που αποσκοπούν στη ρύθμιση της εσωτερικής λειτουργίας της αγοράς και τις σχέσεις τούτης με την ευρύτερη κοινωνία, για τον προσδιορισμό των εγκλημάτων των τροφίμων οφείλουμε να μελετήσουμε τα έννομα αγαθά που προσβάλλονται, αφού η θεώρηση είναι πραγματοπαγής⁷³.

Το δίκαιο της προστασίας του καταναλωτή, στην ευρωπαϊκή του διάσταση, είναι δίκαιο οικονομικής συμπεριφοράς, συνιστά εργαλείο άσκησης καταναλωτικής πολιτικής στα πλαίσια της ολοκλήρωσης της εσωτερικής αγοράς και του ανταγωνισμού και χαρακτηρίζεται από μία στρατηγική της ελεύθερης επιλογής και της διαφάνειας, στη βάση ενός προτύπου του λογικού και δραστήριου καταναλωτή⁷⁴. Στην ελληνική έννομη τάξη, η πολιτική προστασίας του Καταναλωτή εδράζεται στο ν. 2251/1994⁷⁵. Σύμφωνα με αυτό παραβάσεις της νομοθεσίας των τροφίμων, όπως αυτή θα εξεταστεί συνοπτικά σε επόμενο κεφάλαιο, δύναται να προσβάλλουν, θεμελιώδη δικαιώματα και αξίες – έννομα αγαθά- όπως η υγεία, η σωματική ακεραιότητα, η πληροφοριακή αυτοδιάθεση, η ασφάλεια των καταναλωτών⁷⁶. Ωστόσο, η μονόπλευρη εστίαση της οικονομικής εγκληματικότητας, όπως αυτή αναπτύσσεται στο νομικό στοχασμό, στις οικονομικές συνέπειες και στα έννομα αγαθά της περιουσίας και της ιδιοκτησίας, δε θεωρούμε ότι θα μπορούσε να συνεισφέρει στη συστηματική οριοθέτηση των εγκλημάτων διατροφής. Αυτό διότι, οι συνέπειες των παραβάσεων της νομοθεσίας τροφίμων, αφενός έχουν σε μεγάλο βαθμό και κοινωνικές συνέπειες και αφετέρου δεν άπτονται ζητημάτων που αφορούν μονάχα στους καταναλωτές. Στα πλαίσια της

⁷³Βλ. Κουράκης, Ν., *Τα οικονομικά εγκλήματα : βασικά ζητήματα της οικονομικής εγκληματικότητάς και του οικονομικού ποινικού δικαίου*, Αθήνα, εκδόσεις Αντ.Ν. Σάκκουλας, 1982, σελ. 72επ.

⁷⁴ Βλ. Παπαϊωάννου, Γ. *Η προστασία του Καταναλωτή στο ουσιαστικό Ευρωπαϊκό Δίκαιο της καταναλωτικής πίστης*, Αθήνα Κομοτηνή, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλας, 2007. Σελ. 64 επ.

⁷⁵ Βλ. ν. 2251/1994 (Α' 191) «Προστασία των Καταναλωτών» (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <http://www.synigoroskatanaloti.gr/docs/law/gr/YA-5338-N-2251.pdf> , Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

⁷⁶ Βλ αρθ. 1 παρ. 1 του ως άνω νόμου.

εγκληματικότητας «του λευκού περιλαιμίου»⁷⁷, η οποία καθίσταται προσωποπαγής, θα μπορούσε να δοθεί ένα εξηγητικό πλαίσιο, σύμφωνα με το οποίο δύναται να αναλυθεί ο δράστης των εγκλημάτων διατροφής, αφού όπως επισημαίνει η Croall, τα εγκλήματα κατά των καταναλωτών εμφανίζουν πολλά από τα χαρακτηριστικά που συνδέονται με το έγκλημα του λευκού κολάρου⁷⁸. Αναλυτικότερα, οι δράστες αυτών είναι μεγάλες εταιρίες αν και τα αδικήματα τους γενικά απεικονίζονται ως μικρά και ασήμαντα όταν μελετώνται στα γενικότερα πλαίσια της εμβέλειας των δραστηριοτήτων τους⁷⁹. Ο ίδιος ο Sutherland σημειώνει ήδη από τον προηγούμενο αιώνα την επαναλαμβανόμενη παρέκκλιση μεγάλων αλυσίδων υπεραγορών τροφίμων και βιομηχανιών παραγωγής και επεξεργασίας φαγώσιμων στη Μεγάλη Βρετανία⁸⁰.

Παράλληλα, οι εγκληματίες του λευκού περιλαιμίου διαχωρίζονται από τους άλλους εγκληματίες μέσω της διοικητικής οδού που τείνουν να ακολουθούν, με αποτέλεσμα μην εκλαμβάνονται ως τέτοιοι από το κοινό ή τους εγκληματολόγους⁸¹. Ταυτόχρονα, σπάνια περιπτώσεις οικονομικών εγκλημάτων αντιμετωπίζονται ποινικά. Συνήθως, επιλέγεται μια κατά παρέκκλιση της ποινικής οδού διαδικασία, προκειμένου να μην πληγεί το κύρος των επιχειρήσεων αυτών⁸². Ειδικότερα, σε ό, τι αφορά τα

⁷⁷ Η Έννοια αυτή αναπτύχθηκε από τον Sutherland τη δεκαετία του 1940 και αφορά σε ετερογενείς παραβατικές πράξεις, οι οποίες διαπράττονται από άτομα αξιοσέβαστα, με υψηλό κοινωνικό κύρος, στα πλαίσια της νόμιμης εργασίας τους. Δεν αφορούν μόνο σε οικονομικά εγκλήματα αλλά εκτείνονται και σε κάθε είδους εγκληματικής δραστηριότητας καθίσταται δυνατή, ένεκα της κυρίαρχης θέσης που καταλαμβάνουν στον κοινωνικό σχηματισμό. Θα μπορούσαν να αναφερθούν, παραδείγματος χάρι, στην πολιτική εγκληματικότητα. Σε αντίθεση με την οικονομική εγκληματικότητα, η οποία είναι κάθετη και διαταξική, είναι οριζόντια και ταξική. Βλ. Λάζος, Γ. «Από το οικονομικό έγκλημα στο έγκλημα λευκού περιλαιμίου, στο επιχειρηματικό έγκλημα» στο Λάζος, Γ. *Οικονομική Εγκληματικότητα, Σημειώσεις και Φάκελος*, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Τομέας Εγκληματολογίας, 2016.

⁷⁸ Βλ. Croall, H. "Mistakes, accidents and someone else's fault: the trading offender in court", *15 Journal of Law and Society*, 1988, σελ. 294

⁷⁹ Βλ. Croall, H. "Mistakes, accidents and someone else's fault: the trading offender in court", *όπ.π.*, σελ. 295

⁸⁰ Βλ. Croall, H. "White collar crime, consumers and victimization", *Crime Law Soc. Change*, Vol. 51, 2009, σελ. 129, *όπ. παρ.* στον Sutherland, E. *White Collar Crime*, New York, Holt, Reinhart & Winston, 1949.

⁸¹ Βλ. Sutherland E, "White-collar criminality", στο Geis, G., Meir, R. & Salinger, L., *White-collar crime; Classic and Contemporary Views*, N.Y, Free Press, 1995, σελ. 35.

⁸² Βλ. Χάϊδου, Α., *Θετικιστική εγκληματολογία: αιτιολογικές προσεγγίσεις του εγκληματικού φαινομένου*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη, 1996, σελ. 200

εγκλήματα περί των τροφίμων, η γραμμή μεταξύ «εγκληματικού», «παράνομου» και «νόμιμου» είναι στενή και αμφισβητούμενη. Πολλές εγγενώς παραπλανητικές πρακτικές μάρκετινγκ, παραδείγματος χάριν, δεν ρυθμίζονται από το ποινικό δίκαιο αλλά από μια σειρά διοικητικών κωδίκων και προτύπων διαφήμισης. Ακόμη και όταν οι καταναλωτές βλέπονται από δραστηριότητες, οι οποίες σαφώς παραβιάζουν ποινικά εφαρμοστέους κανονισμούς, δεν θεωρούνται ευρέως ως «εγκληματικές». Ταυτόχρονα, οι ρυθμιστικές αρχές αναφέρονται στη συμμόρφωση και τις περισσότερες φορές και οι κυρώσεις είναι διοικητικού χαρακτήρα.

Τέτοιου είδους εγκλήματα είναι δύσκολα, βέβαια, να αντιμετωπιστούν στα πλαίσια παραδοσιακών μεθόδων καταστολής, δυσκολία που εδράζεται στην πολυπλοκότητα των οργανωτικών δομών των επιχειρήσεων και του τρόπου δράσης τους. Αρκεί να αναλογιστούμε πως ακόμα και να επέλθει ποινή φυλάκισης για ένα στέλεχος μίας επιχείρησης, αυτό δεν ομολογεί ότι η τελευταία δε θα προβεί εκ νέου σε κάποια παραβατική πράξη. Επιπρόσθετα, τα εγκλήματα αυτά είναι εύκολο να συγκαλυφθούν, καθώς συνάδουν με την ίδια τη φύση του καπιταλιστικού συστήματος. Στην κριτική εγκληματολογική θεωρία, γίνεται διάκριση μεταξύ εγκλημάτων επιβίωσης και συσσώρευσης. Τα δεύτερα αφορούν στις πιέσεις που ασκεί ο καπιταλισμός στα ανώτερα στρώματα προς την άσκηση εγκληματικών δραστηριοτήτων, οι οποίες στοχεύουν στην αύξηση του πλούτου και του κύρους σε βάρος ανταγωνιστών, καταναλωτών, του περιβάλλοντος κλπ⁸³. Οι μεγάλες εταιρίες μπορούν επίσης να αντισταθούν σε περαιτέρω ρυθμίσεις, μπορούν να χρησιμοποιήσουν την ύπαρξη συστημάτων συμμόρφωσης, για να αποφύγουν τη δίωξη και να χρησιμοποιήσουν τους πόρους τους για να παρακάμψουν το «γράμμα» του

⁸³ Βλ. Λάζος, Γ. *Κριτική Εγκληματολογία*, όπ.π., σελ. 200 επ.

νόμου ενώ συμμετέχουν σε δραστηριότητες που παραβιάζουν σαφώς το πνεύμα του⁸⁴. Σύμφωνα με τον Box, οι επιχειρήσεις θα συνεχίσουν να προβαίνουν σε εγκληματικές πρακτικές, καθώς τούτες είναι ενδημικές του συστήματος⁸⁵.

Τέλος, ο σκοτεινός αριθμός είναι ιδιαίτερα μεγάλος εάν αναλογιστούμε την εξωδικαστική ρύθμιση που επιλέγεται, και το γεγονός πως σε ορισμένες περιπτώσεις δε καταγγέλλονται τέτοιου είδους αδικήματα. Επί παραδείγματι, η έκταση της δηλητηρίασης είναι δύσκολο να εκτιμηθεί ή να συγκεντρωθούν τα αποδεικτικά στοιχεία που απαιτούνται για να στηριχθεί μία ποινική δίωξη για τροφική δηλητηρίαση⁸⁶. Οι εγκληματίες λευκού περιλαιμίου διαθέτουν «δύναμη» από κάθε άποψη είτε οικονομική είτε με την επιρροή που μπορούν να ασκήσουν. Αντίθετα, τα θύματα είναι αδύναμα.⁸⁷ Η αντίληψη πως είναι ανέφικτο ένα άτομο να έρθει αντιμέτωπο με μία εταιρεία και κυρίως με την πληθώρα των δικηγόρων και των νομικών συμβούλων που την εκπροσωπούν αλλά και το αβέβαιο της έκβασης των υποθέσεων αυτών ένεκα της φύσεως του νόμου, ο οποίος είναι προσανατολισμένος στο να εξυπηρετεί τα συμφέροντα των ανώτερων κοινωνικών τάξεων και ένεκα της επιρροής που μπορούν να ασκήσουν λόγω της ισχύος τους και της κοινωνικής τους θέσης,⁸⁸ αποτελεί σημαντικό ανασταλτικό παράγοντα καταγγελίας.

Σε παγκόσμιο επίπεδο, τα τρόφιμα και η γεωργία αντιπροσωπεύουν μια αγορά 8 τρισεκατομμυρίων δολαρίων. Κυρίαρχοι των αγορών αυτών είναι μεγάλες εταιρείες, για τις οποίες χρησιμοποιείται συχνά ο όρος «Big Food», που περιλαμβάνει ακριβώς

⁸⁴ Βλ. Croall, H. "Who is the White Collar Criminal?", *British Journal of Criminology*, Vol. 29, 1989, σσ. 157–74.

⁸⁵ Βλ. Box, S. *Power Crime and Mystification*, New York, Tavistock Publications Ltd, 1983, σελ. 60–65.

⁸⁶ Βλ. Croall, H., Food Crime στο Beirne, P., South, N., (επιμ.), *Issues in Green Criminology : confronting harms against environments, humanity and other animals*, ό.π., σελ. 214.

⁸⁷ Βλ. Sutherland, E. "White collar criminality, στο Geis, G., Meir, R. και Salinger, L., *White-collar crime; Classic and Contemporary Views*, ό.π., σελ.36.

⁸⁸ Βλ. Χάϊδου, Α., «Θετικιστική εγκληματολογία: αιτιολογικές προσεγγίσεις του εγκληματικού φαινομένου», ό.π., σελ.198.

τις μεγάλες επιχειρήσεις που επιδίδονται στην ιδιαίτερα προσοδοφόρα παραγωγή τροφίμων, όπως η Nestle (92,2 δισ. Δολάρια σε έσοδα από πωλήσεις το 2016)⁸⁹. Οι εταιρείες τροφίμων είναι υπεύθυνες για τα ολοένα και αυξανόμενα διατροφικά σκάνδαλα που ανακύπτουν ενώ παράλληλα, διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση ζητημάτων της δημόσιας υγείας και διατροφής, δίνοντας έμφαση σε νεοφιλελεύθερους όρους όπως η προσωπική επιλογή και η πρόσβαση στην αγορά και η λήψη υγιεινών αποφάσεων⁹⁰, ενώ παράλληλα λαμβάνουν εξέχοντα ρόλο στη διαδικασία διαμόρφωσης των νόμων, καθώς μέσω της ποινικής νομοθέτησης εξυπηρετείται άμεσα η αναπαραγωγή της ισχύος αυτών που κάνουν πολιτική ή επωφελούνται απ' αυτήν⁹¹. Ο συνεχώς αυξανόμενος ρόλος που διαδραματίζουν επεκτείνεται και σε άλλους τομείς, όπως η χρηματοδότηση της επιστημονικής έρευνας, στα πλαίσια των οποίων χρησιμοποιούν μια εντυπωσιακή σειρά στρατηγικών για την προώθηση των οργανωτικών τους συμφερόντων που συνδέονται με τα επιχειρηματικά τους μοντέλα⁹².

Το εξηγητικό εύρος της εγκληματικότητας του λευκού κολάρου, σχετίζεται με την αλληλόδραση δράστη- θύματος και θα μπορούσε να δημιουργήσει ένα επαρκές εξηγητικό πλαίσιο για την κατανόηση των εγκλημάτων τροφίμων και του νομικού πλαισίου που ρυθμίζουν ταύτες ενέργειες. Ωστόσο, ο προσανατολισμός είναι

⁸⁹Βλ. McGrath, M. "World's largest food and beverage companies 2017: Nestle, Pepsi And Coca-Cola Dominate The Field", στην εφημερίδα "Forbes", 2017 (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <https://www.forbes.com/sites/maggiemcgrath/2017/05/24/worlds-largest-food-and-beverage-companies-2017-nestle-pepsi-and-coca-cola-dominate-the-landscape/#75a40ce33a69>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

⁹⁰ O'Connor, A. (2016). Coke and Pepsi give millions to public health, then lobby against it. New York Times. Oct. 10. (https://www.nytimes.com/2016/10/10/well/eat/coke-and-pepsi-give-millions-to-public-health-then-lobby-against-it.html?_r=0). Nixon, et al. (2015). "We're part of the solution": Evolution of the food and beverage industry's framing of obesity concerns between 2000 and 2012. American Journal of Public Health, 105(11), 2228–2236.

⁹¹ Βλ. Λαμπροπούλου, Ε., Κοινωνιολογία του Ποινικού Δικαίου και των Θεσμών της Ποινικής Δικαιοσύνης, Εκδ. Ι. Σιδέρης, 2012, σελ. 37.

⁹² Βλ. Nestle, M. *Food politics: How the food industry influences nutrition and health*, Berkeley, University of California Press, 2002, σελ. 30 επ.

ατομοκεντρικός, όπως είδαμε και στα πλαίσια της οικονομικής εγκληματικότητας. Τα εγκλήματα διατροφής, βέβαια, δε δύναται να προσβάλλουν μονάχα τα ανθρώπινα όντα αλλά και τους φυσικούς προσδιορισμούς τούτου – τα υδάτινα οικοσυστήματα, τα ατμοσφαιρικά οικοσυστήματα, τα δασικά οικοσυστήματα καθώς και τα ζώα⁹³.

Για τους παραπάνω λόγους, θεωρούμε σκόπιμο, να ενταχθούν τούτα τα εγκλήματα στην πράσινη εγκληματολογία. Αυτό διότι η τελευταία δεν ασχολείται μονάχα με περιβαλλοντικές βλάβες, την περιβαλλοντική νομοθεσία και εν γένει την προστασία του περιβάλλοντος, αλλά και με συναφή θέματα, όπως είναι για παράδειγμα το ζήτημα της μελέτης της κοινωνικά αποδεκτής ανθρώπινης συμπεριφοράς πάνω στα ζώα, τα επιστημονικά εργαστήρια όπου γίνονται πειράματα, η εμπορευματοποίηση, η διαφήμιση των ζώων σε χώρους διασκέδασης και τα εγκλήματα διατροφής. Τέλος, ο προσανατολισμός τούτης είναι θυματολογικός – με την ευρεία έννοια του θύματος, όπως θα αναλυθεί εκτενώς παρακάτω- και δίδεται ιδιαίτερη έμφαση στην έννοια της κοινωνικής βλάβης.

2.2 Η έννοια του Θύματος στα εγκλήματα διατροφής

Σε ένα πρώτο στάδιο η αναδιαμόρφωση του παραδοσιακού ορισμού του θύματος, όπως αυτός αναφέρεται στα επίσημα κείμενα του ΟΗΕ και της ΕΕ καθίσταται απαραίτητος, εάν επιθυμούμε να μιλήσουμε για τα θύματα από τα εγκλήματα διατροφής. Επί παραδείγματι, στην Οδηγία 2012/29/ΕΕ υιοθετείται η στενότερη έννοια του θύματος η οποία σχετίζεται με την προσβολή του εννόμου αγαθού για κάθε φυσικό πρόσωπο, απότοκο εγκληματικής ενέργειας⁹⁴. Αντίστοιχα, στη Διακήρυξη του ΟΗΕ

⁹³ Όπως συμβαίνει και με το περιβαλλοντικό θύμα Βλ. Παπανικολάου, Π. *Το περιβαλλοντικό θύμα: Συμβολή στην Πρόληψη και Αντιμετώπιση ενός Κοινωνικού Φαινομένου*, όπ.π., σελ. 26.

⁹⁴ Βλ. οδηγία 2012/29/ΕΕ «για τη θέσπιση ελάχιστων προτύπων σχετικά με τα δικαιώματα, την υποστήριξη και την προστασία θυμάτων της εγκληματικότητας και για την αντικατάσταση της απόφασης-πλαισίου 2001/220/ΔΕΥ του Συμβουλίου». Στην ως άνω οδηγία γίνεται λόγος για τη

περί των Βασικών Αρχών Δικαιοσύνης για τα θύματα Εγκλημάτων και Κατάχρησης Εξουσίας, αν και η έννοια του θύματος έχει πιο ευρύ χαρακτήρα⁹⁵, εντούτοις αφορά σε φυσικά πρόσωπα που ατομικά ή συλλογικά έχουν υποστεί κάποιου είδους βλάβης ή προσβολής των ανθρωπίνων δικαιωμάτων⁹⁶.

Η παραδοσιακός ορισμός του θύματος, λοιπόν, ακόμα και σε άλλες διατάξεις που αφορούν στην προστασία ομάδων ανθρώπων που χαρακτηρίζονται από υψηλή ευάλωτητα⁹⁷, είναι ανθρωποκεντρικός, καθώς εστιάζει στη θυματοποίηση φυσικών προσώπων, παραλείποντας προσβολές που υφίστανται τα μη ανθρώπινα όντα και το περιβάλλον. Σε γενικές γραμμές, ακόμα και ο ορισμός του θύματος συνιστά πολλές φορές ένα δύσκολο εγχείρημα, καθώς το ίδιο το Δίκαιο είναι προσανατολισμένο στον εγκληματία και όχι στο θύμα⁹⁸.

Οι προσβολές στο τομέα των τροφίμων και της διατροφής, όπως προείπαμε, συνιστούν ένα αναδυόμενο κλάδο στην εγκληματολογική σκέψη, κάποιες εκ των οποίων εξετάζονται στη βάση της ισχύουσας νομοθεσίας περί των τροφίμων, αν και αυτή η προσέγγιση είναι μονομερής, όπως θα καταδείξουμε παρακάτω. Παράλληλα,

σωματική, ψυχική, συναισθηματική βλάβη ή οικονομική βλάβη, η οποία προήλθε από κάποια αξιόποινη βλάβη. Βλ. αναλυτικότερα αρθ. 2 παρ. 1 (α). (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:32012L0029&from=FR>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

⁹⁵ Βλ. Διακήρυξη του ΗΕ για τα θύματα» στο Συλλογικό Έργο, *Εις Μνήμη Ν. Χωραφά, Η. Γάφου, Η. και Κ. Γαρδίκας*, τόμος Β΄, Αθήνα – Κομοτηνή, εκδ. Σάκκουλας, 1986, σελ. 250-265

⁹⁶ Όπως αυτά κατοχυρώνονται από το Χάρτη των Θεμελιωδών δικαιωμάτων, ο οποίος τέθηκε σε ισχύ το Δεκέμβριο του 2009. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:C2012/326/02&from=EL>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

⁹⁷ Βλ. επί παραδείγματι ειδικές διατάξεις περί των θυμάτων ενδοοικογενειακής βίας, εμπορίας ανθρώπων, ρατσισμού και ξενοφοβίας, όπως στους ακόλουθους νόμους: Ν 3500/2006 ΦΕΚ Α΄ 232/24 10.2006 για την «Αντιμετώπιση της Ενδοοικογενειακής βίας και άλλες διατάξεις» (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <https://www.e-nomothesia.gr/oikogeneia/n-3500-2006.html>, Τελευταία Προσπέλαση στις 26/1/2020), Ν 4198/2013 ΦΕ Α΄ 215/11 10./2013 για «την ρόληψη και καταπολέμηση της εμπορίας ανθρώπων και προστασία των θυμάτων αυτής και άλλες διατάξεις.» (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: https://www.dsth.gr/documents/10180/10516/FEK_A215_2013.pdf?version=1.1, Τελευταία Προσπέλαση στις 26/1/2020). 4285/2014 ΦΕ Α΄ 191/10.9.2014 « για την καταπολέμηση ορισμένων μορφών και εκδηλώσεων ρατσισμού και ξενοφοβίας μέσω του Ποινικού δικαίου (L 328) και άλλες διατάξεις» (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <https://www.taxheaven.gr/laws/law/index/law/633>, Τελευταία Προσπέλαση στις 26/1/2020).

⁹⁸ Βλ. Αλεξιάδης, Σ., *Εγκληματολογία*, Έκδοση Ε΄, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, κ. Σάκκουλα Α.Ε., 2011, σελ. 280 επ.

η εστίαση τούτων, είναι ανθρωποκεντρική, καθώς επικεντρώνεται στην προστασία των φυσικών προσώπων, όπως στην προστασία των καταναλωτών, χωρίς να δίνεται η πέπουσα σημασία στα μη ανθρώπινα όντα και στο περιβάλλον, που δύναται να επηρεαστούν αρνητικά. Τα θύματα των εγκλημάτων τροφίμων, λοιπόν, δύναται να διακριθούν στους καταναλωτές, στο περιβάλλον και στα μη ανθρώπινα όντα.

Αρχικά, ξεκινώντας με τους καταναλωτές, οφείλουμε να σημειώσουμε, πως κατά την βιβλιογραφική αναζήτηση για τη συγγραφή της παρούσας εργασίας, διαπιστώθηκε πως δεν υφίσταται κάποιο συγκεκριμένο θεωρητικό σχήμα για την ερμηνεία της θυματοποίησης στα πλαίσια των εγκλημάτων τροφίμων. Συγκεκριμένα, για τη μελέτη του θύματος των εγκλημάτων διατροφής, γίνεται μεμονωμένα η χρήση θεωριών της οικονομικής εγκληματικότητας και της εγκληματικότητας «του λευκού περιλαιμίου». Ωστόσο, υπό αυτό το πρίσμα, ο ατομοκεντρικός χαρακτήρας τούτων των θεωριών είναι περιοριστικός⁹⁹. Επιπλέον, η ερμηνεία που επιχειρείται μέσα από την αξιοποίηση των θεωριών του λευκού κολάρου και της θυματολογίας του κοινωνικού ελέγχου δεν είναι εξαντλητική ως προς τις όψεις του εγκληματικού περιβαλλοντικού φαινομένου, αλλά μπορούν να συμβάλουν στην εξαγωγή συμπερασμάτων αναφορικά με τα οικονομικά κίνητρα που ελλοχεύουν σ' αυτό.

Αναφερόμενοι στους καταναλωτές, αυτό που είναι ξεκάθαρο για τα θύματα των εγκλημάτων διατροφής, είναι ότι ενυπάρχει ανισότητα αναφορικά με τις βλάβες σε τοπικό, εθνικό και παγκόσμιο επίπεδο. Πολλές φορές ζώσης σημασίας προσβολές στον τομέα των τροφίμων δεν εκλαμβάνονται ως τέτοιες από το κοινό. Για παράδειγμα, ο Harvey τονίζει ότι ο συνδυασμός της φτώχειας και της εξαθλίωσης, για λόγους απασχόλησης και οικονομικής ανάπτυξης, αναγκάζει τα άτομα αποδέχονται

⁹⁹ Όπως συμβαίνει και με το περιβαλλοντικό θύμα Βλ. Παπανικολάου, Π., *Το περιβαλλοντικό θύμα: Συμβολή στην Πρόληψη και Αντιμετώπιση ενός Κοινωνικού Φαινομένου*, όπ.π., σελ. 26.

δραστηριότητες, οι οποίες τείνουν να είναι επιβλαβής¹⁰⁰. Επιπρόσθετα, ο Waldman, ανέφερε πως η κατανόηση τούτης θυματοποίησης, επηρεάζεται σημαντικά από τις πολιτισμικές πεποιθήσεις των κοινωνιών, περιγράφοντας μια τοπική κοινότητα στη Νότια Αφρική που είδε τη μόλυνση αμιάντου των ποταμών ως κάτι το «φυσικού», αποδίδοντας στο γεγονός αυτό μεταφυσικές διαστάσεις¹⁰¹.

Παράλληλα, έχει υποστηριχθεί, πως δεν είναι όλα τα άτομα σε μία κοινωνία το ίδιο ευάλωτα σε σχέση με άλλα, παρόλο που εντοπίζονται οι ίδιοι κίνδυνοι ως απότοκο των ανθρώπινων δραστηριοτήτων. Ο Scott, συγκεκριμένα, κάνει λόγο για διαφορετικό κίνδυνο των ατόμων στα πλαίσια της ίδιας της κοινωνίας τείνει να επηρεάσει δυσανάλογα τμήματα του πληθυσμού, όπως για παράδειγμα παιδιά και άτομο με ευαισθησίες στις χημικές ουσίες ή τοξίνες, οι οποίες μπορεί να χρησιμοποιηθούν ως πρόσθετα κατά την επεξεργασία των τροφίμων¹⁰². Τέλος, στα πλαίσια της «ταξικής διατροφής», ο διαφορετικός κίνδυνος είναι ενδεικτικός της οικονομικής θέσης των ανθρώπων, αφού γίνεται αντιληπτό ότι αφενός η αφθονία τροφίμων, όπως αυτή εντοπίζεται στις δυτικές κυρίως κοινωνίες, δεν υποδηλώνει επακόλουθα και ότι τα τρόφιμα είναι ποιοτικά, ενώ αφετέρου γίνεται εύκολα αντιληπτό πως η επιλογή τροφίμων είναι ανάλογη και αλληλένδετη με την οικονομική δυνατότητα των ατόμων. Συναφώς, τα άτομα προερχόμενα από τις κατώτερες τάξεις, δύναται να επιλέγουν φθηνότερα προϊόντα και ακολούθως ποιοτικά κατώτερα.

Για να αντιληφθούμε την έννοια του θύματος στα πλαίσια των εγκλημάτων διατροφής, προτείνουμε να κινηθούμε προς την πράσινη θυματολογία¹⁰³, η οποία

¹⁰⁰ Βλ. Harvey, D. , *Justice, Nature and the Geography of Difference*, Oxford, Blackwell, 1996, σσ.227-229.

¹⁰¹ Βλ. Waldman, L. “When Social Movements Bypass the Poor: Asbestos Pollution, International Litigation and Griqua Cultural Identity”, *Journal of Southern African Studies* 33(3), 2007, σσ. 577–600.

¹⁰² Βλ. Scott, D. “When Precaution Points Two Ways: Confronting ‘West Nile Fever’”, *Canadian Journal of Law and Society* 20(2), 2005, σσ. 27–65.

¹⁰³ Με το όρο θυματολογία ορίζεται ο επιστημονικός κλάδος της εγκληματολογίας που ασχολείται με τη μελέτη του θύματος στα πλαίσια τόσο του συστήματος απονομής της ποινικής δικαιοσύνης όσο και της

συνιστά τμήμα της πράσινης εγκληματολογίας, όπως αναπτύχθηκε από τον White και αναφέρεται κατά βάση στην έννοια του περιβαλλοντικού θύματος. Ωστόσο, αυτό καθίσταται απαραίτητο αν αναλογιστούμε πως η θυματοποίηση απότοκο των εγκλημάτων διατροφής, δε συγκαταλέγεται μονάχα στις ανθρώπινες εμπειρίες. Οι μελετητές της πράσινης θυματολογίας, αναφερόμενοι λοιπόν στα περιβαλλοντικά εγκλήματα διαπιστώνουν, πως ενυπάρχουν κάποια προβλήματα για τον ακριβή προσδιορισμό και την ερμηνεία του περιβαλλοντικού θύματος, αφού πολλές πρακτικές που είναι καταστροφικές για το περιβάλλον είναι απολύτως νόμιμες, ενώ οι νόμοι παίζουν ρόλο ρυθμιστικό και όχι απαγορευτικό για κάποιες βλαπτικές για το περιβάλλον δραστηριότητες¹⁰⁴.

Εφαρμόζοντας τούτη στα εγκλήματα περί των τροφίμων, διαπιστώνεται πως η θανάτωση, η κακομεταχείριση και οι κακές συνθήκες διαβίωσης, στα πλαίσια μαζικής παραγωγής ζώων που προορίζονται για ανθρώπινη κατανάλωση φαγητό. Οι νόμοι για την προστασία των ζώων λειτουργούν αποτελεσματικά, όταν μιλάμε για ζώα συντροφιάς, αλλά είναι πολύ λιγότερο αποτελεσματικοί σε περιπτώσεις ζώων που δύναται να χρησιμοποιηθούν ως φαγώσιμα¹⁰⁵. Στα πλαίσια των διαδικασιών αυτών, η μεταχείριση άλλων ειδών ζωής εκλαμβάνεται ως λιγότερο άξια προσοχής- πέραν της εργαλειακής φροντίδας και αντιμετώπισης με όρους δικαίου¹⁰⁶. Η σχέση ανθρώπου και ζώου εδράζεται στην έννοια των ζώων ως ιδιοκτησία, καθώς το τελευταίο χρησιμοποιείται για εμπορικούς σκοπούς. Τεχνικές ταυτοποίησης – μαρκάρισμα,

εγκληματογένεσης. Βλ. Αρτινοπούλου,Β., Μαγγανάς,Α. *Θυματολογία και Όψεις Θυματοποίησης*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη, 1996, σελ. 15.

¹⁰⁴ Βλ. White,R., “Environmental Victimology and Ecological Justice” στο Wilson,D., Ross,S., *Crime Victims and Policy: International Contexts, Local Experiences*, Palgrave Macmillan, 2015, σελ. 33 επ.

¹⁰⁵ Βλ. White,R., “Green victimology and non-human victims”, *International Review of Victimology*, University of Tasmania, Australia, 2019 σελ. 9. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/0269758017745615>, Τελευταία προσπέλαση στις 26/1/2020).

¹⁰⁶ Βλ. Λάζος, Γ. « Πράσινη Εγκληματολογία και Υπεράσπιση της μη- ανθρώπινης ζωής. Προς τη σύνθεση» στο Λυδάκη, Α. (επιμ.) *Ο άνθρωπος και τα άλλα ζώα*, όπ.π, σελ. 379.

tattooing, μέθοδος του κολάρου, ταυτοποίηση με ετικέτα, ακρωτηριασμοί δαχτύλων – και σφαγής των ζώων για φαγητό δείχνουν ακριβώς πως τα ζώα υπάρχουν μονάχα για να εξυπηρετούν τις ανάγκες των ανθρώπων και είναι κατώτερα των τελευταίων¹⁰⁷. Παράλληλα, προς επίρρωση του παραπάνω, ενδεικτική είναι η επιλεκτική αναπαραγωγή των πιο χρήσιμων ζώων κατά την κτηνοτροφική παραγωγή από τον άνθρωπο, γεγονός που έχει επιφέρει μεταβολές στα γενετικά τους χαρακτηριστικά¹⁰⁸.

Κλείνοντας, στα πλαίσια της πράσινης θυματολογίας, δύναται να εξεταστεί και το περιβαλλοντικό θύμα από τα εγκλήματα διατροφής. Για την έννοια του περιβαλλοντικού θύματος δεν είναι υπάρχει ένας κοινά αποδεκτός ορισμός στην επιστημονική κοινότητα και όπως επισημαίνει ο Skinnider το περιβαλλοντικό έγκλημα και συνακόλουθα το περιβαλλοντικό θύμα δεν έχει το θεωρητικό και το μεθοδολογικό βάθος που εφαρμόζεται σε άλλα παραδοσιακά εγκλήματα. Εν μέρει, όπως διαπιστώνει, αυτό μπορεί να οφείλεται στην επικρατούσα αντίληψη πως το περιβαλλοντικό έγκλημα δεν έχει κάποιο σε σύντομο χρονικό διάστημα ορατό θύμα, καθώς δεν είναι ορατές άμεσα οι συνέπειες του. Συνακόλουθα, διαπιστώνεται μία ανοχή στο έγκλημα τούτο τόσο από τα κράτη όσο σε ορισμένες περιπτώσεις και από την πλειοψηφία του πληθυσμού¹⁰⁹.

Τα εγκλήματα διατροφής μπορούν να επιφέρουν ανυπολόγιστες επιπτώσεις στο οικοσύστημα καθώς έχουν κατά βάση διασυνοριακό χαρακτήρα, ήτοι δε γίνεται λόγος για ένα έγκλημα το οποίο διαπράχθηκε σε συγκεκριμένο χωροχρόνο σε δεδομένη στιγμή, αλλά μάλλον για μία προσβολή, που ενώ πραγματώθηκε σε μία περιοχή του

¹⁰⁷ Βλ. Beirne, P. “From Animal Abuse to Interhuman Violence? A Critical Review of the Progression Thesis”, *Society and Animals* 12(1), 2004, σσ. 39-65 (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: https://www.researchgate.net/publication/233696660_From_Animal_Abuse_to_Interhuman_Violence_A_Critical_Review_of_the_Progression_Thesis , Τελευταία προσπέλαση στις 26/1/2020)

¹⁰⁸ Βλ. Λαζαρίδη, Κ. «Οι περιβαλλοντικές Επιπτώσεις της παραγωγής Τροφίμων» στο Ματάλα, Α-Λ., Χουλιάρας Α. (Επιμ.), *Η διατροφή στον 21^ο αιώνα: Γεωγραφίες της αφθονίας και της στέρξης*, όπ. π, σελ. 185

¹⁰⁹ Βλ. Skinnider, E. “Victims of Environmental Crime – Mapping the Issues”, Vancouver, *The International Centre for Criminal Law Reform and Criminal Justice Policy*, 2011, σσ.30-37

πλανήτη, δύναται να επηρεάσει και άλλα μέρη του. Επί παραδείγματι, μπορεί να υπάρξουν μεταφορές ρύπανσης μέσω της οικοσυστηματικής μεταφοράς. Μιλάμε συνεπώς, για περαιτέρω ρύπανση ή υποβάθμιση ευρύτερων γεωγραφικών περιοχών, σε περιπτώσεις χρήσης φυτοφαρμάκων στην καλλιέργεια ή μέσω της καλλιέργειας Γενετικά Τροποποιημένων Οργανισμών¹¹⁰. Συναφώς, η παραγωγή τροφίμων δύναται να επιφέρει τεράστιες περιβαλλοντικές επιπτώσεις, ειδικότερα αν αναλογιστούμε ότι βασίζεται στις χημικές εισροές και στα λιπάσματα, τα οποία εφαρμόζονται κατά κόρον, προκειμένου να επιτευχθεί αύξηση της παραγωγής. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να προκαλείται μια συνεχής υποβάθμιση όλων των οικοσυστημάτων σε παγκόσμιο επίπεδο.

¹¹⁰ Με τις επιπτώσεις τούτων στο περιβάλλον θα ασχοληθούμε περαιτέρω στις επόμενες ενότητες.

ΜΕΡΟΣ Β΄: ΕΓΚΛΗΜΑΤΑ ΔΙΑΤΡΟΦΗΣ: ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ

3. Νομοθεσία των Τροφίμων

3.1 Κανονιστικό Πλέγμα των τροφίμων σε ευρωπαϊκό και εθνικό επίπεδο: Γενικές Αρχές

Η νομοθεσία περί των τροφίμων συνιστά ένα πεδίο ιδιαίτερης σημασίας για την πολιτική αντζέντα, καθώς αυτός ο τομέας δύναται να επηρεάσει ποικιλοτρόπως διάφορα επίπεδα του κοινωνικού γίγνεσθαι¹¹¹. Υπό το πρίσμα αυτό και εν όψει της ποικιλομορφίας που διέκρινε τα κανονιστικά πλαίσια των διαφόρων χωρών της Ένωσης, σε συνδυασμό με την γνωστοποίηση μιας ευρείας γκάμας διατροφικών σκανδάλων, γεγονός που έπληξε βαθύτατα την εμπιστοσύνη των καταναλωτών, γεννήθηκε η ανάγκη, σε ευρωπαϊκό επίπεδο, χάραξης μιας κεντρικής πολιτικής, η οποία θα διασφαλίζει ένα υψηλό επίπεδο επαρκούς προστασίας των καταναλωτών, προβλέποντας παράλληλα και σε ζητήματα που άπτονται της κερδοφορίας των βιομηχανιών τροφίμων, της διεθνούς ανταγωνιστικότητας και της εθνικής και ενωσιακής οικονομίας.

Συγκεκριμένα, η νομοθεσία των τροφίμων δίνει ιδιαίτερη έμφαση στην έννοια της ασφάλειας των τροφίμων και διακρίνεται αφενός από γενικές διατάξεις, που αφορούν στην προστασία των καταναλωτών και αφετέρου από ειδικές διατάξεις που σχετίζονται αυτοτελώς με τα τρόφιμα¹¹². Σε αυτές περιλαμβάνονται διατάξεις του εθνικού δικαίου και ενωσιακές ρυθμίσεις. Σε γενικές γραμμές, οφείλουμε να

¹¹¹ Βλ. Houghton, J.R., Rowe, G., Frewer, L.J., van Kleef, E., Chryssochoidis, G., Kehagia, O., Korzen-Bohr, S., Lassen, J., Pfenning, U. και Strada, A. "The quality of food risk management in Europe: perspectives and priorities", *Food Policy* 33 (1), 2008, σελ. 14.

¹¹² Βλ. Αυγουστανάκης, Μ.Κ. «Ασφάλεια Τροφίμων και Προστασία των Καταναλωτών», στο Μπερδήμας, Α. (επιμ.) *Ασφάλεια τροφίμων και Δίκαιο. Όψεις Ελληνικού, Ευρωπαϊκού και Διεθνούς Δικαίου*, Αθήνα- Κομοτηνή, Εκδ. Αντ. Σάκουλα, 2007, σελ. 36.

αναφέρουμε πως τη βασική ρύθμιση για τα τρόφιμα στην ελληνική έννομη τάξη συνιστά ο Κώδικας Τροφίμων και Ποτών¹¹³, ενώ οι σχετικές ρυθμίσεις, όπως αυτές εντοπίζονται στα πλαίσια της ΕΕ, είναι πολλές και αφορούν στα τρόφιμα γενικά αλλά και σε ειδικές κατηγορίες τροφίμων, όπως το νερό, τα κρέατα, το γάλα κλ.π..

Η νομική νοηματική απόδοση της ασφάλειας τροφίμων διέρχεται από εκείνη του τροφίμου, όπως αυτό ορίζεται στο άρθρο 1 παρ. 3 ν. 2741/1999¹¹⁴, στο οποίο εμπεριέχονται τόσο τα υγρά όσο και τα στερεά προϊόντα, που χρησιμοποιούνται για τροφή. Ο ορισμός αυτός είναι ευρύς, ώστε να καλύπτονται όλες οι πιθανές καταναλωτικές προτιμήσεις και η πληθώρα βιομηχανικών προϊόντων. Ο ως άνω ορισμός, επίσης, συνδέεται συχνά με τον αξιολογικό προσδιορισμό υγιεινά τρόφιμα¹¹⁵. Συνεπώς, η έννοια της ασφάλειας τροφίμων έχει ως επίκεντρο την υγιεινή τούτων, χωρίς να εξαντλείται αποκλειστικά σ' αυτή, αφού περιλαμβάνει γενικά και ατομικά μέτρα καθώς και την άσκηση ελέγχων που αφορούν στα τρόφιμα αυτά καθαυτά, ήτοι στη σύστασή τους, στη διαδικασία παραγωγής, επεξεργασίας, τυποποίησης, επισημάνσεως, διαφήμισης και διάθεσης στο καταναλωτικό κοινό¹¹⁶ αλλά και στα υλικά που έρχονται σε επαφή με τα τρόφιμα, όπως τα μέσα αποθήκευσης και συσκευασίας.

113 Βλ. Κώδικας Τροφίμων και Ποτών, Τελευταία Έκδοση 2009 (ΦΕΚ Β' 788), όπως τροποποιήθηκε και ισχύει. Ο οικείος Κώδικας συνιστά κωδικοποίηση της νομοθεσίας για τα τρόφιμα και περιλαμβάνει γενικές διατάξεις – που σχετίζονται με τη διάθεση και την επεξεργασία τροφίμων (αρθ. 3), την αποθήκευση των ακατάλληλων για βρώση τροφίμων (αρθ.4), τα σκευάσματα τροφίμων (αρθ.5), τη συσκευασία δήλωση, διαφήμιση και επισημάνση τροφίμων (αρθ.9, τη δειγματοληψία τροφίμων κλ.π. – και ειδικές διατάξεις – που αφορούν στα υλικά και αντικείμενα που προορίζονται να έλθουν σε επαφή με τα τρόφιμα (αρθ.21) και δε ειδικές κατηγορίες τροφίμων και προσθέτων (αρθ. 29). (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: http://www.gcsf.gr/index.asp?a_id=264&txt=y&show_sub=1, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

¹¹⁴ Βλ. άρθ. 1 παρ. 3 του ν. 2741/1999 για τον Ενιαίο Φορέα Ελέγχου Τροφίμων. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <https://www.e-nomothesia.gr/kat-emporeio/n-2741-1999.html>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020). Βλ. επίσης αρών

θ. 2 παρ. 3 του Κώδικα Τροφίμων και Ποτών, Έκδοση 2009, ο οποίος συνιστά κωδικοποίηση της νομοθεσίας που αφορά στα επεξεργασμένα κατά κύριο λόγο τρόφιμα και συλλογικό έργο εργασίας των υπαλλήλων του Γενικού Χημείου του Κράτους. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: http://www.gcsf.gr/index.asp?a_id=264&txt=y&show_sub=1, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020).

¹¹⁵ Βλ. αρθ. 2 της ΚΥΑ 487/ 2000 «Υγιεινή των τροφίμων σε συμμόρφωση προς την Οδηγία 93/43/ΕΟΚ του Συμβουλίου» (ΦΕΚ Β' 1219/4/10/2000). (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: https://www.a-cert.org/files/KYA_487_04.10.2000.pdf, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020).

¹¹⁶ Βλ. Griffith, C.J., Livesey, K.M. and Clayton, D. “Food Safety Culture. The Evolution of an Emerging Risk Factor?”, British Food Journal, In Press, 2010, σελ.429.

Έτσι, δεν μιλάμε μόνο για τα τρόφιμα αλλά και εν γένει για το σύνολο της διατροφικής αλυσίδας και των εξωτερικών εκείνων στοιχείων που επιδρούν σ' αυτή.

Συναφώς, από τα παραπάνω εξάγεται το συμπέρασμα ότι η ασφάλεια των τροφίμων δύναται να συνδεθεί με ένα ευρύτερο πλέγμα συνταγματικών διατάξεων, διότι αποτελεί αφενός προϋπόθεση περί τη διασφάλιση αναφαίρετων ατομικών δικαιωμάτων, αρχικά εκείνο της ζωής και της σωματικής ακεραιότητας¹¹⁷, μπορεί να αποτελέσει έκφραση των δικαιωμάτων της προσωπικότητας και της θρησκευτικής ελευθερίας¹¹⁸ και συνδέεται παράλληλα με το δικαίωμα στην πληροφόρηση και τη συμμετοχή στην κοινωνία της πληροφορίας¹¹⁹. Αφετέρου, τούτη είναι συνυφασμένη με την υποχρέωση του κράτους να παρέχει ένα υψηλό επίπεδο δημόσιας υγείας¹²⁰. Σύμφωνα με τον Δελλή, αν και η ασφάλεια τροφίμων δε μνημονεύεται στο Σύνταγμα, εντούτοις αναδεικνύεται ως ένα συνταγματικά κατοχυρωμένο έννομο αγαθό, η υποχρέωση προστασίας του οποίου εδράζεται σε πληθώρα συνταγματικών νομικών βάσεων¹²¹.

Σε ευρωπαϊκό επίπεδο, η ενασχόληση με τη νομοθεσία των τροφίμων, ξεκινά ήδη από τη δεκαετία του 1950, οπότε ο χαρακτήρας της ήταν κατά κύριο λόγο οικονομικός και όχι κοινωνικός. Επικεντρωνόταν στην ελεύθερη αγορά των αγαθών

¹¹⁷ Όπως κατοχυρώνονται στα αρθ. 2, παρ. 1 και άρθ. 5 παρ. 2 του Συντάγματος. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <https://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/f3c70a23-7696-49db-9148-f24dce6a27c8/FEK%20211-A-24-12-2019%20NEO%20SYNTAGMA.pdf>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020).

¹¹⁸ Όπως κατοχυρώνονται στα αρθ. 5, παρ.1 και άρθ. 13 του Συντάγματος. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <https://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/f3c70a23-7696-49db-9148-f24dce6a27c8/FEK%20211-A-24-12-2019%20NEO%20SYNTAGMA.pdf>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020).

¹¹⁹ Όπως κατοχυρώνονται στο άρθ. 5 Α του Συντάγματος. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <https://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/f3c70a23-7696-49db-9148-f24dce6a27c8/FEK%20211-A-24-12-2019%20NEO%20SYNTAGMA.pdf>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020).

¹²⁰ Όπως κατοχυρώνονται στο άρθ. 21 παρ. 3 του Συντάγματος. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <https://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/f3c70a23-7696-49db-9148-f24dce6a27c8/FEK%20211-A-24-12-2019%20NEO%20SYNTAGMA.pdf>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020).

¹²¹ Βλ. Δελλής, Ι.Γ. «Η ασφάλεια τροφίμων στο Ελληνικό Δημόσιο Δίκαιο. Αναζητώντας ένα αποτελεσματικό εθνικό σύστημα μέσα σε μια υπερεθνική πραγματικότητα», στο Μπρεδήμας, Α.(επιμ.) *Ασφάλεια Τροφίμων και Δίκαιο. Όψεις Ελληνικού, Ευρωπαϊκού και Διεθνούς Δικαίου*, όπ.π., σσ. 57-59.

μεταξύ των κρατών μελών μέσω της κατάργησης των εμποδίων που επρόκειτο να διαταράζουν την ομαλή λειτουργία τούτης, στα πλαίσια της προώθησης της ανταγωνιστικότητας και της ανάγκης φιλελευθεροποίησης των αγορών¹²². Αυτός ο προσανατολισμός πηγάζει από τη φύση του ίδιου του νομιμοποιητικού της κειμένου, τη Συνθήκη της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας¹²³ και επρόκειτο στην ουσία για μια προσπάθεια κάθετης εναρμόνισης των εθνικών κανόνων, αναφορικά με τα επιτρεπτά και μη συστατικά των τροφίμων, καθώς εντοπίζεται κατά την περίοδο αυτή μεγάλη ανομοιογένεια στις εθνικές ρυθμίσεις. Αυτή η ανομοιογένεια, οφειλόταν αφενός στο γεγονός της διαφορετικής αγορανομικής νομοθεσίας έκαστου κράτους μέλους, όπως αυτή διαμορφώνεται στα πλαίσια επιστημονικά τεκμηριωμένων θέσεων περί της ασφάλειας των τροφίμων αλλά και εθνικά κατοχυρωμένων παραδόσεων απότοκο πολιτιστικών, κοινωνικών, ιστορικών και γεωγραφικών παραγόντων και αφετέρου στο γεγονός διασφάλισης διαφορετικών συμφερόντων μιας ομάδας εμπόρων και κρατικών μονοπωλίων¹²⁴.

Από αυτό το πρωταρχικό στάδιο, περνάμε σταδιακά στη ριζική αναδιαμόρφωση του νομοθετικού πλαισίου, όπως επήλθε με τον Κανονισμό 178/2002 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου¹²⁵¹²⁶. Η αλλαγή αυτή επήλθε

¹²² Dashwood, A. “The limits of European Community powers”, *E.L.Rev*, Vol 21, 1996, σελ. 115 επ.

¹²³ Βλ. αναλυτικότερα Συνθήκη της Ρώμης περί ιδρύσεως της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/?uri=celex:11957E/TXT>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020).

¹²⁴ Παρά ταύτα, όπως επισημαίνει ο Vos, η προστασία των καταναλωτών και η έννοια της ασφάλειας των τροφίμων συνιστούσαν έννομα αγαθά, τα οποία ρυθμιζόνταν κατά βάση μέσω των εθνικών αγορανομικών κωδίκων. Επί παραδείγματι, στη Γερμανία τα πρώτα νομοθετικά μέτρα για την ασφάλεια των τροφίμων πάρθηκαν από το 1879. Βλ. αναλυτικότερα στο Vos, E. “EU Food Safety Regulation in the aftermath of the BSE Crisis”, *Journal of Consumer Policy*, 2000, Vol 23, σσ. 228-230. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <https://link.springer.com/article/10.1023/A:1007123502914>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020).

¹²⁵ Βλ. Κανονισμό (ΕΚ) αριθ. 178/2002 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου «για τον καθορισμό των γενικών αρχών και απαιτήσεων της νομοθεσίας για τα τρόφιμα, για την ίδρυση της Ευρωπαϊκής Αρχής για την Ασφάλεια των Τροφίμων και τον καθορισμό διαδικασιών σε θέματα ασφαλείας των τροφίμων» (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/HTML/?uri=CELEX:32002R0178&from=EL>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020).

¹²⁶ Η Εφαρμογή του οικείου Κανονισμού βασίστηκε στη Λευκή Βίβλο, που συνιστούσε ένα αποτελεσματικό και συνεκτικό σχέδιο προστασίας για την υγεία των καταναλωτών, στο οποίο γινόταν

κατόπιν της μετατροπής της Κοινότητας σε Ένωση και της σπουδαίας σημασίας της συνθήκης του Μάαστριχτ. Μέσω αυτής αναβαθμίστηκε η υγεία σε κριτήριο νομιμότητας των ενωσιακών μέτρων και εισήχθη η αρχή της προφύλαξης, όπως θα αναλυθεί περαιτέρω, στα πλαίσια μεν της Περιβαλλοντικής Πολιτικής¹²⁷ και της δημοσιοποίησης δε πληθώρας διατροφικών σκανδάλων, που κλόνισαν την Ευρωπαϊκή Ένωση.

Η ασφάλεια τροφίμων, λοιπόν, αποτελεί πλέον προτεραιότητα κάθε οργανωμένης κοινωνίας και κάθε νομικού συστήματος. Η σημασία της επιβεβαιώνεται ιστορικά κατά κύριο λόγο στο δυτικό κόσμο, προκειμένου να προαχθεί η διαφύλαξη της ανθρώπινης υγείας, όπως έχει αναχθεί σε έννομο αγαθό απόλυτης προστασίας, ενόψει και των νέων απειλών που καταγράφονται σε βάρος του ως άνω αγαθού¹²⁸. Σε ευρωπαϊκό, λοιπόν, επίπεδο, ζώσης σημασίας είναι ο ΕΚ 178/2002, του οποίου σκοπός είναι να εναρμονίσει οποιαδήποτε απόκλιση υφίσταται στις εθνικές νομοθεσίες για ζητήματα που άπτονται της ασφάλειας των τροφίμων και να θέσει ένα βασικό πλαίσιο ορισμών, αρχών και μέσων, που δύναται να χρησιμοποιηθούν ως πρότυπο σε μελλοντικά ευρωπαϊκά νομοθετήματα¹²⁹. Νομικό αντικείμενο τούτου είναι η προστασία της ανθρώπινης ζωής και υγείας, εκείνη των συμφερόντων του καταναλωτή αλλά και η προάσπιση της ελεύθερης κυκλοφορίας αγαθών. Συναφώς, υποκείμενα του δικαίου των τροφίμων είναι οι τελικοί καταναλωτές, εκείνοι, δηλαδή, που

περιγραφή των 80 δράσεων που απαιτούνταν, προκειμένου να συμπληρωθεί και να εκσυγχρονιστεί η μέχρι τότε υφισταμένη Ευρωπαϊκή νομοθεσία τροφίμων, παρέχοντας στην τελευταία ευελιξία, συνεκτικότητα και διαφάνεια προς τους καταναλωτές. Σημειώθηκε, με άλλα λόγια, μέσω αυτής, η ανάγκη θέσπισης ενός νέου νομοθετικού πλαισίου σε εθνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο, το οποίο θα στοχεύει στην προστασία της υγείας των καταναλωτών και στην εξασφάλιση της ιχνηλασιμότητας σε όλη την τροφική αλυσίδα. Βλ. αναλυτικότερα *Λευκό Βιβλίο για την ασφάλεια τροφίμων*, Βρυξέλλες, Επιτροπή των ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, 2000. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: http://www.efet.gr/images/efet_res/docs/legislation/food-hygiene/white_book.pdf, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020).

¹²⁷ Άρθρο 174 παρ. 2 ΣΕΚ.

¹²⁸ Βλ. Mol, A.P.J., Bulkeley, H. "Food Risks and the Environment Changing: Perspectives in a Changing Social Order" *Journal of Environmental Policy and Planning*, Vol. 4, 2002, σελ. 187.

¹²⁹ Βλ. αιτ. σκέψεις 4 και 5 στο προοίμιο του οικείου Κανονισμού

χρησιμοποιούν τα τρόφιμα αποκλειστικά προς βρώση, αλλά και εκείνοι που καλούνται να συμμορφωθούν με τη σχετική νομοθεσία, ήτοι οι επιχειρήσεις τροφίμων και ζωοτροφών αλλά και κάθε επιχείρηση που εντάσσεται στην αλυσίδα παραγωγής, διανομής και επεξεργασίας τούτων¹³⁰. Άξιος μνείας είναι ο ορισμός που δίδεται για τα τρόφιμα, ο οποίος αποτέλεσε τομή στο ευρωπαϊκό δίκαιο περί των τροφίμων και συνέβαλε στην εξάλειψη της ανομοιομορφίας ως προς αυτόν στα κράτη μέλη. Ως τρόφιμα, λοιπόν, λογίζονται τα προϊόντα και οι ουσίες, που προορίζονται προς βρώση ή αναμένεται να χρησιμοποιηθούν για τον σκοπό αυτό, είτε έχουν υποστεί πλήρη είτε μερική επεξεργασία¹³¹.

Οι βασικές αρχές που διέπουν τον οικείο ΕΚ είναι οι εξής: Η αρχή της πρόληψης, εκείνη που σχετίζεται με την ανάλυση του κινδύνου και η αρχή της ανιχνευσιμότητας¹³². Σύμφωνα τον Τάκη οι αναδυόμενες από τη νομοθεσία τροφίμων αρχές είναι έξι: οι δύο πρώτες αφορούν στην προστασία της ζωής, της υγείας του ανθρώπου και των συμφερόντων των καταναλωτών¹³³, οι επόμενες δύο αφορούν στη συσχέτιση επιστήμης και λήψης αποφάσεων αναδεικνύοντας πως η αξιολόγηση του κινδύνου¹³⁴ οφείλει να γίνεται κατά τρόπο αντικειμενικό, ανεξάρτητο και διαφανή¹³⁵ και τέλος οι άλλες δύο σχετίζονται με τη ενημέρωση και συμμετοχή του κοινού στη λήψη αποφάσεων στα πλαίσια μίας κοινωνίας των πολιτών¹³⁶¹³⁷.

¹³⁰ Βλ. σχετικά Knebel, P., Tickner, J., “The precautionary principle and public health”, *American Journal of Public Health*, Vol 91, No 9, 2001, σσ. 1350-1352.

¹³¹ Βλ. Τζιά, Κ., Παππά, Φ. *Ανάλυση Επικινδυνότητας στα Κρίσιμα Σημεία Ελέγχου σε χώρους μαζικής Εστίασης*, Εκδόσεις Παπασωτηρίου, 2005, σελ. 7.

¹³² Βλ. Χριστιανός, Β.Α. «Προς ένα Δίκαιο των Τροφίμων στην Ευρωπαϊκή Ένωση», στο Μπρεδήμας, Α.(επιμ.) *Ασφάλεια Τροφίμων και Δίκαιο. Όψεις Ελληνικού, Ευρωπαϊκού και Διεθνούς Δικαίου*, Αθήνα-Κομοτηνή, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2007, σελ. 36.

¹³³ Βλ. αρθ. 5 και άρθρο 8 του Κανονισμού

¹³⁴ Ο ορισμός της έννοιας της «αξιολόγησης του κινδύνου» δίδεται στο άρθρο 3 παρ. 11

¹³⁵ Βλ. άρθ. 6 και άρθ. 7

¹³⁶ Βλ. άρθ. 9 και αρθ. 10

¹³⁷ Βλ. περισσότερα Τάκης, Α.Γ. *Η ασφάλεια των τροφίμων στο Ευρωπαϊκό Δίκαιο*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, Εκδ. Σάκκουλα, 2009, σσ.137-141.

Συγκεκριμένα, η αρχή της προφύλαξης¹³⁸¹³⁹, ενσωματώνεται ως γενική αρχή του Δικαίου της ΕΕ μέσω της Συνθήκης του Μάαστριχτ και αφορά στη λήψη μέτρων για καταστάσεις και κινδύνους, οι οποίοι ακόμα και σε θεωρητικό επίπεδο, δύναται να βλάψουν τον άνθρωπο ή/ και το φυσικό περιβάλλον. Υπό την έννοια αυτή, στην ευρωπαϊκή νομική θεωρία και πράξη, δε χρειάζεται να υπάρχουν στοιχεία αδιαμφισβήτητα, σχετικά με την πιθανότητα ή τη σοβαρότητα βλαβών κατά το στάδιο της λήψης μίας απόφασης, καθώς η επιστημονική γνώση χαρακτηρίζεται ως ατελής ενώ πολλές φορές τα πορίσματα τούτης είναι αντιφατικά, μη αξιοποιήσιμα και αποσπασματικά, ειδικά αν αναλογιστεί κανείς την ευαλωτότητα των τροφίμων σε συνδυασμό με την εκτεταμένη τα τελευταία χρόνια χρήση της τεχνολογίας και βιοτεχνολογίας στον οικείο τομέα και τη συνακόλουθη παροχή ολοένα και περισσότερων νέων προϊόντων¹⁴⁰.

Η αρχή αυτή πέρα από την ύπαρξη της αβεβαιότητας έχει στον πυρήνα της και την έννοια του κινδύνου, του οποίου η φύση είναι πολυδιάστατη. Σε ένα πρώτο στάδιο, υφίσταται η επιστημονική εκτίμηση του κινδύνου, η οποία διέρχεται τεσσάρων σταδίων, κατά τα οποία οριοθετείται η πηγή του κινδύνου και έπειτα εξετάζεται η ποσοτική επίδραση τούτης, το περιβάλλον που δύναται επιφέρει αρνητικές συνέπειες και τέλος ακολουθεί η κατηγοριοποίηση του κινδύνου¹⁴¹. Παράλληλα, υπάρχει και η

¹³⁸ Η αρχή αυτή εντοπίζεται και το ενωσιϊκό Δίκαιο του Περιβάλλοντος, όπως αναγνωρίστηκε στη Συνθήκη του Άμστερνταμ. Βλ. αναλυτικότερα Άρθρο 174 - Συνθήκη για την ίδρυση της Ευρωπαϊκής Κοινότητας (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <https://www.lawspot.gr/nomikes-plirofories/nomothesia/sek/arthro-174-synthiki-gia-tin-idrysi-tis-eyropaikis-koinotitas>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020).

¹³⁹ Μπορεί να ιδωθεί ως εξέλιξη της αρχής της προφύλαξης. Η ειδοποιός διαφορά μεταξύ των δύο έγκειται ακριβώς στην πιθανότητα να επέλθει κίνδυνος, αφού κατά την πρώτη ο κίνδυνος είναι υπαρκτός. Βλ. περισσότερα για τη διάκριση των δύο αρχών στο Μπάλιας Γ. *Η αρχή της προφύλαξης στο Διεθνές Κοινωνικό και Συγκριτικό Δίκαιο*, Αθήνα- Κομοτηνή, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2005 σελ 92-95.

¹⁴⁰ Βλ. Klinke, A., Dreyer, M., Renn, O., Stirling, A., Zwynenberg, P., “Precautionary risk in European regulation in European governance”, *Journal of risk research*, Vol 9, No 9, 2006, σσ. 371-375.

¹⁴¹ Βλ. Sadeleer, N., S. “ The Precautionary principle in EC Health and Environmental law”, *European Law Journal*, Vol 12, Is. 2, 2006, σσ. 145 επ. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/j.1468-0386.2006.00313.x>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020).

κοινή αντίληψη περί της έννοιας του κινδύνου, όταν αυτός εκριζώνεται από την επιστήμη και μεταφυτεύεται στην διατροφική, οικονομική και κοινωνική διατροφική πραγματικότητα, καθώς πολλοί παράγοντες, όπως η εξοικείωση με τον κίνδυνο ή η εκούσια έκθεση σ' αυτόν, η οποία μπορεί να είναι αποτέλεσμα πολιτισμικών και οικονομικών παραγόντων ή ακόμα και έλλειψης ενημέρωσης, δύναται να επηρεάσουν την αντίληψη περί του επιπέδου της διακινδύνευσης και να συμβάλλουν στην αναντιστοιχία της σε σχέση με μια επιστημονικά αποδεκτή¹⁴². Στα πλαίσια του ως άνω ΕΚ αν η οριοθέτηση του κινδύνου βασίζεται στην επιστημονική τεκμηρίωση¹⁴³, ωστόσο υπάρχει δυνατότητα παρέκκλισης, προκειμένου να προστατευτεί η δημόσια υγεία¹⁴⁴.

Παράλληλα, η ίδια η φύση του κινδύνου αναφορικά με τα τρόφιμα παρουσιάζει μια πολυπλοκότητα. Η ασφάλεια τροφίμων αναφέρεται σε όλους αυτούς τους κινδύνους, βραχυπρόθεσμους ή μακροπρόθεσμους, που μπορεί να καταστήσουν τα τρόφιμα επιβλαβή για την υγεία του καταναλωτή. Όλα σχεδόν τα τρόφιμα δύναται να καταστούν αντικείμενο αλλοίωσης είτε σε μεγαλύτερο είτε σε μικρότερο βαθμό¹⁴⁵. Ως αλλοίωση τροφίμων, λογίζεται οιασδήποτε φύσεως ανεπιθύμητη μεταβολή της σύστασης ενός τροφίμου. Η αλλοίωση τροφίμων μπορεί να προκληθεί στα πλαίσια βιολογικών, φυσικών και χημικών αιτιών¹⁴⁶. Ως προς τις πρώτες, πολλές αλλοιώσεις προέρχονται από τη δράση ενζύμων και μικροοργανισμών, που εδράζονται ενδογενώς

¹⁴² Βλ. Douglas M. και Wildavsky A. ‘‘Risk and culture: An essay on the selection of technological and environmental dangers’’, Berkley, *University of California Press*, 1982, σσ.2- 20.

¹⁴³ Βλ. αρθ. 3 παρ. 9, 10 και 11

¹⁴⁴ Βλ. Τάκης, Α.Γ. *Η ασφάλεια των τροφίμων στο Ευρωπαϊκό Δίκαιο*, όπ.π. σελ. 94.

¹⁴⁵ Πιο εύκολα είναι δυνατό να υποστούν τα τρόφιμα εκείνα, τα οποία χαρακτηρίζονται ως « ευαλλοιώτα» όπως το κρέας, το γάλα, τα αυγά και γενικά τα προϊόντα ζωικής προελεύσεως, ενώ άλλα είναι δυσκολότερο να υποστούν οιασδήποτε φύσεως αλλοίωση και μόνο υπό εξειδικευμένες περιβαλλοντικές συνθήκες, όπως επί παραδείγματι οι ξηροί καρποί, τα όσπρια και τα δημητριακά. Βλ. Κυρανάς, Ε., *Τρόφιμα. Σύσταση, Προέλευση, Αλλοιώσεις, Επεξεργασία και Συσκευασία*, Αθήνα, Εκδ. Τζόλιας, 2016, σσ.147-155.

¹⁴⁶ Βλ. ICMSF (*Internation Commission on Microbiological Specifications for Food*) of the international Union of Microbiological Societies, *Microorganisms in Foods: Application of the HACCP system to ensure microbiological safety and quality*, Blackwell Scientific Publications, NY, σσ.8-10.

στα τρόφιμα, προκειμένου να ανταπεξέρχονται στις μεταβολικές δραστηριότητες τους. Στα φυσικά συγκαταλέγονται περιβαλλοντικοί παράγοντες όπως η θερμοκρασία που δύναται να επηρεάσει την ταχύτητα των αντιδράσεων μεταξύ των συστατικών που περιέχονται σε μία τροφή αλλά και παράγοντες που σχετίζονται με τη σύσταση του ίδιου του τροφίμου, όπως η υγρασία του. Παραδείγματος χάρη, τρόφιμα με υψηλή θερμοκρασία, όπως τα γαλακτοκομικά είναι ευαλλοίωτα και μπορεί να αλλοιωθούν ευκολότερα. Στις χημικές αιτίες, περιλαμβάνονται εκείνες που σχετίζονται με τη μεταβολική δραστηριότητα των τροφίμων ή με την έκθεση σε ατμοσφαιρικό οξυγόνο. Γενικά, όλα τα τρόφιμα είναι δυνατό να περιέχουν φυσικούς κινδύνους και στη βάση της επικινδυνότητάς τους για τους καταναλωτές, τους ταξινομούσε σε υψηλού, μέσου και χαμηλού κινδύνου¹⁴⁷. Η έννοια του κινδύνου στα τρόφιμα αφορά σε κινδύνους που προέρχονται από τα ίδια τα φυτά και τα ζώα και σε εκείνους που σχετίζονται με την επεξεργασία κατά τη διάρκεια παρασκευής των προϊόντων, στα πλαίσια της οποίας μπορεί να διαπραχθούν πολλές επιβλαβείς πράξεις τόσο για τον άνθρωπο όσο και για το περιβάλλον, ακόμα και αν δεν εκλαμβάνονται ως τέτοιες από την υπάρχουσα νομοθεσία. Οι πράξεις αυτές σύμφωνα με τους Van Woerkum και Van Lieshout μπορεί να διαπράττονται εκ προθέσεως είτε να είναι αποτέλεσμα αμέλειας, όταν επί παραδείγματι δεν ελέγχονται οι διαδικασίες που εφαρμόζονται ή δε γίνεται προσπάθεια βελτιστοποίησης τούτων, προκειμένου να μειωθούν πιθανοί κίνδυνοι¹⁴⁸.

Η αρχή που αφορά στην ανάλυση του κινδύνου πέρα από την αξιολόγηση του, ενέχει τη διαχείριση του κινδύνου, ως αποτέλεσμα της πρώτης, και την ενημέρωση περί των κινδύνων¹⁴⁹. Αναφορικά με τη διαχείριση του κινδύνου, είτε μιλάμε για αβέβαιο

¹⁴⁷ Η ταξινόμηση αυτή αφορά στη φυσική τους σύσταση και στο κατά πόσο αυτή δύναται να επιφέρει την ανάπτυξη παθογόνων μικροοργανισμών ή το σχηματισμό τοξινών. Βλ. αναλυτικότερα στο ΕΦΕΤ, *Οδηγός για την Κατάταξη των επιχειρήσεων σε κατηγορίες κινδύνου*, Αθήνα, 2007, σελ. 1.

¹⁴⁸ Βλ. Van Woerkum, C.M.J and van Lieshout, M. "Reputation management in agro-food industries: safety first", *British Food Journal*, Vol. 109, No. 5, 2007, σσ. 350-356.

¹⁴⁹ Βλ. αρθ. 3 παρ. 11 και 12 του Κανονισμού

είτε για υπαρκτό, η ΕΕ έχει εξοπλιστεί μέσω του Κανονισμού με ένα Σύστημα Έγκαιρης Προειδοποίησης¹⁵⁰ αλλά και με διαδικασίες, οι οποίες δύναται να εφαρμοστούν σε περιπτώσεις έκτακτης ανάγκης¹⁵¹. Το Σύστημα Έγκαιρης Προειδοποίησης, συνιστά ένα δίκτυο συνεργασίας μεταξύ των κρατών μελών και της Ευρωπαϊκής Αρχής για την ασφάλεια των τροφίμων¹⁵², στο οποίο κοινοποιούνται δεδομένα που αφορούν σε τρόφιμα, για τα οποία υπάρχει υποψία για σοβαρό άμεσα ή έμμεσο κίνδυνο¹⁵³. Επίσης, σε περιπτώσεις έκτακτης ανάγκης υπάρχουν διατάξεις, που αφορούν στη λήψη μέτρων, τα οποία σε ένα πρώτο στάδιο λαμβάνονται από το κράτος μέλος, ενώ η Επιτροπή μπορεί να δράσει κατόπιν δικής της πρωτοβουλίας ή αιτήσεως από το κράτος μέλος¹⁵⁴.

3.2. Κανονιστικό Πλέγμα των τροφίμων σε ευρωπαϊκό και εθνικό επίπεδο: Ειδικές Ρυθμίσεις

Στη νομοθεσία των τροφίμων υπάρχουν περεταίρω ειδικές διατάξεις που αφορούν σε διάφορα πλέγματα της τροφικής αλυσίδας όπως τα πρόσθετα, η επισήμανση ή οι Γενετικά Τροποποιημένοι Οργανισμοί¹⁵⁵, οι οποίες προάγουν τις γενικές αρχές της ασφάλειας των τροφίμων, ενώ παράλληλα το πεδίο εφαρμογής τους είναι το ευρύτερο δυνατό, προκειμένου να δεσμεύονται όλοι όσοι εμπλέκονται στο εμπόριο των τροφίμων.

Αναλυτικότερα, πέρα από τον προαναφερθέν ΕΚ, που αφορά σε γενικές

¹⁵⁰ Βλ. άρθ. 50- 52 του Κανονισμού

¹⁵¹ Βλ. αρθ. 53-57 του Κανονισμού

¹⁵² Περισσότερες πληροφορίες για την Ευρωπαϊκή Αρχή για την ασφάλεια των τροφίμων (European Food Safety Authority – EFSA) βλ. στην επίσημη ιστοσελίδα της ΕΕ. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: https://europa.eu/european-union/about-eu/agencies/efsa_el, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020).

¹⁵³ Οι πληροφορίες αυτές είναι διαθέσιμες για το καταναλωτικό κοινό. Βλ. άρθ. 52 παρ. 1 συνδυαστικά με αρθ. 10 του Κανονισμού.

¹⁵⁴ Βλ. αρθ. 53 και 54 του Κανονισμού

¹⁵⁵ Οι διατάξεις που σχ θα μελετηθούν σε επόμενες ενότητες

διατάξεις περί της ασφάλειας τροφίμων, εντοπίζεται πληθώρα ειδικών νομοθετημάτων που σχετίζονται με διαδικασίες από τη στιγμή που μία πρώτη ύλη αποχωρίζεται από τη φυσική της προέλευση έως εκείνη που καταλήγει στη διάθεση του καταναλωτή ως προϊόν. Σημαντικότερα εξ' αυτών, είναι το λεγόμενο «υγειονομικό πακέτο»¹⁵⁶, που αφορά σε γενικούς υγειονομικούς κανόνες των τροφίμων και στο γενικότερο ρυθμιστικό πλαίσιο για τη διεξαγωγή των επίσημων ελέγχων. Συνοπτικά, αναφέρουμε πως σύμφωνα με τον ΕΚ 852/2004¹⁵⁷, η υγιεινή των τροφίμων αφορά στα μέτρα και τους όρους που είναι αναγκαία αφενός για να διασφαλίζεται η καταλληλότητα τους και αφετέρου για να ελέγχονται οι πηγές κινδύνου¹⁵⁸. Παράλληλα, προβλέπεται και η χρήση μεθόδων και διαδικασιών όπως αυτές ενσωματώνονται στις αρχές του HACCP¹⁵⁹.

Αναφορικά με τους ελέγχους¹⁶⁰, το γενικό ρυθμιστικό πλαίσιο απευθύνεται τόσο σε εθνικές και ευρωπαϊκές αρχές που είναι επιφορτισμένες με τη διεξαγωγή επίσημων ελέγχων στις εγκαταστάσεις τροφίμων, όσο και στους υπεύθυνους των

¹⁵⁶ Αποτελείται από τους εξής Κανονισμούς: 852/2004, όπως τροποποιήθηκε με τον Κανονισμό 1019/2008, ο 853/2004 όπως τροποποιήθηκε με τον Κανονισμό 1020/2008, 854/2004 όπως τροποποιήθηκε με τον Κανονισμό (ΕΚ) 1663/2006 και 882/2004, όπως τροποποιήθηκε με τον Κανονισμό (ΕΚ) 301/2008, 183/2005 και τις οδηγίες 2002/99 και 2004/41. Βλ. περισσότερα στην Ιστοσελίδα του ΕΦΕΤ (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: http://www.efet.gr/portal/page/portal/efetnew/legislations/sociable_legislations/food_hygiene, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020).

¹⁵⁷ ΕΚ 852/2004, όπως τροποποιήθηκε με τον ΕΚ 1019/2008 της Επιτροπής «για την τροποποίηση του παραρτήματος II του κανονισμού (ΕΚ) αριθ. 852/2004 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου για την υγιεινή των τροφίμων» (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: http://www.efet.gr/images/efet_res/docs/legislation/food-hygiene/1019-2008.pdf, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020).

¹⁵⁸ Βλ. αρθ. 2 παρ. 1 του ως άνω Κανονισμού

¹⁵⁹ Το HACCP αποτελεί ένα Σύστημα Διοίκησης της Ποιότητας, ήτοι ένα ολοκληρωμένο πλαίσιο εργασιών, μεθόδων, μέσων και δραστηριοτήτων που στοχεύει στην παραγωγή ασφαλών τροφίμων. Η ΕΕ ήδη από το 1993 μέσω της Οδηγίας 93/43/EEC, έχει κάνει υποχρεωτική την εφαρμογή των αρχών του σε ελέγχους επιχειρήσεων τροφίμων. Βλ. περισσότερα στο Καφετζόπουλος, Δ. *Η αποτελεσματικότητα των συστημάτων ποιότητας και ασφάλειας των τροφίμων. Οι Κρίσιμοι Παράγοντες Αποτελεσματικής Εφαρμογής και η επίδραση στην απόδοση των επιχειρήσεων τροφίμων*, Αγρίνιο, Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Επιχειρήσεων Αγροτικών Προϊόντων και Τροφίμων, 2011, σσ. 74-82

¹⁶⁰ Βλ. ΕΚ 882/2004, όπως τροποποιήθηκε με τον Κανονισμό (ΕΚ) 301/2008. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: http://www.efet.gr/images/efet_res/docs/legislation/food-hygiene/301-2008.pdf, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020).

τελευταίων, οι οποίοι οφείλουν να συνεργάζονται με τις εκάστοτε ελεγκτικές αρχές¹⁶¹.

Σε εθνικό πλαίσιο, ο συντονισμός και η διενέργεια ελέγχων σε όλα τα στάδια μετά την πρωτογενή παραγωγή γίνεται από τον ΕΦΕΤ (Ενιαίος Φορέας Ελέγχου Τροφίμων)¹⁶²¹⁶³.

Η πληθώρα ειδικών νομοθετικών πράξεων που αφορούν στους «επίσημους ελέγχους και στις άλλες επίσημες δραστηριότητες που διενεργούνται με σκοπό την εξασφάλιση της εφαρμογής της νομοθεσίας για τα τρόφιμα και τις ζωοτροφές και των κανόνων για την υγεία και την καλή μεταχείριση των ζώων, την υγεία των φυτών και τα φυτοπροστατευτικά προϊόντα»¹⁶⁴, στην ασφάλεια ειδικών κατηγοριών τροφίμων και στη ρύθμιση εξειδικευμένων ζητημάτων του τομέα τροφίμων ζωικής προέλευσης ή άλλων τροφών όπως το μέλι και το ελαιόλαδο¹⁶⁵, στις επισημάνσεις τροφίμων¹⁶⁶,

¹⁶¹ Βλ. αρθ. 3-61 του ως άνω Κανονισμού.

¹⁶² Σχετικά με τους ελέγχους βλ. επίσημη Ιστοσελίδα ΕΦΕΤ (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: http://www.efet.gr/portal/page/portal/efetnew/authorities_control/about , Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020).

¹⁶³ Μάλιστα το 2007 η Επιτροπή άσκησε προσφυγή κατά της Ελληνικής Δημοκρατίας ένεκα της ανεπαρκούς στελέχωσης των ελεγκτικών υπηρεσιών. Βλ. σχετικά Υπόθεση C-331-07 της Επιτροπής Κατά της Ελλάδας (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <http://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?language=en&num=C-331/07>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020).

¹⁶⁴ ΚΑΝΟΝΙΣΜΟΣ (ΕΕ) 2017/625 του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου και Κοινοβουλίου, ο οποίος τέθηκε σε ισχύ το 2019. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:32017R0625&from=EN> , Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

¹⁶⁵ Βλ. ΕΚ. 29/2012 της Επιτροπής «για τα πρότυπα εμπορίας του ελαιολάδου» (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <http://www.sedik.gr/el/kanonismoi/Καν%2029-2012%20Εμπορίας%20Ελαιολάδου%20Κωδικοποίηση%20Καν%201019-2002.pdf>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

¹⁶⁶ Βλ. ΕΚ. 1169/2011 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου «σχετικά με την παροχή πληροφοριών για τα τρόφιμα στους καταναλωτές, την τροποποίηση των κανονισμών του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου (ΕΚ) αριθ. 1924/2006 και (ΕΚ) αριθ. 1925/2006 και την κατάργηση της οδηγίας 87/250/ΕΟΚ της Επιτροπής, της οδηγίας 90/496/ΕΟΚ του Συμβουλίου, της οδηγίας 1999/10/ΕΚ της Επιτροπής, της οδηγίας 2000/13/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, των οδηγιών της Επιτροπής 2002/67/ΕΚ και 2008/5/ΕΚ και του κανονισμού (ΕΚ) αριθ. 608/2004 της Επιτροπής», ο οποίος τέθηκε σε ισχύ τη 2014. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2011:304:0018:0063:EL:PDF>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

στην εμπορία πουλερικών, αυγών¹⁶⁷ ή ιχθύων¹⁶⁸, στα πρόσθετα¹⁶⁹, τους ρυπαντές¹⁷⁰ και στις προσμείξεις, στα κατάλοιπα¹⁷¹ κ.ο.κ., δεν επιτρέπει τη λεπτομερή αναφορά τους. Ωστόσο, από αυτές τις ειδικότερες διατάξεις, αναδύεται η ανάγκη υπέρβασης της έννοιας της ασφάλειας τροφίμων, η οποία αναφέρεται σε κινδύνους-μικροβιολογικούς, χημικούς, φυσικούς, βραχυπρόθεσμους και μακροπρόθεσμους, που μπορεί να καταστήσουν τα τρόφιμα επιβλαβή για την υγεία του καταναλωτή - και υιοθέτησης μιας νέας εγκληματολογικής κατηγορίας, που αφορά στις εκ προθέσεως παραβάσεις της νομοθεσίας των τροφίμων, εκείνη της απάτης των τροφίμων.

Ωστόσο, παρ' όλο που στα πλαίσια της Ευρωπαϊκής ένωσης, έχει εξασφαλιστεί ένα διευρυμένο κανονιστικό υπόβαθρο για την ασφάλεια των τροφίμων και τα συμφέροντα των καταναλωτών, εντούτοις η απάτη τροφίμων συνιστά ένα σχετικά νέο

¹⁶⁷ Βλ. ΕΚ 458/2013 Τ της Επιτροπής σχετικά με τη διόρθωση του κανονισμού (ΕΚ) αριθ. 589/2008 για τον καθορισμό λεπτομερών κανόνων εφαρμογής του κανονισμού (ΕΚ) αριθ. 1234/2007 του Συμβουλίου «σχετικά με τις προδιαγραφές εμπορίας αυγών» (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:32013R0458&qid=1429867135985&from=EL>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

¹⁶⁸ Βλ. ΕΚ 1379/2013 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου για την κοινή οργάνωση των αγορών των προϊόντων αλιείας και υδατοκαλλιέργειας, την τροποποίηση των κανονισμών (ΕΚ) αριθ. 1184/2006 και 1224/2009 του Συμβουλίου και την κατάργηση του κανονισμού (ΕΚ) αριθ. 104/2000 (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <http://peproe.gr/images/programa/thesmiko/kanonismoι/reg1379-2013.pdf>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

¹⁶⁹ Τα πρόσθετα συνιστούν φυσικές ή συνθετικές ουσίες και χρησιμοποιούνται για τη βελτίωση των χαρακτηριστικών, τη σταθερότητα και τη συντήρηση των τροφίμων. Σταδιακά από την πλήρη έλλειψη κανόνων που αφορούσαν στα τρόφιμα φτάσαμε σε Ευρωπαϊκό επίπεδο στην μερική ρύθμιση μέσω του κανονισμού αριθ. 1333/2008 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, όπως τροποποιήθηκε από τον ΕΚ 231/2012 της Επιτροπής «σχετικά με τη θέσπιση προδιαγραφών για τα πρόσθετα τροφίμων που αναφέρονται στα παραρτήματα II και III του κανονισμού (ΕΚ) αριθ. 1333/2008 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου» (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:32012R0231&from=el>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

¹⁷⁰ Βλ. ΕΚ 589/2014 της Επιτροπής για καθορισμό των μεθόδων δειγματοληψίας και ανάλυσης για τον έλεγχο των επιπέδων των διοξινών, των παρόμοιων με διοξίνες PCB και των μη παρόμοιων με διοξίνες PCB σε ορισμένα τρόφιμα και την κατάργηση του κανονισμού (ΕΕ) αριθ. 252/2012

¹⁷¹ Βλ. ΕΚ 470/2009 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου για θέσπιση κοινοτικών διαδικασιών για τον καθορισμό ορίων καταλοίπων των φαρμακολογικά δραστικών ουσιών στα τρόφιμα ζωικής προέλευσης, για την κατάργηση του κανονισμού (ΕΟΚ) αριθ. 2377/90 του Συμβουλίου και τροποποίηση της οδηγίας 2001/82/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου και του κανονισμού (ΕΚ) αριθ. 726/2004 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:32009R0470&from=el>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

πεδίο, αν και αποτελεί ένα σημαντικό θέμα ανησυχίας, ακόμα και πριν το εγχείρημα της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης¹⁷². Ενόψει μιας σειράς διατροφικών σκανδάλων, συμπεριλαμβανομένης και εκείνης της σπογγώδους εγκεφαλοπάθειας των βοοειδών¹⁷³, έγινε σαφής η ανάγκη μεταρρυθμίσεων, που θα προστατεύαν περαιτέρω τη δημόσια υγεία και τους κινδύνους στη βάση παρουσίας μικροοργανισμών ή άλλων βιολογικών και φυσικών κινδύνων¹⁷⁴, χωρίς να δίδεται η πρέπουσα σημασία στην έννοια των δόλιων εγκληματικών προθέσεων, που μπορεί να επηρεάσουν τα τρόφιμα¹⁷⁵. Η εστίαση στην εξάλειψη περιστατικών που άπτονται της ασφάλειας των καταναλωτών ήταν το κύριο μέλημα στην νομοθεσία της ΕΕ. Επιπλέον, ενόψει της απάτης που αφορούσε στην υποκατάσταση βοδινού κρέατος με κρέας αλόγου, ανακατευθύνθηκε η ευαισθητοποίηση προς τη λήψη μέτρων που αφορούν σε πράξεις, όπως αυτές περιλαμβάνονται στην ευρύτερη κατηγορία της απάτης τροφίμων¹⁷⁶, για την οποία, βέβαια, δε συναντάται, ωστόσο, κάποιος νομικός ορισμός.

Αναλυτικότερα, στην Ευρωπαϊκή Ένωση (ΕΕ), ειδικότερα, δεν υπάρχει σήμερα καθολικά αποδεκτός ορισμός του όρου, αλλά υφίσταται συναίνεση, ότι η απάτη σε τρόφιμα αφορά σε μία σκόπιμη δράση που διεξάγεται για οικονομικό

¹⁷² Ως Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση ορίζεται η προσπάθεια επίτευξης μιας υπερκρατικής πολιτικής οντότητας, που θα λειτουργεί επικουρικά και θα συναιρεί τις ενθοκρατικές πολιτικές τόσο σε επιμέρους ζητήματα όσο και συνολικά. Βλ. Νικολόπουλος, Γ., Π., *Κράτος, Ποινική Εξουσία και Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση. Μια εγκληματολογική Προσέγγιση*, Αθήνα, Εκδ. Κριτική, 2002, σελ. 79 επ.

¹⁷³ Περισσότερα για το σκάνδαλο της Σπογγώδους Εγκεφαλοπάθειας των Βοοειδών, Βλ. αναλυτικότερα την συνοπτική ανάλυση στο Παράρτημα Ι

¹⁷⁴ Η έννοια του κινδύνου όπως ορίζεται από τον ΕΚ 178/2002 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου «για τον καθορισμό των γενικών αρχών και απαιτήσεων της νομοθεσίας για τα τρόφιμα, για την ίδρυση της Ευρωπαϊκής Αρχής για την Ασφάλεια των Τροφίμων και τον καθορισμό διαδικασιών σε θέματα ασφαλείας των τροφίμων», αρθ. 3 παρ. 14. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/ALL/?uri=CELEX%3A32002R0178>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

¹⁷⁵ Βλ. Van der Meulen, B.M.J., “Is Current EU food safety geared up for fighting food fraud”, *Journal für Verbraucherschutz und Lebensmittelsicherheit*, Vol. 10, 2015. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <https://link.springer.com/article/10.1007/s00003-015-0992-2> , Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

¹⁷⁶ Η έννοια αυτή θα εξετασθεί οντολογικά και εμπειρικά στο αμέσως επόμενο υποκεφάλαιο

όφελος¹⁷⁷. Σύμφωνα με την Υπηρεσία για τα Πρότυπα Τροφίμων που εδρεύει στο Λονδίνο, η απάτη τροφίμων συνίσταται στη διακίνηση τροφίμων στην αγορά για οικονομικό όφελος, με σκοπό την εξαπάτηση του καταναλωτή, στα πλαίσια της οποίας υπάγεται η πώληση ακατάλληλων και δυνητικά επιβλαβών τροφών, ή τροφών με εσφαλμένη επισήμανση ή αφορά σε υποκατάσταση προϊόντος ή συστατικών και ψευδείς δηλώσεις¹⁷⁸. Η Ευρωπαϊκή Ένωση, αποτελούμενη από πολλές χώρες με ποικίλους νόμους, έχοντας στο επίκεντρο την αναγκαιότητα ελεύθερης διακίνησης τροφίμων σε όλο το εύρος της και την προστασία των συμφερόντων των καταναλωτών προέβλεπε την ύπαρξη απατών τροφίμων, χωρίς ωστόσο να ορίζει τις πράξεις τούτες. Η απάτη, συνεπώς, ήταν ιδωμένη στα πλαίσια των συμφερόντων των καταναλωτών και στην αποτελεσματική λειτουργία των αγορών εντός της ΕΕ ¹⁷⁹.

Το 2013, λοιπόν, όταν γνωστοποιήθηκε το προαναφερθέν σκάνδαλο το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, επικεντρώθηκε στα αίτια που δύναται να οδηγήσουν σε απάτες τροφίμων και προέβη στον προσδιορισμό των παραγόντων εκείνων που πιθανά διευκολύνουν παρόμοια περιστατικά, όπως η πολυπλοκότητα που χαρακτηρίζει τις αλυσίδες τροφίμων, ο διασυνοριακός χαρακτήρας τούτων, η έλλειψη μεθόδων ανίχνευσης, γεγονός που οδήγησε στην ανάπτυξη νομικής βάσης για την καταπολέμηση της απάτης στον τομέα των τροφίμων¹⁸⁰. Στα πλαίσια αυτά το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο προέβη σε ψήφισμα¹⁸¹ που αφορά στην επισιτιστική κρίση,

¹⁷⁷Βλ. Avery, J. “Fighting Food Fraud”, *European Parliamentary Research Service*, 2014, σελ. 7. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <http://www.eprs.ep.parl.union.eu> , Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

¹⁷⁸ (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <https://www.food.gov.uk/enforcement/foodfraud>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

¹⁷⁹ Βλ. αρθ. 8 του ως άνω ΕΚ 178/2002

¹⁸⁰Βλ. European Commission, Smarter rules for safer food: Commission proposes landmark package to modernise, simplify and strengthen the agri-food chain in Europe, 2013, (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/MEMO_13_398 , Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

¹⁸¹ Βλ. Ψήφισμα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου της 14ης Ιανουαρίου 2014 σχετικά με την επισιτιστική κρίση, την απάτη στην αλυσίδα των τροφίμων και τη διενέργεια ελέγχων (2013/2091(INI)) European

στον έλεγχο της τροφής, λαμβάνοντας υπόψη τους ισχύοντες κανονισμούς του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και Συμβουλίου¹⁸² που άπτονται ζητημάτων απάτης στην τροφική αλυσίδα.

Συνοπτικά, το οικείο ψήφισμα αναφερόταν στην ανάγκη ενασχόλησης της ευρωπαϊκής ατζέντας με το ζήτημα της απάτης των τροφίμων, τονίζοντας ότι τούτη πρέπει να τεθεί ως προτεραιότητα για τη νομοθεσία και την επιβολή νόμων τόσο σε ενωσιακό όσο και σε εθνικό επίπεδο. Παράλληλα, επισημαίνεται η ανυπαρξία ενός ενιαία αποδεκτού ορισμού, προκειμένου να προσδιοριστεί το ζήτημα επαρκώς και να παρθούν τα κατάλληλα μέτρα για την καταπολέμηση του σύνθετου και διασυνοριακού τούτου φαινομένου. Επιπρόσθετα, τονίζεται η ανάγκη εντατικοποίησης των ελέγχων, οι οποίοι δε θα επικεντρώνονται μονάχα στην ασφάλεια περί των τροφίμων αλλά και στην πρόληψη απατών ή κινδύνων που εγείρουν την παραπλάνηση των καταναλωτών και δε θα διενεργούνται κατά κύριο λόγο από ιδιωτικούς φορείς, φαινόμενο που συναντάται σε κάποιες χώρες, λαμβάνοντας υπόψιν την ανάπτυξη των χαρακτηριστικών του κινδύνου και την αξιολόγηση των τρωτών σημείων εκάστης αλυσίδας εφοδιασμού και προϊόντος διατροφής. Συνεπώς, εκλαμβάνεται ως αδήριτη η ανάγκη ενίσχυσης της έρευνας και εφαρμογής μεθόδων και τεχνολογιών για τον

Centre for Disease Prevention and Control, “Facts about variant Creutzfeldt – Jakob disease“, 2017. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση :<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/?uri=CELEX%3A52014IP0011%2801%29>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

¹⁸² Συγκεκριμένα, ελήφθησαν υπόψη οι εξής κανονισμοί : α) (ΕΚ) αριθ. 882/2004 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 29ης Απριλίου 2004, για τη διενέργεια επισήμων ελέγχων της συμμόρφωσης προς τη νομοθεσία περί ζωοτροφών και τροφίμων και προς τους κανόνες για την υγεία και την καλή διαβίωση των ζώων, β) (ΕΚ) αριθ. 178/2002 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 28ης Ιανουαρίου 2002, για τον καθορισμό των γενικών αρχών και απαιτήσεων της νομοθεσίας για τα τρόφιμα, για την ίδρυση της Ευρωπαϊκής Αρχής για την Ασφάλεια των Τροφίμων και τον καθορισμό διαδικασιών σε θέματα ασφαλείας των τροφίμων, γ) Κανονισμός (ΕΕ) αριθ. 1169/2011 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 25ης Οκτωβρίου 2011, σχετικά με την παροχή πληροφοριών για τα τρόφιμα στους καταναλωτές, την τροποποίηση των κανονισμών του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου (ΕΚ) αριθ. 1924/2006 και δ) (ΕΚ) αριθ. 1925/2006 και την κατάργηση της οδηγίας 87/250/ΕΟΚ της Επιτροπής, της οδηγίας 90/496/ΕΟΚ του Συμβουλίου, της οδηγίας 1999/10/ΕΚ της Επιτροπής, της οδηγίας 2000/13/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, των οδηγιών της Επιτροπής 2002/67/ΕΚ και 2008/5/ΕΚ και του κανονισμού (ΕΚ) αριθ. 608/2004 της Επιτροπής

εντοπισμό της απάτης στον τομέα των τροφίμων. Εγείρονται, παράλληλα, ζητήματα περί ανακριβούς ή παραπλανητικής επισήμανσης και προτείνεται η ενίσχυση των κυρώσεων, οι οποίες οφείλουν να είναι διπλάσιες από το οικονομικό όφελος, όπως προκύπτει από τέτοιου είδους εγκληματικές δραστηριότητες.

Σε γενικές γραμμές, συναντάμε πληθώρα νομοθετικών πράξεων που αφορούν σε μεμονωμένα είδη απατών, όπως είδαμε παραπάνω. Ωστόσο, παρόλο που η νομοθεσία της ΕΕ είναι πολύ λεπτομερής αναφορικά με ζητήματα που άπτονται των γενικών αρχών της ασφάλειας των τροφίμων, υπάρχει έλλειψη, ως προς την υιοθέτηση ενός κοινά αποδεκτού ευρωπαϊκού κανονιστικού προτύπου περί της απάτης τροφίμων. Οι πιο σημαντικές αλλαγές για το ζήτημα έγκειται στον προγραμματισμό επίσημων ελέγχων που αφενός θα βεβαιώνουν την συμμόρφωση προς τα πρότυπα ασφαλείας τροφίμων και αφετέρου θα ασχολούνται με την ανίχνευση άλλων πιθανών παραβάσεων, καθώς πολλές διατάξεις προβλέπουν την συμπερίληψη ελέγχων σε δόλιες ή παραπλανητικές πρακτικές, που δύναται να επηρεάσουν το εμπόριο τροφίμων¹⁸³.

Στην Ελληνική έννομη τάξη, αντιστοίχως, η νομοθεσία περί της απάτης τροφίμων, βρίσκεται σε πρώιμα στάδια και δε διαχωρίζεται με σαφή τρόπο από εκείνη της ασφάλειας τροφίμων συλλήβδην, αλλά μάλλον εμπεριέχεται σ' αυτή. Αναλυτικότερα, στο νόμο 4235/2014¹⁸⁴ οριοθετούνται εννοιολογικά οι έννοιες μη

¹⁸³ Βλ. παραδείγματος χάριν την αιτιολογική σκέψη 32 και το άρθ. από τον ΕΚ. 2017/625 Του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και Συμβουλίου, ο οποίος τέθηκε σε ισχύ το 2019. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:32017R0625&from=EN>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

¹⁸⁴ Ν. αριθ. 4235/2014 «Διοικητικά μέτρα, διαδικασίες και κυρώσεις στην εφαρ- μογή της ενωσιακής και εθνικής νομοθεσίας στους τομείς των τροφίμων, των ζωοτροφών και της υγείας και προστασίας των ζώων και άλλες διατάξεις αρ- μοδιότητας του Υπουργείου Αγροτικής Ανάπτυξης και Τροφίμων» (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: https://www.kodiko.gr/nomologia/download_fek?f=fek/2014/a/fek_a_32_2014.pdf&t=62efd048dba53d0bca0a8ac9bd88fdcd, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

κανονικά τρόφιμα¹⁸⁵ και νοθευμένα τρόφιμα¹⁸⁶. Επιπρόσθετα, στον Ποινικό Κώδικα άρθ. 281¹⁸⁷ οριζόταν η έννοια της νοθείας τροφίμων, το οποίο, ωστόσο, καταργήθηκε. Παράλληλα στο άρθ. 279¹⁸⁸ ορίζεται η έννοια της δηλητηρίασης τροφίμων με πρόθεση. Στο άρθ. 19 του ν. 4177/2013¹⁸⁹ προβλέπονται κυρώσεις αναφορικά με τη «παραγωγή, διακίνηση και διάθεση μη ασφαλών ή ακατάλληλων για τον άνθρωπο τροφίμων»¹⁹⁰. Να σημειωθεί στο σημείο αυτό πως αν επέλθει θάνατος, ένεκα δηλητηρίασεως ή σκόπιμης διάθεσης ακατάλληλων τροφίμων, εφαρμόζονται το άρθρο 299 του Π.Κ.¹⁹¹.

Εν κατακλείδι, αν και υπάρχει ένα διευρυμένο κανονιστικό πλαίσιο περί τα τρόφιμα, όπως αυτό διακρίνεται από γενικές αρχές και απαιτήσεις αλλά και ειδικές διατάξεις καθίσταται απαραίτητο, να διευρυνθεί η σχετική νομοθεσία και να προβλεφθεί, τόσο σε ευρωπαϊκό όσο και εθνικό επίπεδο, η έννοια της απάτης τροφίμων, φαινόμενο που μεγενθύνεται ολοένα και περισσότερο ενόψει της παγκοσμιοποίησης, των οικονομικών ευκαιριών και της χαμηλής πιθανότητας τιμωρίας¹⁹². Στη συνέχεια αυτού του κεφαλαίου, θα προσπαθήσουμε να προσεγγίσουμε

¹⁸⁵ αρθ. 1 παρ. 9 του ως άνω νόμου

¹⁸⁶ αρθ. 1 παρ. 10 του ως άνω νόμου

¹⁸⁷ Βλ. Ποινικό Κώδικα, αρθ. 281(Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <https://www.lawspot.gr/nomikes-pliροφοries/nomothesia/pk/arthro-281-poinikos-kodikas-notheia-trofimon>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

¹⁸⁸ Βλ. Ποινικό Κώδικα, αρθ. 279(Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <https://www.lawspot.gr/nomikes-pliροφοries/nomothesia/pk/arthro-279-poinikos-kodikas-dilitiriasipigon-kai-trofimon>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

¹⁸⁹ Ο οποίος αντικατέστησε τον παλιό αγορανομικό κώδικα ν.δ. 139/1946

¹⁹⁰ Βλ. αρθ. 19 παρ. 2,3,4. του Ν. 4177/2013 (ΦΕΚ Α'173/8.8.2013). (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: https://www.kodiko.gr/nomologia/document_navigation/75081/nomos-4177-2013, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

¹⁹¹ Βλ. σχετικά άρθρο 299 του Ποινικού Κώδικα (Νόμος 4619/2019). (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <https://www.lawspot.gr/nomikes-pliροφοries/nomothesia/poinikos-kodikas-nomos-4619-2019>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

¹⁹² Αυτό διότι, η έννοια της απάτης όπως αυτή προβλέπεται στον Ποινικό Κώδικα δεν αρκεί για να καλύψει πράξεις που αφορούν στην απάτη περί των τροφίμων. Αναλυτικότερα, σύμφωνα με τον Δημάκη, μόνο η προσφορά προς πώληση ενός τροφίμου, το οποίο επί παραδείγματι έχει παραπλανητικές ενδείξεις, δε συνιστά απόπειρα απάτης, καθώς η παράσταση ψευδών γεγονότων προϋποθέτει «συμπεριφορά με την οποία ο δράστης παραπλανά κάποιον, επενεργώντας στο νοητικό του» με κατάληψη την περιουσιακή του βλάβη. Βλ. Δημάκης, Α.Η. «Θεμελιώδη ζητήματα του ποινικού δικαίου των τροφίμων», στο Μπερδήμας, Α. (επιμ.) *Ασφάλεια τροφίμων και Δίκαιο. Όψεις Ελληνικού, Ευρωπαϊκού και Διεθνούς Δικαίου*, ό.π.,σελ. 102. Ως απάτη νοείται σύμφωνα με το άρθ. 386 του Π.Κ. η ενσυνείδητη παραποίηση της αλήθειας με παράνομες ή νομιμοφανείς ενέργειες, που στηρίζεται στην εμπιστοσύνη και στην ευπιστία των άλλων, και αποβλέπει σε οικονομικά κυρίως οφέλη εκείνου χάριν

την έννοια της απάτης των τροφίμων, ως ένα συνεχώς αυξανόμενο φαινόμενο και θα προβούμε στην εμπειρική διερεύνηση τούτης.

3.2.1. Εννοιολογική οριοθέτηση της απάτης στον τομέα των τροφίμων

Στα εγκλήματα τροφίμων εντοπίζεται και ένα ευρύ φάσμα αδικημάτων, τα οποία περιλαμβάνουν και μια σειρά από διαφορετικά είδη απατών, όπως η νοθεία τροφίμων, που άπτονται ζητημάτων της προσωπικής ασφάλειας και της υγείας των καταναλωτών μέσω της παραποίησης και υποβάθμισης της ποιότητας και σύστασης των τροφίμων. Σε γενικές γραμμές, η απάτη τροφίμων συνιστά ένα διαχρονικό φαινόμενο, καθώς ήδη κατά την αρχαιότητα έχουν υπάρξει ευρήματα παραποίησης σφραγίδων σε αμφορείς, που περιείχαν νοθευμένο λάδι και οίνο¹⁹³. Στη σύγχρονη εποχή, αναλογιζόμενοι την τεχνολογική εξέλιξη της επεξεργασίας και διατήρησης τροφίμων καθώς και την κατάργηση των γεωγραφικών περιορισμών, διότι οι σύγχρονες αλυσίδες εφοδιασμού είναι πιο διασυνδεδεμένες από ποτέ και έχουν διευρυνθεί σημαντικά, γίνεται κατανοητό ότι συνακόλουθα επιμηκύνονται και επιταχύνονται οι κίνδυνοι από απάτες σε τρόφιμα, οι οποίοι δύναται να θυματοποιήσουν ολόκληρο τον παγκόσμιο πληθυσμό¹⁹⁴.

Παρά ταύτα, το ζήτημα αυτό μόλις πρόσφατα άρχισε να απασχολεί την επιστημονική κοινότητα και να του δίνεται η πρέπουσα σημασία, στα πλαίσια της οποίας θα πρέπει να αναπτυχθούν μέτρα αντεγκληματικής πολιτικής για την εξάλειψή

του οποίου τελέστηκε. Το έννομο αγαθό που προσβάλλεται από την απάτη είναι μόνο η περιουσία ενώ παράλληλα χαρακτηρίζεται ως αυτοβλαβές έγκλημα. Βλ. περισσότερα στο Κουράκης, Ν. *Τα οικονομικά εγκλήματα : βασικά ζητήματα της οικονομικής εγκληματικότητας και του οικονομικού ποινικού δικαίου*, Αθήνα, Εκδ. Αντ.Ν. Σάκουλας, 1982.

¹⁹³ Βλ. Armstrong ,DJ. “Food chemistry and US food regulations”, *J Agri Food Chem* 57(18), 2009, Εισαγωγικό σημείωμα.

¹⁹⁴ Βλ. Spink J, Helferich,O.K, Griggs, J.E. “Combating the impact of product counterfeiting”, *Distribution Bus Manage J* 10(1), 2010, σελ.6.

του¹⁹⁵.

Η απάτη στον τομέα των τροφίμων περιλαμβάνει, λοιπόν, πληθώρα εγκληματικών δραστηριοτήτων: Η σκόπιμη υποκατάσταση, η παραποίηση ή προσθήκη μη εγκεκριμένων ουσιών ή ζητήματα που άπτονται της συσκευασίας τροφίμων ή της επισήμανσης, που σκοπό έχουν την απόκομιση οικονομικού οφέλους¹⁹⁶. Αναλυτικότερα, η απάτη στην αλυσίδα εφοδιασμού τροφίμων μπορεί να προκύψει ως αποτέλεσμα πράξεων που δύναται να επηρεάσουν κατά τρόπο αρνητικό την αυθεντικότητα του προϊόντος - την εγγενή σύσταση του, την διαδικασία παραγωγής, επεξεργασίας, διανομής ενός τροφίμου - τις δραστηριότητες που σχετίζονται με τις απαιτούμενες διεργασίες στο πλαίσιο του κύκλου ζωής ενός προϊόντος και την εγκυρότητα των πληροφοριών που συνοδεύουν ένα προϊόν¹⁹⁷. Η απάτη καταστρέφει την εμπιστοσύνη των καταναλωτών και έχει τη δυνατότητα, ανάλογα με τη φύση της, να βλάψει την ανθρώπινη υγεία, όπως θα διαπιστώσουμε παρακάτω¹⁹⁸.

Η απάτη στον τομέα των τροφίμων συνιστά ένα πολύπλοκο και πολυσύνθετο ζήτημα. Δεν υφίσταται στη βιβλιογραφία κοινός τόπος ως προς το ποιες πράξεις δύναται να ενταχθούν στην έννοια τούτη. Επί παραδείγματι, σύμφωνα με το Ευρωπαϊκό Σύστημα έγκαιρης προειδοποίησης για τρόφιμα και ζωοτροφές (European

¹⁹⁵ Βλ. Lord, N., Elizondo, C., J., F., Spencer, J. "The dynamics of food fraud: The interactions between criminal opportunity and market (dys)functionality in legitimate business", *Criminology & Criminal Justice*, Williamson Building, University of Manchester, 2017, σελ. 4. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/1748895816684539>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

¹⁹⁶ Βλ. Food Standards Agency, "Food crime Understanding food crime and how to report it" (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <https://www.food.gov.uk/safety-hygiene/food-crime#types-of-food-crime>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

¹⁹⁷ Βλ. Manning, L., "Food fraud: policy and food chain", *Current Opinion in Food Science*, Vol. 10, 2016, σελ. 16.

¹⁹⁸ Βλ. Bouzembrak Y, Marvin H.J.P. "Prediction of food fraud type using data from Rapid Alert System for Food and Feed (RASFF) and Bayesian network modeling", *Food Control*, Vol. 61, 2016, σσ.180-187.

Union (EU) Rapid Alert System for Food and Feed -RASFF)¹⁹⁹ υπάρχουν έξι κατηγορίες απάτης: α) Τα εσφαλμένα, μη εγκεκριμένα, ελλιπή υγειονομικά πιστοποιητικά, β) η νοθεία, γ) ζητήματα που αφορούν σε παράνομες εισαγωγές προϊόντων, δ) η παραποίηση, ε) ζητήματα που άπτονται της ημερομηνίας λήξης και στ) οι παραπλανητικές πληροφορίες στις ετικέτες σχετικά με ένα προϊόν. Οι ψευδείς και παραπλανητικές ετικέτες συνιστούν τους πιο συνηθισμένους τύπους απάτης τροφίμων, που αναφέρονται στο RASFF και από άποψη συχνότητας των περιπτώσεων απάτης, αυτό φαίνεται να υφίσταται περισσότερο στα προϊόντα ζωικής προέλευσης και στα συμπληρώματα διατροφής²⁰⁰. Επιπλέον, έχουν προταθεί επτά τύποι απάτης σε τρόφιμα από τους Spink και Moyer²⁰¹²⁰².

Στις σύγχρονες αγορές, όπου η προσφορά προϊόντων και υπηρεσιών αυξάνει τόσο από την άποψη του αριθμού των προμηθευτών όσο και της προσφερόμενης ποικιλίας, αυξάνεται παράλληλα και ο ανταγωνισμός στα πλαίσια της οικονομικής παγκοσμιοποίησης. Έχει υποστηριχθεί ότι οι απάτες στην αλυσίδα των τροφίμων

¹⁹⁹ Στα πλαίσια προσπάθειας διασφάλισης της προστασίας των τροφίμων η ΕΕ έχει αναπτύξει ένα βασικό σύστημα, το οποίο συνιστά ένα ευρύ δίκτυο παρακολούθησης των κινδύνων – αναγνωρισμένων και μη – που δύναται να προκαλέσουν κάποιο ρήγμα στην ασφάλεια των τροφίμων και συνακόλουθα να αποτελέσουν κίνδυνο για τη δημόσια υγεία. Σκοπός του τίθεται η διασφάλιση της ροής πληροφοριών ώστε να επιτραπεί η ταχεία αντίδραση όταν εντοπίζονται έμμεσοι ή άμεσοι κίνδυνοι στην τροφική αλυσίδα είναι το RASFF - το σύστημα ταχείας προειδοποίησης για τα τρόφιμα και τις ζωοτροφές. Η νομική του βάση βρίσκεται στον Κανονισμός 178/2002 (άρθρα 50, 51 και 52) και ο Κανονισμός 16/2011, που αφορά τα εφαρμοστικά μέτρα του άρθρου 51 του Κανονισμού 178/2002. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/QANDA_19_6711, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

²⁰⁰ Ωστόσο, πρέπει να σημειωθεί ότι τα προαναφερθέντα προϊόντα τίθενται στο επίκεντρο, με την έννοια ότι υποβάλλονται σε περισσότερους ελέγχους όταν εισέρχονται στην ΕΕ με αποτέλεσμα να επηρεάζονται τα ευρήματα σχετικά με το είδος της απάτης που διαπράττεται πιο συχνά. Βλ. Περισσότερα στο Maijala R, Korkeala H, Nevas M. “Patterns of food frauds and adulterations reported in the EU rapid alert system for food and feed and in Finland”, *Food Control*, Vol. 47, 2015, σσ.75-184.

²⁰¹Βλ. Spink J, and Moyer DC, “Defining the Public Health Threat of Food Fraud”, *J Food Sci.*, 2011, σελ. 159 επ. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <https://foodfraud.msu.edu/wp-content/uploads/2014/07/food-fraud-ffg-background-v11-Final.pdf>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020) Βλ. Παράρτημα II

²⁰² Για τις διαφορές ως προς τις αναφερόμενες κατηγοριοποιήσεις βλ. Περισσότερα στο Spink J, and Moyer DC, “Defining the Public Health Threat of Food Fraud”, όπ.π. σελ. 158 επ. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <https://foodfraud.msu.edu/wp-content/uploads/2014/07/food-fraud-ffg-background-v11-Final.pdf>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020) Βλ. Παράρτημα III

κινούνται από τον ανταγωνισμό της αγοράς και συχνά διαπράττονται από μεγάλες εταιρίες, οι οποίες λειτουργούν ως μονοπώλια²⁰³. Το κίνητρο, λοιπόν, τις περισσότερες φορές, είναι οικονομικής φύσεως. Σύμφωνα με την Ένωση Βιομηχάνων Τροφίμων τα κέρδη που αποκομίζονται από τέτοιου είδους δραστηριότητες κυμαίνονται μεταξύ 10 και 15 δισεκατομμυρίων δολαρίων ετησίως, επηρεάζοντας περίπου το 10% όλων των τροφίμων που πωλούνται στο εμπόριο²⁰⁴. Παράλληλα, η έλλειψη κυρώσεων και η χαμηλή πιθανότητα εντοπισμού κάνουν την απάτη τροφίμων σημαντικό και αυξανόμενο πρόβλημα²⁰⁵. Ως αιτιολογικοί παράγοντες για την εμφάνιση και την έκταση του οικείου φαινομένου, προβάλλεται από ορισμένους, όπως αναφέραμε παραπάνω και η έλλειψη ενός επαρκούς νομοθετικού πλαισίου, ιδιαίτερα στα πλαίσια της ΕΕ.

Επιπλέον, κάποιες πράξεις, που μπορεί είναι βλαπτικές ή να υπόκεινται σε παραπλάνηση των καταναλωτών είναι νόμιμες. Σύμφωνα με την Croall τα όρια μεταξύ παράνομου και μη είναι ευδιάκριτα, καθώς έχουν υπάρξει περιπτώσεις «νομιμοποιημένης νοθείας» ή υποβάθμισης των τροφίμων με την προσθήκη νερού, η οποία ανάλογα με την ποσότητα και το τρόφιμο, δύναται να είναι νόμιμη αν αναγράφεται στην ετικέτα αλλά έχει υποστηριχθεί ότι εγείρει επιπτώσεις στην ασφάλεια του προϊόντος, αλλοιώνοντας τη σύσταση του²⁰⁶. Επιπρόσθετα, στα πλαίσια της παγκοσμιοποιημένης οικονομίας, η ανίχνευση περιπτώσεων απάτης δυσχεραίνεται, ιδίως όταν εδώδιμα προϊόντα «αλλάζουν πολλά χέρια» μέσω εισαγωγικών και

²⁰³ Βλ. Manning L, Smith R, Soon J.M. “Developing an organizational typology of criminals in the meat supply chain”, *Food Policy*, 59, 2016, σελ. 45.

²⁰⁴ Βλ. Johnson R, “Food Fraud and ‘Economically Motivated Adulteration’ of Food and Food Ingredients”, *CRS Report, Congressional Research Service*, 2014, σελ. 27.

²⁰⁵ Βλ. Pustjens A.M., Weesepeel Y. και van Ruth S.M. “Food fraud and authenticity: emerging issues and future trends”, *Innovation and Future Trends in Food Manufacturing and Supply Chain Technologies*, Vol. 3, 2016, σελ. 20.

²⁰⁶ Βλ. Croall, H., Food Crime στο Beirne, P., South, N., (επιμ.), *Issues in Green Criminology: confronting harms against environments, humanity and other animals*, όπ.π., σελ. 213.

εξαγωγικών διαδικασιών²⁰⁷. Η απάτη τροφίμων μπορεί να διαπραχθεί από ένα άτομο ή ομάδα ατόμων που εμπλέκονται σε ολόκληρη την αλυσίδα τροφίμων, συμπεριλαμβανομένων των προμηθευτών, των παραγωγών τροφίμων, των εμπόρων λιανικής πώλησης και των εισαγωγέων²⁰⁸.

Ωστόσο, οι περισσότερες εγκληματικές δραστηριότητες τέτοιου τύπου προέρχονται από μεγάλες επιχειρήσεις. Σε γενικές γραμμές, οι επιχειρήσεις στον τομέα των τροφίμων, όπως όλες οι επιχειρήσεις, δεν έχουν συσταθεί, προκειμένου να διακινήσουν παράνομα προϊόντα αλλά δύναται να το κάνουν για την επίτευξη των νόμιμων σκοπών, που σε ένα καπιταλιστικό σύστημα είναι το κέρδος και η ανταγωνιστικότητα. Πολλές φορές υπό την πίεση για «λιτότητα» σε μια βιομηχανία τροφίμων, τίθεται στο προσκήνιο μια σειρά πρακτικών, τις οποίες οφείλουν να ακολουθήσουν οι υπάλληλοι μέσω του καταμερισμού εργασίας, που μπορούν να συνιστούν εγκληματικές πράξεις. Στην περίπτωση των μεγάλων μονοπωλίων, είναι δύσκολο να καταδικαστεί κάποιος, καθώς οι ευθύνες διαμοιράζονται έτσι ώστε να υπάρχει δυσκολία ως προς την απόδοση της ηθικής και νομικής ευθύνης²⁰⁹. Παράλληλα, η δυσκολία εντοπισμού ή καταλογισμού έγκειται στο γεγονός, πως το ποινικό σύστημα είναι προσανατολισμένο και σχεδιασμένο προς την πειθάρχηση των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων²¹⁰. Στα πλαίσια προσπάθειας ανταπόκρισης των προσδοκιών που καθορίζονται από το περιβάλλον μίας επιχείρησης τροφίμων, πολλές

²⁰⁷ Βλ. Manning L, Smith R, Soon JM. “Developing an organizational typology of criminals in the meat supply chain”, *Food Policy*, Vol. 59, 2016, σσ.44-54. Βλ. επίσης Sarpong,S., “Traceability and supply chain complexity: confronting the issues and concerns”, *European Business Review*, Vol. 26 Iss 3 , 2014, σσ.273-274.

²⁰⁸ Βλ. Johnson R, “Food Fraud and ‘Economically Motivated Adulteration’ of Food and Food Ingredients”, όπ.π. σελ. 30.

²⁰⁹ Βλ. Slapper, G., Tombs, S., *Corporate Crime*, Longman, 1999, σσ. 30-35.

²¹⁰ Βλ. Λάζος, Γ., *Κριτική Εγκληματολογία*, όπ.π. , 2007, σελ. 320 όπ. π. στο Cohen, S., «Intellectual scepticism and political commitment: the case of radical criminology», *The criminology Revisited*, P., Walton, Young (επιμ.), 1998, σσ . 98-129.

φορές, οι υπάλληλοι «πιέζονται» στο να προβούν συχνά σε κάποιου είδους ευκαιριακής, παραπλανητικής συμπεριφοράς ως προς ένα προϊόν²¹¹.

3.2.1.1. Η νοθεία τροφίμων

Η νοθεία των τροφίμων συνιστά ένα πρόβλημα, που δε γνωρίζει χρονικούς περιορισμούς, ιδίως όταν υπάρχει μια πρόκληση μεταξύ της φυσικής διαθεσιμότητας και της ζήτησης της αγοράς στα πλαίσια της εμπορευματικής παραγωγής²¹² για ένα είδος διατροφής²¹³. Ως νοθεία τροφίμων λογίζεται η υποβάθμιση της ποιότητας των τροφίμων, με την αλλοίωση τους, μέσω ανάμειξης ουσιών μη χρήσιμων, βλαβερών, περιττών και κατώτερης ποιότητας, ή με την αντικατάσταση κάποιας ουσίας με ουσίες υποδεέστερης ποιότητας. Στην βιβλιογραφία εντοπίζονται τέσσερις τύποι νόθευσης τροφίμων. α) Η *σκόπιμη νοθεία*, η οποία συνίσταται στην ανάμειξη ουσιών κατώτερης ποιότητας που έχουν ιδιότητες παρόμοιες με εκείνες που βρίσκονται στις τροφές στις οποίες προστίθενται. Επομένως, είναι δύσκολο να εντοπιστούν. Ορισμένα παραδείγματα σκόπιμης νοθεύσεως περιλαμβάνουν την προσθήκη ύδατος σε υγρό γάλα ή την παρουσία ξένης ύλης σε αλεσμένα μπαχαρικά. β) Η *μη σκόπιμη νοθεία*, που ορίζεται ως η ανάμειξη ανεπιθύμητων ουσιών στα πλαίσια άγνοιας, απροσεξίας ή έλλειψης κατάλληλων εγκαταστάσεων υγιεινής κατά τη διαδικασία επεξεργασίας των τροφίμων. Παραδείγματα τέτοιου είδους μπορεί να θεωρηθεί η μόλυνση των τροφίμων από βακτηρίδια ή μύκητες, η μόλυνση μέσα από τα τρωκτικά κλ.π.. γ) Η *Μεταλλική*

²¹¹Βλ. Fassam L, Dani S, Hills M. “Supply chain food crime and fraud: a systematic literature review of food criminality”, στο 20th International Symposium on Logistics (ISL 2015), *Designing Responsible and Innovative Global Supply Chains*; Bologna, 2015.

²¹² Η εμπορευματική παραγωγή αποτελεί την παραγωγή προϊόντων που δεν καταναλώνονται από τον παραγωγό τους, αλλά ανταλλάσσονται με την αγορά και την πώληση των εμπορευμάτων. Η παραγωγή και ανταλλαγή εμπορευμάτων ρυθμίζεται από το νόμο της αξίας και βασίζεται στο οικείο οικονομικό σύστημα στην ατομική ιδιοκτησία στα μέσα παραγωγής και στη μισθωτή εργασία. Βλ. Ρούσης, Γ., Σταματάκης, Μ., (επ.) *Λεξικό Πολιτικής Οικονομίας*, Αθήνα, Gutenberg, 1983, σελ. 133.

²¹³ Βλ. Manning, L., Soon, J., M. “Developing systems to control food adulteration”, *Food Policy*, Vol. 49, Μέρος 1^ο, 2014, σελ. 23.

μόλυνση που αφορά στη σκόπιμη ή ακούσια ένταξη διαφόρων τύπων μετάλλων και μεταλλικών ενώσεων στα τρόφιμα. Ο μόλυβδος, το αρσενικό, ο υδράργυρος και το κάδμιο θεωρούνται πιο τοξικοί, καθώς η πρόσληψη τους μπορεί να επιφέρει χρόνιες παθήσεις, ή εάν συσσωρεύονται στο σώμα, μπορεί να προκαλέσουν βλάβη σε κάποιο όργανο. δ) Η *μικροβιακή μόλυνση*, που είναι η αλλοίωση των τροφίμων λόγω της έγχυσης διαφορετικών μικροβίων από διάφορες πηγές. Τα τρόφιμα μπορεί να μολυνθούν από μικροοργανισμούς οποιαδήποτε στιγμή από πολλές πηγές κατά τη διάρκεια της επεξεργασίας τροφίμων, όπως κατά τη διάρκεια της συγκομιδής, της αποθήκευσης, της επεξεργασίας, της διανομής, του χειρισμού ή της παρασκευής.²¹⁴

Στα πλαίσια της νοθείας, γίνεται λόγος για υποβάθμιση της ακεραιότητας του προϊόντος, η οποία σχετίζεται με την εγγενή ποιότητα του να περιέχει όλα τα συστατικά μέρη, που είναι απαραίτητα για να σχηματιστεί ως σύνολο²¹⁵. Ως ακεραιότητα του προϊόντος σε αυτό το πλαίσιο, περιγράφεται περαιτέρω η εκπλήρωση των καθορισμένων προδιαγραφών, προκειμένου να μην επηρεάζεται η σύσταση ενός τροφίμου, παραμένοντας αμετάβλητη ή χωρίς να έχει αφαιρεθεί κάποιο μέρος. Κατά συνέπεια, όταν δεν τηρούνται οι προδιαγραφές ή δεν πληρούνται οι κατάλληλες συνθήκες υπό τις οποίες ένα τρόφιμο θα έπρεπε να παράγεται, να επεξεργάζεται και να διατηρείται, δύναται να μολυνθεί, να υποστεί υποκατάσταση ή να αλλοιωθεί. Κατά την προσέγγιση αυτή δεν είναι απαραίτητο να εντοπιστεί κάποιου είδους μολυσματικής ουσίας αλλά να προσδιοριστεί εάν τηρούνται κάποιες προδιαγραφές, προκειμένου να

²¹⁴ Περισσότερα για την τυπολογία της έννοιας της νοθείας βλ. Bansal, S., Singh, A., Mangal, M., Mangal, A.,K., Kumar, S.“ Food adulteration: Sources, health risks, and detection methods”, Critical Reviews in food science and nutrition, Vol. 57, No. 6, 2017, σελ.1174 επ., (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <http://dx.doi.org/10.1080/10408398.2014.967834>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

²¹⁵Βλ. Collins Dictionary, 2013. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <http://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/wholesome>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

μιλήσουμε για τη νοθεία²¹⁶.

Πολλές φορές, στην βιβλιογραφική ανασκόπηση περί των διατροφικών απατών συναντάται ο όρος Νοθεία με κίνητρο το οικονομικό όφελος-EMA (Economically Motivated Adulteration). Σ' αυτό τον όρο βρίσκεται και η διάκριση μεταξύ σκόπιμης και μη νόθευσης, οπότε γίνεται λόγος για μια ενέργεια στα πλαίσια της οποίας ενσωματώνονται κερδοσκοπικοί και εγκληματικοί κινητήριοι παράγοντες. Σε γενικές γραμμές, η προσθήκη ενός φθηνότερου συστατικού είναι ο πιο συνηθισμένος τύπος οικονομικής παρακίνησης²¹⁷. Για παράδειγμα, στην Κίνα υπάρχουν πάνω από 500.000 επιχειρήσεις επεξεργασίας τροφίμων. Τα περιορισμένα περιθώρια κέρδους οδήγησαν ορισμένους ιδιοκτήτες να μειώσουν το κόστος υποκαθιστώντας τα τρόφιμα με φθηνότερα συστατικά²¹⁸. Στη σκόπιμη νοθεία, η οποία κατά βάση διαπράττεται από μεγάλες επιχειρήσεις παρατηρούνται οι εξής τρεις πρακτικές: Η αντικατάσταση, όπως είδαμε ενός συστατικού με ένα φθηνότερο, η αναφορά ενός συστατικού, το οποίο δεν περιέχεται πράγματι στο τρόφιμο και τέλος, η απόκρυψη κάποιους είδους επιμολύνσεως, προκειμένου να αποφευχθεί το οικονομικό αντίκτυπο.

Στην Ελληνική Έννομη τάξη, ο ορισμός που υιοθετείται για τα νοθευμένα τρόφιμα είναι εκείνος της Νοθείας με κίνητρο το οικονομικό όφελος, αφού σύμφωνα με το Νόμο υπ' αριθ. 4235 αρθ. 1 παρ. 8 και 10 ως νοθευμένα λογίζονται εκείνα στα οποία ανιχνεύονται πρόσθετες ουσίες χαμηλότερης αξίας «για κερδοσκοπία ή για καλύτερη εμφάνιση των προϊόντων στην οποία δεν ανταποκρίνονται πραγματικά». Χρήσιμο κρίνεται στο σημείο αυτό να ορισθεί η έννοια των προσθέτων. Πρόκειται για

²¹⁶ Βλ. Defra, 2013. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <https://www.gov.uk/food-standards-labelling-durability-and-composition>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

²¹⁷Βλ. Capuano, E., και van Ruth, S. M. “QA: Fraud Control for Foods and Other Biomaterials by Product Fingerprinting”, In *Latest Research into Quality Control*, 2012, σελ. 45επ. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <https://doi.org/10.5772/51109> , Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

²¹⁸ Βλ. Zach, L., Doyle, M.E., Bier, V. και Czuprynski, C. “Systems and governance in food import safety: A U.S. perspective”, *Food Control* 27 (1), 2012, σσ. 155–160.

την χρήση οποιασδήποτε ουσίας ή μίγμα τούτης, προκειμένου να βελτιστοποιηθεί η παραγωγή, επεξεργασία, συντήρηση και εμφάνιση των τροφίμων, για λόγους είτε τεχνολογικής φύσεως είτε οργανοληπτικής. Από μόνη της η έννοια των προσθέτων θεωρείται δικαιολογημένη. Αρνητική χροιά αποκτά όταν δεν υπόκειται στους εν λόγω κανονισμούς²¹⁹ και μέσω της χρήσης πρόσθετων εξαπατώνται οι καταναλωτές, υποβαθμίζεται η θρεπτική αξία των τροφίμων, τίθεται σε κίνδυνο η ασφάλεια και η υγεία των καταναλωτών ή χρησιμοποιούνται προκειμένου να καλυφθούν λάθη, όπως αυτά σημειώθηκαν κατά την επεξεργασία εκάστου τροφίμου.

Η νοθεία της τροφής μπορεί να επιφέρει τόσο άμεσες όσο και έμμεσες συνέπειες για τον καταναλωτή, οι οποίες κυμαίνονται από ήπιες έως απειλητικές για τη ζωή. Ενδεικτικά αναφέρουμε προβλήματα στην όραση, στο ήπαρ, δερματικές παθήσεις και πολλές διαταραχές του στομάχου, όπως η διάρροια. Παραδείγματα ευρέως διαδεδομένων συνεπειών, επίσης, είναι το άσθμα, οι δερματικές παθήσεις και ο καρκίνος που προκαλούνται λόγω της πρόσληψης ψαριών, φρούτων, κρέατος ή γάλακτος που έχουν νοθευτεί με χημικά όπως η φορμαλίνη²²⁰. Αναλυτικότερα, η ανθρώπινη υγεία είναι ιδιαίτερα ευαίσθητη στη νόθευση της τροφής και μερικές φορές παρουσιάζει άμεσες παρενέργειες όπως η διάρροια, η δυσεντερία και ο εμετός. Επί παραδείγματι, η σκόνη καφέ υποκατεστημένη με σκόνη σπόρων μπορεί να προκαλέσει διάρροια²²¹ ή αντίστοιχα ακατάλληλα το επεξεργασμένο γάλα και το κονσερβοποιημένο κρέας, δύναται να προκαλέσουν τροφική δηλητηρίαση και κοιλιακό πόνο. Παράλληλα, έχουν παρατηρηθεί και μακροπρόθεσμες δυσμενείς

²¹⁹ Βλ. επί παραδείγματι (ΕΚ) αριθ. 1333/2008 που αφορά στα πρόσθετα τροφίμα, αρθ. 6 παρ. 1,2,3, (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2008:354:0016:0033:EL:PDF>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

²²⁰ Βλ. Bansal, S., Singh, A., Mangal, M., Mangal, A., K., Kumar, S. “Food adulteration: Sources, health risks, and detection methods”, όπ.π., σελ.1175.

²²¹ Βλ. Lakshmi, V., “Review article on food adulteration”, *International J Sci. Inventions Toady*, Vol. 1(2), 2012, σσ.107–110.

επιπτώσεις από τα νοθευμένα τρόφιμα, όπως τα πεπτικά έλκη, οι ηπατικές νόσοι – η κίρρωση και η ηπατική ανεπάρκεια- ή ακόμα και καρδιακές παθήσεις.

3.2.1.1.1. Εμπειρική Διερεύνηση του Φαινομένου

Η νοθεία τροφίμων δε συνιστά ένα νέο φαινόμενο, καθώς διαπιστώνεται ότι ήδη από τη δεκαετία του 1820 υπάρχουν περιπτώσεις τούτης, όπως αυτή εντοπίζεται στο Ηνωμένο Βασίλειο (HB) και αφορά στη νόθευση του τσαγιού, του καφέ, του ψωμιού, της μπίρας και του πιπεριού²²². Αντίστοιχα, κατά τον επόμενο αιώνα σύμφωνα με την Sylvia Pankhurst σημειώνεται ως εργασία κάποιων γυναικών, το τρίψιμο κομματιών ξύλου σε σχήμα σπόρου, ώστε να προστίθεται σε μαρμελάδα βατόμουρου. Παρομοίως, μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, σε φρουτοχυμούς δεν χρησιμοποιούνταν καθόλου φρούτα, παρά νερό με ζάχαρη, κιτρικό οξύ και αρωματικά²²³.

Η πραγματική τροφή κοστίζει περισσότερο. Στα πλαίσια αυτά και για να μην πληγούν οι βιομηχανίες τροφίμων εμφανίζεται η νόμιμη νοθεία, όταν το 1983, η νέα ευρωπαϊκή νομοθεσία απαιτούσε από τους κατασκευαστές να αναγράφουν για πρώτη φορά τις πρόσθετες ύλες στα τρόφιμα με αριθμούς Ε. Στη συνέχεια, σαν ένα θαύμα, οι αριθμοί Ε άρχισαν να εξαφανίζονται. Πληθώρα προσθέτων εισάγεται στα τρόφιμα νόμιμα πλέον, όπως είναι και τα πολυφωσφορικά, που χρησιμοποιούνται για να κάνουν το κρέας να απορροφά το νερό, εξοικονομώντας έτσι κόστος για τους κατασκευαστές, παρόλο που καταστρέφεται η βιταμίνη Β1, και σύμφωνα με μελέτες σε ζώα δύναται να προκαλέσουν καρκινογενέσεις ή σχετίζονται με ανεπιθύμητες ή

²²² Βλ. Manning, L., Soon, J.,M. “Developing systems to control food adulteration”, όπ.π., σελ. 24,

²²³ Βλ. Lawrence, F., *Not on the label! What really Goes into the Food on your Plate*, London, Penguin Books, 2004a, σελ. 312.

αλλεργικές αντιδράσεις. Αντίστοιχα, τα θειώδη άλατα επιτρέπονται σε υψηλές συγκεντρώσεις σε πολλά τρόφιμα, παρ'όλο που αν καταναλωθούν σε μεγάλες ποσότητες, δύναται να καταστούν επιβλαβή για την υγεία των ατόμων²²⁴.

Περίπου 20 δισεκατομμύρια δολάρια δαπανώνται κάθε χρόνο από τη βιομηχανία τροφίμων σε χημικά πρόσθετα, προκειμένου αλλάξουν το χρώμα, την υφή, τη γεύση και τη διάρκεια ζωής του φαγητού μας. Πάνω από 1 δισεκατομμύριο δολάρια ετησίως δαπανώνται μόνο για χρωστικές τροφίμων, για να εξαπατήσουν τις αισθήσεις μας. Οι κατασκευαστές που θέλουν να δημιουργήσουν την εντύπωση φρούτων ή λαχανικών ή άλλων δαπανηρών συστατικών δεν μπαίνουν στη διαδικασία να προμηθευτούν τον πραγματικό καρπό, καθώς έχουν στη διάθεσή τους 4.500 διαφορετικές αρωματικές ενώσεις²²⁵. Το αλάτι είναι ένας τρόπος παροχής γεύσης όπου λείπει, γι 'αυτό και προστίθεται σε υψηλές ποσότητες, αν και η FSA πίεζε τη βιομηχανία να μειώσει τις χρησιμοποιούμενες ποσότητες, καθώς η υψηλή κατανάλωση αλατιού συνδέεται με υψηλή αρτηριακή πίεση και καρδιαγγειακές νόσους.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα νόθευσης, είναι το κρέας αλόγου αντί για μοσχάρι. Αναλυτικότερα, τον Ιανουάριο του 2013, εκδόθηκε δελτίο τύπου από τις Ιρλανδικές Αρχές για την ύπαρξη DNA αλόγου σε παρασκευάσματα με βάση το κρέας²²⁶. Επρόκειτο για προϊόντα με βάση το κρέας, τα οποία παρήχθησαν από τρεις μεγάλες επιχειρήσεις στην Ιρλανδία και στο Ηνωμένο Βασίλειο, τα οποία εν συνεχεία διακινήθηκαν στην αγορά από μεγάλες αλυσίδες λιανικής²²⁷. Στα πλαίσια διεξαγωγής συντονισμένων ελέγχων την εποχή που ξέσπασε το οικείο διατροφικό σκάνδαλο,

²²⁴ Lawrence, F., *Not on the label! What really Goes into the Food on your Plate*, όπ.π., σελ. 200-205.

²²⁵ Βλ. Lang, T., Millstone, E., *The Atlas of Food*, US, Earthscan, 2003, σελ. 200

²²⁶ Βλ. σχετικές ανακοινώσεις που αφορούν στην ανίχνευση κρέατος αλόγου στην επίσημη ιστοσελίδα της Αρχής για την Ασφάλεια Τροφίμων της Ιρλανδίας (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <https://www.fsai.ie/search-results.html?searchString=horse%20meat>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

²²⁷ Βλ. Ενιαίος Φορέας Ελέγχου Τροφίμων, *Ενημέρωση Σχετικά με την Παρουσία Κρέατος Αλόγου σε Τρόφιμα με Βοδινό Κρέας*, 2013, σελ. 2.

σύμφωνα με την Ευρωπαϊκή Επιτροπή διαπίστωσε ότι συνολικά σ' όλη την Ευρωπαϊκή Ένωση το 4,7% εκ των 4144 προϊόντων με βάση το κρέας που ελέγχθησαν, περιείχαν DNA αλόγου, γεγονός που δεν αναγραφόταν στην ετικέτα. Ωστόσο, σύμφωνα με τα στοιχεία που συγκεντρώθηκαν, τα παραπάνω προϊόντα δεν εγείρουν κινδύνους για την ασφάλεια των τροφίμων, ωστόσο επρόκειτο αφενός για σκόπιμη νοθεία, δεδομένου ότι το αλογίσιο κρέας είναι συγκριτικά με άλλα κρέατα πολύ φθηνότερο και αφετέρου για παραπλανητική επισήμανση. Στα διάφορα προϊόντα και παρασκευάσματα με βάση το κρέας που περιείχαν κρέας αλόγου, αυτό δεν αναγραφόταν στην επισήμανση, ως όφειλε, όπως ορίζει σχετικά η ενωσιακή νομοθεσία²²⁸.

Ταυτόχρονα, εκφράστηκαν αμφιβολίες, για το αν τα άλογα, βιολογικό υλικό εκ των οποίων ανιχνεύθηκε στα διάφορα τρόφιμα, είχαν εκτραφεί για κατανάλωση, καθώς σε αντίθετη περίπτωση, υπήρχε πιθανότητα να έχουν λάβει διαφόρων ειδών αντιβιοτικά ή αντιφλεγμονώδη φάρμακα. Στα πλαίσια αυτά, έγινε έλεγχος και για την παρουσία της ουσίας φαινυλοβουταζόνης, η οποία δεν συνίσταται για ανθρώπινη κατανάλωση²²⁹. Σε δείγμα 3115 προϊόντων το 0,51% τούτων ήταν θετικό στην οικεία ουσία²³⁰.

Στην Ελλάδα, έπειτα από την γνωστοποίηση της οικείας υπόθεσης πραγματοποιήθηκαν αρκετοί έλεγχοι από τον ΕΦΕΤ σε συνεργασία με τη Γενική Διεύθυνση Κτηνιατρικής του Υπουργείου Ανάπτυξης και Τροφίμων, οπότε ελήφθησαν 208 δείγματα από 331 εγκαταστάσεις και συνολικά επιβλήθηκαν πρόστιμα

²²⁸ Σύμφωνα με την οδηγία 2000/13/ΕΕ «για προσέγγιση των νομοθεσιών των κρατών μελών σχετικά με την επισήμανση, την παρουσίαση και τη διαφήμιση των τροφίμων». (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CONSLEG:2000L0013:20090807:EL:PDF>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

²²⁹ Ενιαίος Φορέας Ελέγχου Τροφίμων, 2013, *ό.π.* σελ. 3.

²³⁰ Βλ. FSA, "FSA: Issues Statement Following Ministry of Justice Announcement About Non Halal meat", 2013, σελ. 5. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: http://www.food.gov.uk/news-updates/news/2013/feb/m-o-j#_UXwOkLWG2So, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

της τάξεως των 446.000 Ευρώ σε 19 εταιρίες ενώ κάποιες μεγάλες αλυσίδες τροφίμων προέβησαν στην απόσυρση/ ανάκληση προϊόντων²³¹. Σύμφωνα με τον Wim η άμεση κινητοποίηση των χωρών της ΕΕ, ήταν απότοκο της αυξημένης ανησυχίας που διέκρινε τους καταναλωτές αναφορικά με το οικείο σκάνδαλο, ενώ παράλληλα ο ίδιος επισήμανε ότι οι καταναλωτές δε δύνανται να διακρίνουν τους διαφορετικούς τύπους κινδύνου, με αποτέλεσμα όλα τα προϊόντα με βάση το κρέας να εκλαμβάνονται ως εξίσου επικίνδυνα. Τα ακόλουθα, τους οδήγησαν στην απομάκρυνση παρά στην αντικατάσταση τούτων των προϊόντων με άλλου τύπου κρέατα. Στα πλαίσια αυτά, εντατικοποιήθηκαν οι έλεγχοι, προκειμένου να μην πληγεί η βιομηχανία κρεάτων²³².

Πολλά παραδείγματα νοθείας εντοπίζονται και στον τομέα του γάλακτος και των γαλακτοκομικών. Τα γαλακτοκομικά προϊόντα είναι ποικίλα και είναι σημαντικά από εμπορικής απόψεως στο πλαίσιο της βιομηχανίας τροφίμων. Τα προϊόντα που χρησιμοποιούν γάλα περιλαμβάνουν το εμφιαλωμένο γάλα, το βούτυρο και το τυρί. Το γάλα που χρησιμοποιείται για την παραγωγή τέτοιων προϊόντων προέρχεται από πολλά είδη, όπως αγελάδες, πρόβατα, κατσίκια και βουβάλια. Οι ευρωπαϊκοί νόμοι απαιτούν από τους παραγωγούς τροφίμων να αναφέρουν τα είδη προέλευσης του γάλακτος που χρησιμοποιείται για την παραγωγή τυριού ή άλλα γαλακτοκομικά προϊόντα. Για παράδειγμα, το τυρί μοτσαρέλα βουβάλου δεν μπορεί να επισημανθεί και να πωληθεί ως έχει, εκτός εάν έχει παραχθεί από γάλα που είναι 100% βουβαλίσιο²³³.

Εξαιρετικό είναι το παράδειγμα νοθείας του γάλακτος με μελαμίνη²³⁴. Στις 15

²³¹Ενιαίος Φορέας Ελέγχου Τροφίμων, 2013, *ό.π.π.*, βλ. Επίσης, Ενιαίος Φορέας Ελέγχου Τροφίμων, *Ανάκληση Προϊόντων λόγω Ανίχνευσης Κρέατος Αλόγου*, 2013.

²³² βλ. Wim, V *Europe's horsemeat scandal is unfortunate, but it is not a full blown crisis*, London, UK, London School of Economics and Political Science, 2013, σελ. 7. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <https://biblio.ugent.be/person/801001000773>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

²³³ βλ. European Commission. 2001, EC 213/2001, Methods for the analysis and quality evaluation of milk and milk products. Off. J. Eur. Comm. 44:L37/31–L37/99.

²³⁴ Η μελαμίνη συνιστά μια άχρωμη κρυσταλλική ουσία και χρησιμοποιείται κατά κόρον για την Παρασκευή πλαστικών ειδών. Για τις συνέπειες που δίνεται να προκαλέσει στον άνθρωπο. βλ. Sharma K., Paradakar, M., "The melamine adulteration scandal", *Food Sec.*, Vol. 2., 2010, σελ. 102-104.

Μαρτίου 2007, ένας κατασκευαστής τροφών για κατοικίδια ζώα στον Καναδά, ενημέρωσε την Υπηρεσία Τροφίμων και Φαρμάκων των ΗΠΑ για 14 θανάτους ζώων στις Ηνωμένες Πολιτείες, που φαίνεται να συνδέονται με τροφές για κατοικίδια ζώα. Αυτό οδήγησε στην ανάκληση τους²³⁵. Τους επόμενους μήνες, οι καταναλωτές και οι κτηνίατροι ανέφεραν περισσότερες ασθένειες και θανάτους που ενδεχομένως σχετιζόνταν με τροφές για κατοικίδια. Στα πλαίσια ερευνών που διεξήχθησαν από την Υπηρεσία Τροφίμων και Φαρμάκων των ΗΠΑ βρέθηκε μελαμίνη και σχετιζόμενες με μελαμίνη ενώσεις σε δείγματα τροφών για κατοικίδια ζώα. Ένα χρόνο αργότερα, το γάλα, τα παρασκευάσματα για βρέφη και άλλα είδη διατροφής στην Κίνα βρέθηκαν αλλοιωμένα με μελαμίνη και λόγω του ευρέος φάσματος εξαγωγών τροφίμων της Κίνας, τα μολυσμένα προϊόντα διακινήθηκαν και σε άλλες χώρες ανά τον πλανήτη. Στην Κίνα, περίπου 300.000 βρέφη αρρώστησαν και έξι πέθαναν²³⁶. Η μελαμίνη είναι πλούσια σε άζωτο και ένεκα τούτης της υψηλής περιεκτικότητάς της προστέθηκε σκόπιμα σε τρόφιμα όπως το γάλα και τη γλουτένη σίτου για την αύξηση της περιεκτικότητας σε πρωτεΐνες και την αποφυγή ανίχνευσης²³⁷.

Πολλές, φορές, αντίστοιχα έχουν υπάρξει σχετικά σκάνδαλα περί των τροφίμων νοθευμένου γάλακτος με διοξίνες, οι οποίες αφορούν σε χημικές ουσίες, ιδιαίτερα τοξικές για τον ανθρώπινο οργανισμό και ανθεκτικές στην βιολογική αποικοδόμηση. Οι ουσίες αυτές συνιστούν υποπροϊόν χημικών της βιομηχανίας και καύσεως από

(Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: DOI 10.1007/s12571-009-0048-5, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

²³⁵Βλ. Dobson RLM, Motlagh S, Quijano M, Cambron RT, Baker TR, Pullen AM, Regg BT, Bigalow-Kern AS, Vennard T, Fix A, Reimschuessel R, Overmann G, Shan Y, Daston GP, “Identification and characterization of toxicity of contaminants in pet food leading to an outbreak of renal toxicity in cats and dogs”, *Toxicol Sci.*, 2008, Vol. 106, σσ.255–260. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/18689873> , Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

²³⁶Βλ. Macartney J., *Two executed over tainted milk that killed babies*. The London Times, 2009, σελ. 7.

²³⁷Βλ. Schoder, D., “Melamine milk powder and infant formula sold in East Africa”, *J. Food Prot.* 73 (9), 2010, σσ.1710–1713. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση <https://jfoodprotection.org/doi/abs/10.4315/0362-028X-73.9.1709> , Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

στερεά απόβλητα ή καύσιμα. Αποτελούνται από άνθρακα, χλώριο, υδρογόνο και οξυγόνο. Τέτοιου είδους επιμολύνσεις τροφίμων έχουν καταγραφεί πολλάκι σε παγκόσμιο επίπεδο. Επί παραδείγματι, κατά το έτος 1989 μεγάλες ποσότητες διοξινών ανιχνεύθηκαν σε γάλα το οποίο είχε βγει στην αγορά της Ολλανδίας. Οι μεγάλες αυτές ποσότητες, οφείλονταν στο εργοστάσιο καύσης αποβλήτων, στο οποίο συλλεγόταν για πολλά χρόνια το γάλα. Αντίστοιχη περίπτωση επιμόλυνσης διαπιστώθηκε τη δεκαετία του 1990 στην Αυστρία, πηγή της οποίας ήταν εργοστασιακή μονάδα ανακύκλωσης του χαλκού, κατά τη διάρκεια της οποίας καιγόταν σκοπίμως και άλλη μία ουσία (πλαστικό περίβλημα από PVC), που περιείχε χλώριο. Παρόμοια περιστατικά έχουν ανακύψει και στη Βρετανία, στη Γαλλία και στη Γερμανία²³⁸.

Πολλές περιπτώσεις νοθείας εντοπίζονται και στον τομέα των ιχθύων²³⁹. Το 2001, σύμφωνα με την Υπηρεσία Τροφίμων και Φαρμάκων των ΗΠΑ εκτιμήθηκαν πως έγιναν συνολικά 4.912 ανακλήσεις από την αγορά θαλασσινών προϊόντων, καθώς σημειώθηκαν 6.405 παραβιάσεις όπως αυτές συμπεριλαμβάνονται στην ευρύτερη έννοια της απάτης τροφίμων. Από τις παραβιάσεις, το 83,6% αφορούσε σε νοθεία. Οι τρεις πρώτες χώρες όσον αφορά τον αριθμό των παραβιάσεων το 2001 ήταν το Βιετνάμ, η Ταϊλάνδη και η Ινδονησία - μεταξύ των οκτώ κορυφαίων εξαγωγέων προϊόντων θαλασσινών στις Ηνωμένες Πολιτείες.

Σε γενικές γραμμές, ως προς τη νοθεία θαλασσινών παρατηρούνται παραδείγματα προσμείξεων κάποιων τύπων ψαριών, που κοστολογούνται λιγότερο, σε συσκευασίες πιο ακριβών ιχθυοαποθεμάτων. Τούτα τα ιχθυηρά έχουν χαρακτηριστεί

²³⁸ Βλ. Fiedler, H., “Dioxins in Milk, Meat, Eggs and Fish”, στο Mello D.,(επιμ.), *Food Safety. Contaminants and Toxins*, Cabi Publishing, 2003, σσ. 155-170. Να σημειωθεί ότι επιμολύνσεις από διοξίνες έπληξαν και την Ελλάδα. Ενδεικτικά, σύμφωνα με τον ΕΦΕΤ, αποσύρθηκαν από την αγορά κατά το 2007 επικίνδυνες κονσέρβες με σκώτι βακαλάου σε λάδι, στις οποίες ανιχνεύθηκαν διοξίνες.

²³⁹ Βλ. Everstine, K., Spink, J., Kennedy, και S., “Economically motivated adulteration (EMA) of food: common characteristics of EMA incidents”, *J. Food Prot.* 4, 2013, σσ. 560– 735. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <https://www.scopus.com/home.uri>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

ως βρώμικα (“filthy”)²⁴⁰. Πολλές, φορές, ωστόσο, έχουν βρεθεί απαγορευμένες ουσίες, οι οποίες προστίθενται είτε για αισθητικούς λόγους στα ιχθυοαποθέματα, είτε για λόγους συντήρησης τούτων, σε αντικατάσταση άλλων ουσιών, οι οποίες μπορεί να είναι πιο ακριβές για τους παραγωγούς. Επί παραδείγματι, τον Ιανουάριο του 2002, η ΕΕ ανέστειλε τις εισαγωγές γαρίδας (και άλλων προϊόντων ζωικής προέλευσης) από την Κίνα λόγω της ανίχνευσης απαγορευμένου αντιβιοτικού, εκείνο της χλωραμφενικόλης, η οποία έχει συνδεθεί με κρούσματα λευχαιμίας και αναιμίας στους ανθρώπους²⁴¹.

Στην ελληνική επικράτεια, έχουν υπάρξει πολλές περιπτώσεις, στις οποίες σημειώνονται κρούσματα νοθευμένων τροφίμων, τα ποσοστά των οποίων ανέρχονται σε 20%- 50%²⁴², όπως διαπιστώθηκε από ενδελεχείς έρευνες που πραγματοποιήθηκαν από το Εθνικό Κέντρο Έρευνας και Τεχνολογικής Ανάπτυξης. Σημαντικές για την Ελλάδα είναι οι εξής δύο κατηγορίες τροφίμων: Το μέλι και το λάδι. Ως νοθεία μελιών νοείται η προσθήκη γλυκαντικών ουσιών άλλων από τις υπάρχουσες στο μέλι, ως σακχαρούχο προϊόν, όπως η γλυκόζη και η φρουκτόζη. Η τιμή τούτων, όπως είναι η ζάχαρη από ζαχαροκάλαμο ή από ζαχαρότευτλα και σιρόπια από καλαμπόκι, υπολείπεται στο εμπόριο κατά πολύ σε σχέση με εκείνης του μελιού. Να σημειώσουμε, ότι ενώ υπάρχουν τεχνικές ανίχνευσης νοθείας στο μέλι, οι οποίες βασίζονται σε φυσικοχημικές μεθόδους, δεν εφαρμόζονται πολλές φορές σε μαζικούς ελέγχους, λόγω

²⁴⁰ Βλ. Buzby, J.C., “International Trade and Food Safety Economic Theory and Case Studies“, *Agricultural Economic Report*, N. 828, 2003, σελ. 114επ.. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <https://www.ers.usda.gov>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

²⁴¹ Βλ. McGovern, D. “EU Suspends Chinese Shrimp Imports Over Food Safety Concerns,” *WorldCatch News Network*, Jan. 25, 2002. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: www.worldcatch.com, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

²⁴² Τα ποσοστά αυτά αφορούν σε έρευνες που πραγματοποιήθηκαν από το ΕΚΕΤΑ έπειτα από την ταυτοποίηση των χαρακτηριστικών των προϊόντων, των ζώων και των φυτών. Βλ. σχετικά στο Δελτίου τύπου του ΕΚΕΤΑ, 7^η Έκδοση, 2013. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <https://www.certh.gr/dat/CEF2E800/file.pdf>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

κόστους²⁴³. Αντίστοιχα, το έξτρα παρθένο ελαιόλαδο, το οποίο αποτελεί ένα φυσικό χυμό που υπερέχει των άλλων, καθώς αξιοποιείται και είναι πιο εύπεπτο από τον ανθρώπινο οργανισμό, αλλοιώνεται με άλλους τύπους ελαίου, όπως είναι το ιχθυέλαιο, το πυρηνέλαιο, το σπορέλαιο και το ορυκτέλαιο²⁴⁴. Πέρα από το ελαιόλαδο, το οποίο αποτελεί αντικείμενο νόθευσης, κατά το 2008, εντοπίστηκε Ηλιέλαιο επιμολυσμένο με ορυκτέλαιο, που διακινήθηκε από εργοστάσιο της Ουκρανίας σε διάφορες χώρες²⁴⁵, στις οποίες συμπεριλαμβανόταν και η Ελλάδα, οπότε ανεκλήθησαν προϊόντα ηλιέλαιου από 10 επιχειρήσεις²⁴⁶.

3.2.1.2. Παραπλανητικές ετικέτες

Η έννοια της επισήμανσης τροφίμων συνδέεται με τις πληροφορίες που διατίθενται στις ετικέτες των τροφίμων και αφορούν στην ημερομηνία παραγωγής-λήξης ενός προϊόντος, στον τόπο προέλευσης τούτου, στη λίστα των συστατικών του, στη μέθοδο παραγωγής του και γενικότερα σε δεδομένα για τη διατροφική του αξία. Παράλληλα, οι ετικέτες και η συσκευασία επηρεάζουν άμεσα τις καταναλωτικές επιλογές των ατόμων²⁴⁷. Οι παραπλανητικές ετικέτες αφορούν στην ανακρίβεια των

²⁴³Βλ. Tosun, M., “Detection of adulteration in honey samples added various sugar syrups with ¹³C/¹²C isotope ratio analysis method”, *Food Chemistry* 138, 2013, σελ. 1632. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <http://dx.doi.org/10.1016/j.foodchem.2012.11.068>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

²⁴⁴ Βλ. σχετικά Δελτία τύπου για την αντιμετώπιση Νοθείας του Ελαιόλαδου, όπως προκύπτουν από τους τακτικούς ελέγχους που διεξάγει ο ΕΦΕΤ (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: http://www.efet.gr/portal/page/portal/efetnew/authorities_control/oliveoil, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

²⁴⁵ Βλ. Ulberth, F., Karasek, L. και Wenzl, T., *Proficiency Test on the Determination of Mineral Oil in Sunflower Seed Oil - Results of an Interlaboratory Comparison*, European Commission, Joint Research Centre, Institute for Reference Materials and Measurements, 2009, σελ. 27

²⁴⁶ Ενιαίος Φορέας Ελέγχου Τροφίμων, *Ηλιέλαιο - Κατάλογος Ανακαλούμενων Προϊόντων*, 2008.

²⁴⁷ Βλ. περισσότερα στην έρευνα των Cecchini και Warin οι οποίοι έδειξαν ότι το χρώμα της συσκευασίας ή στοιχεία περί των θερμίδων ενός τροφίμου, δύναται να επηρεάσουν την επιλογή ενός καταναλωτή ως προς αυτό. Στο Cecchini, M., Warin, L., “Impact of food labelling systems on food choices and eating behaviours: a systematic review and meta-analysis of randomized studies”, *Obesity Reviews*, Vol. 17, Is. 3, 2015, (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/obr.12364>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

πληροφοριών που δίδονται για ένα προϊόν και για τη διατροφική του αξία. Σύμφωνα με τους Meloni, Arca και Piras, σχετικά με την παραπλανητική επισήμανση ζητήματα δύναται να εμφανιστούν σε διάφορες μορφές καθώς και σε οποιοδήποτε στάδιο της αλυσίδας εφοδιασμού²⁴⁸.

Στις ετικέτες, η λίστα με τα συστατικά μπορεί να παραμείνει η ίδια ενώ κατά τη διάρκεια της διαδικασίας παραγωγής ένα τρόφιμο μπορεί να έχει υποστεί κάποιου είδους αραίωση ή υποκατάσταση. Παράλληλα, η χώρα προέλευσης μπορεί να έχει αλλάξει, προκειμένου να ιδωθεί ένα προϊόν ως τοπικό. Η έλλειψη ακρίβειας των δηλώσεων των αληθινών συστατικών που περιέχονται σε ένα προϊόν, όπως κάποια αλλεργιογόνα, θεωρείται επίσης πράξη παραπλανητικής επισήμανσης²⁴⁹.

Αν και στα διάφορα επίπεδα της αλυσίδας εφοδιασμού τροφίμων υπάρχουν αυστηρά πρωτόκολλα, προκειμένου να διασφαλίζεται η εγκυρότητα των πληροφοριών που δίνονται στους καταναλωτές σχετικά με την προέλευση, την καταγωγή κ.ο.κ., αυτό δε σημαίνει απαραίτητα πως οι επιχειρήσεις συμμορφώνονται μ' αυτά τα πρότυπα. Οι έρευνες δείχνουν ότι οι καταναλωτές ανησυχούν ιδιαίτερα ως προς την ακρίβεια των πληροφοριών που υπάρχουν στις ετικέτες²⁵⁰, δεδομένου ότι οι περιπτώσεις, οι οποίες αφορούν σε απάτες τροφίμων που γνωστοποιούνται έχουν πολλαπλασιαστεί. Η ανησυχία αυτή που αφορά στην εσφαλμένη επισήμανση εντοπίζεται κατά κύριο λόγο στα βιολογικά τρόφιμα, στα κρεατικά, στα ψάρια και στα προϊόντα για παιδιά²⁵¹.

²⁴⁸Βλ. Meloni, D., Arca, C., & Piras, P. "Inaccuracy of labeling and visual inspection for microsporidian parasites in anglerfish *lophius litulon* (Jordan, 1902) collected from Chinese retail markets in Sardinia, Italy", *Journal of Food Protection*, 78(6), 2015, σσ. 1232-1236.

²⁴⁹ Βλ. Charlebois, S., Schwab, A., Henn, R., Huck, C., W., "Food Fraud: An exploratory study for measuring consumer perception towards mislabeled food products and influence on self-authentication intention", *Trends in Food Science & Technology*, 2015, σελ. 7

²⁵⁰Βλ. Drescher, L. S., de Jonge, J., Goddard, E., και Herzfeld, T. "Consumer's stated trust in the food industry and meat purchases", *Agriculture and Human Values*, 29(4), 2012, σελ. 510.

²⁵¹ Βλ. Conrad, C. "Organic Food: Can We Trust It? Can We Afford It?" The Healthy House Institute, 2009. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση:

Μεγάλο πρόβλημα ως προς τις παραπλανητικές επισημάνσεις και την μετονομασία προϊόντων εντοπίζεται στον τομέα των θαλασσινών και ειδικότερα στα πλαίσια της Παράνομης, λαθραίας και άναρχης αλιείας, όρος ο οποίος θα αναλυθεί περεταίρω στο επόμενο κεφάλαιο. Συγκεκριμένα, υπάρχουν διάφοροι παράγοντες που πρέπει να λαμβάνονται υπόψη κατά την επισήμανση των θαλασσινών, όπως: α) Η ταυτότητα του είδους, β) η χώρα προέλευσης, γ) η μέθοδος παραγωγής, δ) οικολογικά σήματα. Κυρίως επειδή οι καταναλωτές δεν είναι εξοικειωμένοι με τα προϊόντα θαλασσινών, καθένας από αυτούς τους παράγοντες μπορεί να αποτελέσει ευκαιρία για εσφαλμένη επισήμανση. Αν και θα μπορούσε κάποιος να υποθέσει ότι τέτοιου είδους πράξεις θα προέρχονταν κατά βάση από τους αλιείς, ειδικότερα, αν τα ιχθυοαπθέματα, έχουν αλιευτεί παράνομα, στη βιβλιογραφική ανασκόπηση υποδηλώνεται ότι η παραπλάνηση γίνεται πιο συχνά από τους διανομείς και τους εμπόρους λιανικής, στο όνομα του κέρδους.

Ένας επιπλέον παράγοντας που περιπλέκει την κατάσταση είναι ότι πολλοί κανονισμοί επισήμανσης ισχύουν μόνο για τους χονδρεμπόρους και όχι για τα εστιατόρια. Η ευρέως διαδεδομένη παραπλάνηση που συνδέεται με τα θαλασσινά, τείνει να επηρεάζει αφενός αρνητικά τους καταναλωτές όσον αφορά στην ικανότητα τους να κάνουν φιλικές προς το περιβάλλον αγορές και επιλογές που δε δύναται να καταστούν επικίνδυνες για την υγεία τους, αφετέρου συμβάλλει στην περαιτέρω διάβρωση της αλιείας²⁵².

Σε παγκόσμιο επίπεδο, σύμφωνα με τον Οργανισμό Τροφίμων και Γεωργίας των Ηνωμένων Εθνών (FAO) απαιτείται να προσδιορίζεται η χώρα προέλευσης όλων των προϊόντων διατροφής, με την εξής εξαίρεση: Όταν ένα τρόφιμο υποβάλλεται σε

<https://www.maidbrigade.com/blog/uncategorized/organic-food-can-we-trust-it-can-we-afford-it/>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

²⁵² Βλ. Jacquet, J., L., Pauly, D. “Trade secrets: Renaming and mislabeling of seafood”, *Marine Policy* 32, 2008, σελ 309.

επεξεργασία σε μια δεύτερη χώρα, στα πλαίσια της οποίας αλλάζει η σύσταση του, τότε ως χώρα καταγωγής λογίζεται η χώρα στην οποία έχει υπάρξει επεξεργασία. Πολλά κράτη μέλη του FAO, ωστόσο, αντιτίθενται σε τέτοιου είδους πρότυπα, καθώς ταύτα εκλαμβάνονται ως εμπόδια στο εμπόριο, με αποτέλεσμα αντιστέκονται σε οιασδήποτε φύσεως προδιαγραφές επισημάνσης. Στα πλαίσια αυτά, ο FAO δείχνει κάποιου είδους ευελιξία, στη βάση φορολογικών και κερδοσκοπικών σκοπιμοτήτων, χωρίς στην πραγματικότητα να υφίσταται ευαισθητοποίηση για την προστασία των καταναλωτών²⁵³.

Δεδομένης αυτής της ευελιξίας, ορισμένα κράτη μέλη έχουν υιοθετήσει τις δικές τους πολιτικές επισημάνσης των θαλασσινών. Το 2002, η ΕΕ εφάρμοσε κανονισμούς για τον προσδιορισμό της επίσημης εμπορικής και επιστημονικής ονομασίας, της προέλευσης και της μεθόδου παραγωγής για όλα τα προϊόντα αλιείας και υδατοκαλλιέργειας²⁵⁴, οι οποίοι συχνά τίθενται υπό αμφισβήτηση για το αν εφαρμόζονται. Το Εθνικό Εργαστήριο Επιθεώρησης Θαλασσινών²⁵⁵, στα πλαίσια ενός ερευνητικού προγράμματος μεγάλης χρονικής διάρκειας-10 ετών, κατά τα έτη 1988-1997 - ανέφερε ότι το 37% των ψαριών και το 13% των άλλων θαλασσινών τα οποία διανεμήθηκαν στο εμπόριο είχαν παραπλανητικές ετικέτες²⁵⁶.

Το οικονομικό είναι το ισχυρότερο κίνητρο σε ζητήματα που αφορούν τις ετικέτες των θαλασσινών, στα οποία δίδεται πολλές φορές ένας άλλος τίτλος, συνήθως ένα όνομα ιχθύος, που είναι πιο δημοφιλές στο κοινό, προκειμένου να επιτευχθεί

²⁵³ Βλ. Jacquet ,J., L., Pauly,D. “Trade secrets: Renaming and mislabeling of seafood”,όπ.π. σελ 309.

²⁵⁴ Βλ. Moretti V M, Turchini G M, Bellagamba F. Και Caprino F. “Traceability issues in fishery and aquaculture products”, *Veterinary Research Communications*, 27, 2003, σελ. 499.

²⁵⁵ Το οποίο ιδρύθηκε το 1991 από την Υπηρεσία Τροφίμων και Φαρμάκων των ΗΠΑ. Σκοπός του ήταν η επιθεώρηση των θαλασσινών στην βάση της επέκτασης της εμπορικής αλιείας σε παγκόσμιο επίπεδο.

²⁵⁶ Βλ. Tennyson JM, Winters KS και Powell K. “A fish by any other name: A report on species substitution”, Στο Papers presented at the 22nd annual meeting of Seafood Science the Technology Society of the Americas, Biloxi, Mississippi; October 6–7, 1997. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <http://sst.ifas.ufl.edu/22ndAnn/file08.pdf> S. , Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

μεγαλύτερη τιμή στην αγορά²⁵⁷. Επίσης, πέραν της αλλαγής του ονόματος, σε πολλά είδη αποκρύπτεται η πληροφορία ότι ένα ψάρι είναι ιχθυοτροφείου.

Η παραπλάνηση στα αλιευτικά προϊόντα, συμβαίνει συχνότερα αφού αγοραστούν από τους αλιείς, οι οποίοι είναι συχνά «παραγωγοί τιμών». Η τιμή για ορισμένα ψάρια μπορεί να είναι υψηλή. Αντί να πληρώνουν υψηλές τιμές, οι διανομείς, οι έμποροι λιανικής πώλησης και τα εστιατόρια συχνά αγοράζουν ψάρια μικρότερης αξίας, και τα πωλούν παράνομα ως άλλα υψηλότερης αξίας²⁵⁸. Τα μετονομαζόμενα προϊόντα και η εσφαλμένη επισήμανση των αλιευμάτων δύναται να επιφέρει ολέθριες συνέπειες για είδη που βρίσκονται υπό προστασία²⁵⁹. Η έλλειψη ανιχνευσιμότητας και επανα-επισήμανσης των ψαριών υπονομεύει, επίσης, τους περιβαλλοντικούς κανονισμούς. Τέλος, η σωστή επισήμανση των θαλασσινών δεν απαιτείται μόνο για οικονομικούς και οικολογικούς λόγους, αλλά και για λόγους που άπτονται της υγείας των καταναλωτών. Στις ΗΠΑ, εκτιμάται ότι τα προϊόντα θαλασσινών προκαλούν το 18-20% τροφιμογενών νόσων που πλήττουν 76 εκατομμύρια Αμερικανούς κάθε χρόνο²⁶⁰.

Επιπλέον, και στον τομέα της πτηνοτροφίας και στην κτηνοτροφίας

²⁵⁷ Ο φτηνός μπακαλιάρος από τη Νότια Αφρική και ένα ινδονησιακό ψάρι που ονομάζεται Malabar blood snapper κυκλοφορούν στην αγορά και τα δύο με το όνομα «Scarlet snapper» Βλ. Walsh R. *Fish fraud*, Houston, Texas: Houston Press, 2001. Αντίστοιχα στην Καλιφόρνια, η σκορπίνα πωλείται στην αγορά με την ονομασία ως κοκκινόψαρο του Ειρηνικού. Τα γατόψαρα από το Βιετνάμ έχουν, επίσης, πωληθεί ως «Pacific Dory», «White roughy» και «Teammate Grouper» στο πρώτο. Επιπρόσθετα, πολλές μελέτες δείχνουν ότι το 70-80% του «κοκκινόψαρου» που πωλείται στις ΗΠΑ είναι κάποια άλλα ψάρια. Βλ. στο Tennyson JM, Winters KS και Powell K. “A fish by any other name: A report on species substitution”, Στο Papers presented at the 22nd annual meeting of Seafood Science the Technology Society of the Americas, Biloxi, Mississippi; October 6–7, 1997. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <http://sst.ifas.ufl.edu/22ndAnn/file08.pdf>), Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020), Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

²⁵⁸ Σε περίπτωση μετονομασίας του χαβιάρι εκείνο πωλήθηκε πέντε φορές περισσότερο από την πραγματική του αξία. Cohen A. “Sturgeon poaching and black market caviar: a case study”, *Environmental Biology of Fishes*, Vol. 48, 1997, σσ.423–426.

²⁵⁹ Στον Ισημερινό, οι καρχαρίες γίνονται φιλέτα και πωλούνται στις αγορές πόλεων ως καλαμάρια ή ακόμα και ως τόνος. Περίπου το 40% περίπου των 200 φιλέτων καρχαρία που δοκιμάστηκαν σε μια μελέτη της Νέας Ζηλανδίας δεν ήταν καρχαρίες του είδους που υποδείκνυε η ετικέτα. Βλ. Jacquet ,J., L., Pauly,D., “Trade secrets: Renaming and mislabeling of seafood”, *όπ.π.*, σελ 314

²⁶⁰ Βλ. Jacquet ,J., L., Pauly, D., “Trade secrets: Renaming and mislabeling of seafood”, *όπ.π.*, σελ 320

παρατηρούνται εξίσου συχνά φαινόμενα παραπλανητικής επισημάνσεως. Πολλές φορές, οι παραγωγοί παρασκευασμένων προϊόντων κρέατος επιδίδονται στην πώληση ενός προϊόντος, το οποίο αν και προβάλλεται ως υψηλής αξίας, έχει επεξεργαστεί με τέτοιο τρόπο, μέσω μερικών ή ολικών αντικαταστάσεων με προϊόντα κρέατος χαμηλότερης αξίας. Πρόκειται για περιστατικό νοθείας, αλλά υπόκειται και σ' αυτό το είδος απάτης, καθώς την πλειονότητα των φορών, τέτοιου είδους διεργασίες, όπως αυτές προκύπτουν κατά μήκος της τροφικής αλυσίδας, δεν αναγράφονται στις ετικέτες των προϊόντων²⁶¹.

Επί παραδείγματι, στα πλαίσια μίας έρευνας, η οποία επιδόθηκε στη διερεύνηση των προϊόντων μεταποιημένου κρέατος από τις ιταλικές αγορές, για την επαλήθευση τυχόν υποκατάστασης ή μη αξιολόγησης των προϊόντων κρέατος και για αν το περιεχόμενο ταιριάζει με τις ετικέτες διαπιστώθηκε σημαντική παρουσία βόειου DNA σε κοτόπουλο και χοιρινό λουκάνικο, ενώ παράλληλα παρατηρήθηκε η προσθήκη μη λιπαρής ξηρής σκόνης γάλακτος, που σύμφωνα με τους συγγραφείς μπορεί να εισήχθη στα προϊόντα, προκειμένου να αυξηθεί το συνολικό τους βάρος και να βελτιωθεί η γεύση τους. Τα προαναφερθέντα, ωστόσο, ευρήματα δεν αναγράφονταν στις ετικέτες των προϊόντων²⁶².

Επιπρόσθετα, σημείο αναφοράς είναι και η ημερομηνία λήξης. Η υπόδειξη της ημερομηνίας πώλησης και λήξης συνιστά ευθύνη των κατασκευαστών. Το νωπό

²⁶¹Βλ. Mafra I, Ferreira I. και Oliveira M. “Food authentication by PCR-based methods”, *European Food Research and Technology*, Vol. 227, 2008, σσ.649–665 (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: https://www.researchgate.net/publication/225552123_Food_authentication_by_PCR-based_methods, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

²⁶² Αναλυτικότερα, 36 από τα 72 προϊόντα που εξετάστηκαν ανιχνεύθηκαν ως θετικά στην προσθήκη των παραπάνω συστατικών. Ωστόσο, να σημειώσουμε ότι οι συγγραφείς αναφέρουν ότι η παρουσία διαφορετικών ζωικών ειδών αυτό μπορεί να οφειλόταν σε ακούσιες προσμίξεις, καθώς τα προϊόντα αυτά υφίστανται επεξεργασία στις ίδιες εγκαταστάσεις και η παρουσία μπορεί να προκληθεί από την ακούσια και τυχαία ανάμειξη ιχνοστοιχείων ενός τύπου κρέατος κατά τη διάρκεια της επεξεργασίας ή συντήρησής τους. Σε κάθε περίπτωση γίνεται λόγος για εξαπάτηση των καταναλωτών. Βλ. αναλυτικότερα στο Pinto, D.A., Bottaro, M., Bonerba, E., Bozzo, C., Ceci, E., Marchetti, P., Mottola A., και Tantillo, G. “Occurrence of mislabeling in meat products using DNA-based assay”, *Journal of Food Science and Technology*, vol. 52, 2015, σσ.2479–2484.

κοτόπουλο, που δεν έχει συσκευαστεί, αποστέλλεται στους λιανοπωλητές, μια μέρα πριν επανασυσκευάζεται και εισάγεται στην αγορά με νέα ημερομηνία, ώστε να μετακυλύετε στα καταστήματα ως φρέσκο. Επίσης, πολλά προϊόντα πωλούνται σε μεγαλύτερες συσκευασίες²⁶³ ή πολλές φορές η ποσότητα που αναγράφεται στην ετικέτα δεν αντιστοιχεί στην πραγματική ποσότητα του προϊόντος, προκειμένου οι καταναλωτές να θεωρούν ότι αγοράζουν μεγαλύτερη ποσότητα φαγητού. Οι Clinard & Yeager κάνουν λόγο σε τέτοιου είδους περιπτώσεις για την πώληση «νωπού αέρα»²⁶⁴. Η Lawrence, αναφέρει, επίσης, το παράδειγμα με κοτομπουκιές, όπου το πακέτο περιείχε 30% λιγότερο κρέας από το αναγραφόμενο²⁶⁵.

Η αξιόπιστη επισήμανση στον τομέα τροφίμων συνιστά ένα ιδιαίτερα σημαντικό ζήτημα όχι μόνο για την αποτροπή της εμπορικής απάτης αλλά και για την εκτίμηση των κινδύνων που προκύπτουν από την αδήλωτη εισαγωγή οποιουδήποτε συστατικού, που μπορεί να είναι επιβλαβές για την ανθρώπινη υγεία, όπως μπορεί να συμβεί, για παράδειγμα, με αλλεργιογόνες ή τοξικές ουσίες ή που ενδέχεται να προκαλέσει προβλήματα στη διατροφή ορισμένων καταναλωτών, όπως χορτοφάγοι ή θρησκευτικές ομάδες²⁶⁶.

²⁶³ Βλ. Croall, H., “Food Crime” στο Beirne, P., South N., (επιμ.), *Issues in Green Criminology: confronting harms against environments, humanity and other animals*, όπ.π., σελ. 222

²⁶⁴ Βλ. Croall, H., “Food Crime” στο Beirne, P., South N., (επιμ.), *Issues in Green Criminology: confronting harms against environments, humanity and other animals*, όπ.π., σελ. 213-214 όπ. π. στους Which ?, 2004a Food Safety, Which?, Online, February, 2004 και στους Clinard, M., Yeager, P., *Corporate Crime*. New York, Free Press.

²⁶⁵ Βλ. Croall, H., “Food Crime” στο Beirne, P., South N., (επιμ.), *Issues in Green Criminology: confronting harms against environments, humanity and other animals*, όπ.π., σελ. 213, όπ. π. στο Lawrence, F., *Not on the label! What really Goes into the Food on your Plate*. London, Penguin Books, 2004a.

²⁶⁶ Βλ. Ortea I, Pascoal A, Cañas B, Gallardo JM, Velázquez JB και Calo-Mata P. “Food authentication of commercially relevant shrimp and prawn species: From classical methods to Foodomics”, *Electrophoresis* 33, 2012, σσ.2201–2211

3.2.1.3. Παραποίηση/ απομίμηση

Οι έννοιες της παραποίησης και απομίμησης εξετάζονται από κοινού στη διεθνή βιβλιογραφία. Γενικά, ως παραποίηση και απομίμηση ορίζεται «η μη εξουσιοδοτημένη αντιγραφή ενός καταχωρημένου εμπορικού σήματος που μεταφέρεται σε αγαθά παρόμοια με τα εμπορεύματα για τα οποία έχει κατοχυρωθεί το εμπορικό σήμα και σκοπό έχει την εξαπάτηση των καταναλωτών²⁶⁷. Στο παρελθόν, η παραποίηση πραγματοποιούνταν από σχετικά μικρές και ανεξάρτητες επιχειρήσεις. Ωστόσο, κατά τα τελευταία 10 χρόνια, η βιομηχανία παραποίησης / απομίμησης αφορά σε μεγάλες, καλά οργανωμένες επιχειρήσεις με διεθνή δίκτυα διανομής²⁶⁸.

Η παραποίηση δύναται να επηρεάσει ένα ευρύ φάσμα ενδιαφερομένων, καθώς οι καταναλωτές που αγνοούν τέτοιου είδους προϊόντα, αποκτούν άλλα χαμηλότερης ποιότητας που είναι μη νομικά κατοχυρωμένα, ενδεχομένως μη ασφαλή και δεν φέρουν τις εγγυήσεις προϊόντων που πιστεύουν ότι αγοράζουν, δεν ανταποκρίνονται, δηλαδή στις υφιστάμενες προδιαγραφές που αφορούν στην προστασία της ανθρώπινης υγείας και ασφάλειας ή στην προστασία του περιβάλλοντος ή του καταναλωτή. Παράλληλα, οι ιδιοκτήτες εταιρειών παραποίησης / απομίμησης συνήθως δεν τηρούν τους σχετικούς περί εργασίας, φορολόγησης ή άλλους νόμους²⁶⁹, κάτι το οποίο δε θα απασχολήσει την παρούσα εργασία.

Ως παραποίηση/ απομίμηση τροφίμων λογίζεται η αντιγραφή εμπορικού σήματος, συνταγής, συσκευασίας ή μεθόδων επεξεργασίας άλλων τροφίμων, τα οποία

²⁶⁷ Βλ. Grocery Manufacturers Association & Kearney, A.T. “Consumer product fraud: Deterrence and detection”, 2010, σελ. i (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <http://www.gmaonline.org/downloads/wygwam/consumerproductfraud.pdf>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

²⁶⁸ Βλ. Wilcock, A., E., Boys, K., A., *Reduce product counterfeiting: An integrated approach*, Kelley School of Business, Indiana University, Elsevier Inc, 2013 (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <http://dx.doi.org/10.1016/j.bushor.2013.12.001>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

²⁶⁹ Βλ. Hardy, J. “Flood of fakes hinders business efforts to grow economy and pinches government budgets”, στο Little, T. (επιμ), *Anti-counterfeiting: A global guide*, London, Globe Business Publishing, 2010, σελ. 15.

δεν έχουν παραχθεί ορθώς και ασφαλώς, με την έννοια της μη συμμόρφωσης εκ μέρους των παραγωγών των υφιστάμενων προτύπων ασφαλείας. Έχει υποστηριχθεί ότι τα παραπονημένα προϊόντα διατροφής μπορούν να μειώσουν τη συμβολική αξία των αυθεντικών προϊόντων και να εξασθενίσουν το εμπορικό σήμα μιας περιοχής και μιας χώρας προέλευσης²⁷⁰. Τα παραπονημένα προϊόντα διατροφής είναι, τις περισσότερες φορές, παρόμοια ή ταυτόσημα με τα γνήσια προϊόντα διατροφής. Οι περισσότεροι καταναλωτές θα αγόραζαν, εν αγνοία τους και ακούσια τέτοια, λόγω του ότι ομοιάζουν κατά πολύ με το γνήσιο προϊόν. Η μορφή αυτή απάτης, γίνεται κατανοητό, ότι έρχεται σε άμεση συσχέτιση με εκείνη που αφορά στις παραπλανητικές ετικέτες.

Οι καταναλωτές παραπονημένων προϊόντων κατηγοριοποιούνται σε δύο ομάδες. Η πρώτη ομάδα αναφέρεται σε εκείνους που αγνοούν το γεγονός πως πρόκειται για προϊόντα παραποίησης / απομίμησης, θεωρώντας ότι τούτα είναι «αυθεντικά» και παρασκευασμένα με νόμιμο τρόπο. Η δεύτερη ομάδα αποτελείται από καταναλωτές που αναζητούν εν γνώσει τους παραπονημένα προϊόντα, καθώς τούτα είναι πιο προσιτά. Σε τέτοιες περιπτώσεις, δε μπορεί να γίνει λόγος για απάτη²⁷¹. Τέλος, νομικά, τα οικεία προϊόντα προστατεύονται από τους νόμους περί εμπορικών σημάτων και πνευματικών δικαιωμάτων, αντίστοιχα. Ένα «αυθεντικό» τελικό προϊόν διατροφής, πρέπει να συμμορφώνεται με τους ισχύοντες κανόνες σε θέματα επισήμανσης, κυρίως όσον αφορά τη σύνθεση των συστατικών, τα πρωτόκολλα και τις πρακτικές παραγωγής, την τεχνολογία και την γενετική του ταυτότητα.²⁷².

²⁷⁰Βλ., Charlebois, S., Schwab, A., Henn, R., Huck, C., W., Food Fraud: An exploratory study for measuring consumer perception towards mislabeled food products and influence on self-authentication intentio, όπ.π. σελ. 6.

²⁷¹Βλ. Stipp, D. και Curry, S. “Farewell, my logo”, *Fortune*, 133(10), 1996, σσ. 128—140. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <https://www.scopus.com/home.uri>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

²⁷² Βλ. Falkheimer, J. και Heide, M. “Trust and Brand Recovery Campaigns in Crisis: Findus Nordic and the Horsemeat Scandal”, *International Journal of Strategic Communication*, 9(2), 2015, σσ. 134-147.

4. Παράνομη, Λαθραία και Άναρχη αλιεία

Λόγω της σημαντικής αύξησης του παγκόσμιου πληθυσμού, η ζήτηση για ιχθυοπρωτεΐνη εξακολουθεί να αυξάνεται, αλλά μεγάλο μέρος των αποθεμάτων ιχθύων παγκοσμίως εξαντλείται και επομένως δεν υπάρχει δυνατότητα να παραχθεί η μέγιστη βιώσιμη απόδοση²⁷³. Η παράνομη, λαθραία και άναρχη αλιεία (στο εξής ΠΛΑ) συνιστά μία σχετικά νέα έννοια αν και αποτελεί ένα φαινόμενο παρατηρούμενο από παλιά. Εγκληματικές πράξεις που αφορούν στην αλιεία εμπεριέχουν μία σειρά αλιευτικών δραστηριοτήτων, που διενεργούνται κατά παράβαση του διεθνούς δικαίου και άλλων περιφερειακών ή εθνικών κανονισμών και προτύπων αλιείας²⁷⁴. Αναλυτικότερα, σύμφωνα με τον Κώδικα Συμπεριφοράς για μία υπεύθυνη αλιεία του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών (FAO) και του διεθνούς σχεδίου δράσης του για την αντιμετώπιση της ΠΛΑ²⁷⁵, η παράνομη αλιεία αφορά σε οιασδήποτε αλιευτική δραστηριότητα, η οποία διεξάγεται σε εκάστοτε περιοχή χωρίς να υπάρχει άδεια από το εν λόγω κράτος. Επιπλέον, αναφέρεται σε δραστηριότητες που πραγματοποιούνται από σκάφη, τα οποία ακόμα και αν φέρουν «τη σημαία των κρατών που είναι συμβαλλόμενα μέρη σε σχετική περιφερειακή οργάνωση διαχείρισης της αλιείας» ενεργούν παραβιάζοντας τα μέτρα διαχείρισης, όπως αυτά θεσπίζονται από την εν λόγω οργάνωση ή εκείνα από τα οποία δεσμεύονται τα κράτη, ή αντίκεινται στις σχετικές διατάξεις του υφιστάμενου διεθνούς δικαίου. Τέλος, αναφέρεται σε δραστηριότητες,

²⁷³ Βλ. FAO, *The state of world fisheries and aquaculture 2006*, Rome, FAO, 2006, σελ. 160-162.

²⁷⁴ Βλ. Κυριαζή Σ., *Η Ρύθμιση της Αλιείας στα Πλαίσια του Σύγχρονου Δικαίου της Θάλασσας*, Διπλωματική Εργασία, 2017, Διεθνείς Νομικές Σπουδές, Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2017, σελ. 73. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <https://pergamos.lib.uoa.gr/uoalib/default/data/1448004/theFile>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

²⁷⁵ Το κείμενο αυτό αποτελεί την κινητήρια προσπάθεια σε διεθνές επίπεδο διαχείρισης και επίλυσης ζητημάτων, ως απότοκο αλιευτικών δραστηριοτήτων και αναφέρεται σε δραστηριότητες ξένων και εγχώριων σκαφών, στα σκάφη χωρίς εθνικότητα, στα σκάφη που φέρουν σημαίες μη συμβαλλομένων μερών στις περιφερειακές αλιευτικές συμφωνίες, και τέλος σε οντότητες που αλιεύουν σε περιοχές που τελούν υπό την κυριαρχία των κρατών.

οι οποίες διενεργούνται κατά παράβαση των διεθνών και εθνικών νομοθεσιών. Η λαθραία ή μη καταγεγραμμένη αλιεία αφορά σε αλιευτικές προσπάθειες, οι δραστηριότητες που δεν αναφέρονται ή αναφέρονται εσφαλμένα στις αρμόδιες αρχές²⁷⁶ και τέλος ως άναρχη αλιεία λογίζεται το σύνολο των αλιευτικών δραστηριοτήτων που διενεργούνται σε συγκεκριμένη περιοχή, η οποία μπορεί να μην εντάσσεται στα διεθνή ύδατα που καλύπτονται από Περιφερειακές Οργανώσεις Διαχείρισης²⁷⁷.

Το ζήτημα της ΠΛΑ εγείρει ολοένα και περισσότερο την προσοχή των επιστημόνων σε παγκόσμιο επίπεδο, των διαχειριστών αλιείας, των κυβερνητικών και μη κυβερνητικών οργανώσεων²⁷⁸. Η εκτίμηση του επιπέδου της παράνομης αλιείας είναι, από τη φύση της, εξαιρετικά δύσκολη και έχει επιχειρηθεί σε μικρό βαθμό στο παρελθόν σε παγκόσμια κλίμακα, με την πρώτη επισκόπηση περί του ζητήματος να διεξάγεται κατά το έτος 2000. Η ΠΛΑ παρατηρείται σχεδόν σε όλες τις αλιευτικές

²⁷⁶ Η διαφοροποίηση μεταξύ παράνομης και λαθραίας αλιείας αφορά ακριβώς στην διαδικασία αναφοράς κατά μία αλιευτική διαδικασία. Το φαινόμενο της λαθραίας αλιείας μπορεί να θεωρηθεί ότι αποτελεί υποσύνολο των δραστηριοτήτων που συνιστούν την έννοια της παράνομης αλιείας. Βλ. περισσότερο στο Palma, M.A., *Promoting Sustainable Fisheries: The International Legal and Policy Framework to Combat Illegal, Unreported and Unregulated Fishing*, Martinus Nijhoff Publishers, 2010, σσ.40- 50 επ. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: https://books.google.gr/books?hl=el&lr=&id=ZTN8Fivl-AAC&oi=fnd&pg=PR3&ots=b71rHEMEH3&sig=ZRRaNOp7k319zYgmbfhOsRbD2k&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020) Η έννοια της αναφοράς διαφέρει ανάλογα με την υφιστάμενη Συμφωνία που ισχύει σε έκαστη περιοχή. Επί παραδείγματι, στη Συμφωνία περί Συμμόρφωσης της Διεθνούς Οργάνωσης Τροφίμων και Γεωργίας που αφορά στις ανοιχτές θάλασσες παρουσιάζεται μία διάταξη για την υποβολή εκθέσεων ως προς τα αλιευτικά δεδομένα και ορίζει ως αναγκαία την καταγραφή του αριθμού, του βάρους, την ημερομηνία και ώρα της αλιευτικής δραστηριότητας, τη τοποθεσία καθώς και την καταγραφή πληροφοριών για το σκάφος Βλ. Agreement to Promote Compliance with International Conservation and Management Measures by fishing vessels on the high seas, Food and Agriculture Organization of the United Nations Rome, 1995, άρθρα 6, 7 & 8. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <http://www.fao.org/3/x3130m/X3130E00.htm#b5>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

²⁷⁷ Βλ. στο Food Agricultural Organization of the United Nations, *International Plan of Action to Prevent, Deter and Eliminate Illegal, Unreported and Unregulated Fishing*, Rome, FAO, 2001, σελ. 2-3 παρ. 3 (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <http://www.fao.org/3/a-y1224e.pdf>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

²⁷⁸ Αξίζει να σημειωθεί ότι οι διάφορες εκφράσεις, οι οποίες χρησιμοποιούνται για την περιγραφή του φαινομένου επινοήθηκαν κατά βάση από μη κυβερνητικές οργανώσεις περιβαλλοντικού περιεχομένου, όπως η πειρατής αλιείας, ή η ληστρική αλιεία.

περιοχές και πιστεύεται ότι αντιπροσωπεύει σημαντικό ποσοστό των παγκόσμιων αλιευμάτων²⁷⁹. Κατά βάση υπάρχουν ορισμένες μελέτες σχετικά με τα επίπεδα της ΠΛΑ σε μεμονωμένες περιοχές αλιευτικών δραστηριοτήτων, όπως επί παραδείγματι η αλιεία σε αποκλειστικές οικονομικές ζώνες (ΑΟΖ) και σε ανοιχτές θάλασσες²⁸⁰ αλλά και μελέτες που ασχολούνται με την μικρής κλίμακας παράκτια αλιεία, όπως αυτή εμφανίζεται κατά κύριο λόγο σε αναπτυσσόμενες χώρες, εστιάζοντας στις επιπτώσεις της σε μια ολόκληρη περιοχή²⁸¹. Σε ορισμένες αλιευτικές δραστηριότητες, η παράνομη αλιεία υπολογίζεται ότι αντιπροσωπεύει το 30% του συνόλου των αλιευμάτων και οι συλλήψεις από παράνομα αλιευτικά σκάφη αντιπροσωπεύουν το 50% των συνολικών εκφορτώσεων σε ορισμένους λιμένες²⁸². Σε ορισμένα αλιευτικά πεδία, η μεγάλη πλειοψηφία των αλιευτικών σκαφών διεξάγει παράνομες αλιευτικές δραστηριότητες. Για παράδειγμα, το 2001, η εναέρια επιτήρηση της αποκλειστικής οικονομικής ζώνης της Γουινέας διαπίστωσε ότι περίπου το 60% εκ των 2313 σκαφών που αλιεύουν στην περιοχή ασχολούνταν με παράνομη αλιεία.

Η παγκόσμια κλίμακα αλιείας ΠΛΑ εκτιμάται σε 11 έως 26 εκατομμύρια τόνους, από τα οποία αποκομίζονται τεράστια κέρδη της τάξεως των 10-23,5 δισεκατομμύρια δολάρια ανά έτος²⁸³. Σύμφωνα με την εκτίμηση αυτή, περίπου 1,25 δισεκατομμύρια δολάρια προέρχονται από αλιευτικές δραστηριότητες σε ανοικτές

²⁷⁹ Βλ. EJF, “ Pirates and profiteers: How pirate fishing fleets are robbing people and oceans”, *Environmental Justice Foundation, London, UK*, 2005, σελ. 20.

²⁸⁰ Βλ. Bailey M, Rotinsulu C, Sumaila U. “The migrant anchovy fishery in Kabui Bay, Raja Ampat, Indonesia: Catch, profitability, and income distribute”, *Mar Pol* 32, σσ.483–488.

²⁸¹ Βλ. για παράδειγμα την έρευνα των Pauly, D., Christensen, V., Guenette, S, Pitcher, T.J, Sumaila U., Walters, C.,J., Watson, R. Zeller, D. “Towards sustainability in world fisheries”, *Nature* 418, 2002, σσ. 689–695. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <https://www.nature.com/articles/nature01017#auth-8>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

²⁸² EJF, “ Pirates and profiteers: How pirate fishing fleets are robbing people and oceans”, *ό.π.*, σελ. 22.

²⁸³ Βλ. Εισαγωγή στο Petrossian, G., A., “Preventing illegal, unreported and unregulated (IUU) fishing: A situational approach”, *Department of Criminal Justice, John Jay College of Criminal Justice*, 2014, σελ. 7, *όπ. Παρ.* στο MRAG (Marine Resources and Fisheries Consultants), *Study and Analysis of the Status of IUU Fishing in the SADC Region and an Estimate of the Economic, Social and Biological impacts*, 2008. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: http://transparentsea.co/images/8/8c/Study_of_the_status_of_IUUfishing_in_sadcregion_n_estimate_E_SBI_vol2_eng.pdf, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

θάλασσες, ενώ τα υπόλοιπα προέρχονται από τις αποκλειστικές οικονομικές ζώνες (στο εξής ΑΟΖ)²⁸⁴ των παράκτιων χωρών²⁸⁵. Ως εκ τούτου, αυτά τα παράκτια κράτη φέρουν τις άμεσες συνέπειες της παράνομης αλιείας και επηρεάζονται περισσότερο²⁸⁶. Επιπρόσθετα, σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του Οργανισμού Τροφίμων και Γεωργίας των Ηνωμένων Εθνών, το 52% των αλιευτικών αποθεμάτων αξιοποιείται πλήρως, το 17% είναι προϊόν υπεραλίευσης και το 6%²⁸⁷ συνιστούν εξαντλημένα αποθέματα²⁸⁸.

²⁸⁴ Η ιδέα της ΑΟΖ τέθηκε για πρώτη φορά από την Κένυα στην Ασιαφρικανική Νομική Συμβουλευτική Επιτροπή το 1971 και τι επόμενο έτος στην Επιτροπή των ΗΕ για το θαλάσσιο βυθό. Απηχεί τη φιλοδοξία των αναπτυσσόμενων κρατών για οικονομική ανάπτυξη και την επιθυμία τους να αποκτήσουν μεγαλύτερο έλεγχο στους οικονομικά αξιοποιήσιμους πόρους μακριά από τις ακτές τους και ιδιαίτερα στα αλιευτικά αποθέματα, τα οποία σε πολλές περιπτώσεις εκμεταλλεύονταν ευρύτατα οι μεγάλοι στόλοι ανοικτής θάλασσας των αναπτυγμένων κρατών. Μπορεί να ιδωθεί και ως συμβιβασμός μεταξύ αναπτυγμένων κρατών που διεκδικούν 200 ναυτικά μίλια ως χωρική θάλασσα και των αναπτυγμένων κρατών που ήταν εχθρικά στην επέκταση της δικαιοδοσίας των παράκτιων κρατών. Το γεγονός αυτό οδήγησε στην ταχύτατη αποδοχή της ΑΟΖ κατά τη διάρκεια της Συνδιάσκεψης για το Δίκαιο της ΑΟΖ. Η παγκόσμια αποδοχή της καλύπτει το 36% της θαλάσσιας έκτασης, η οποία περιέχει το 90% των εμπορικά αξιοποιήσιμων αλιευτικών αποθεμάτων, το 87% των γνωστών αποθεμάτων πετρελαίου και το 10% του αποθέματος κονδύλων μαγνησίου. Σύμφωνα με τη Διεθνή Σύμβαση και το άρθρο 55 ως Α.Ο.Ζ. ορίζεται η θαλάσσια περιοχή που είναι παρακείμενη και εκτείνεται πέρα από τη χωρική θάλασσα. Ισχύει ειδικό καθεστώς, που αναγνωρίζει το δικαίωμα και τις δικαιοδοσίες στο παράκτιο κράτος αλλά αναγνωρίζει δικαιώματα και ελευθερίες στα άλλα κράτη. Μυλωνόπουλος, Δ., *Δίκαιο της Θάλασσας*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη, 2012, σελ. 87-100.

²⁸⁵ Βλ. HSTF, *Closing the Net: Stopping Illegal Fishing on the High Seas*, Final Report of the Ministerially-led Task Force on IUU Fishing on the High Seas. High Seas Task Force, 2006. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: www.imcsnet.org/imcs/docs/hstf_nal_report.pdf, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

²⁸⁶ Οι παράκτιες περιοχές των αναπτυσσόμενων χωρών είναι ιδιαίτερα ευάλωτες από δραστηριότητες της ΠΛΑ. Υφίστανται μία συνεχή εκμετάλλευση των θαλάσσιων πόρων τους. EJF, *All At Sea: The Abuse of Human Rights Aboard Illegal Fishing Vessels*, Environmental Justice Foundation, 2010.

²⁸⁷ FAO (Food and Agriculture Organization of the United Nations), *The State of World Fisheries*, FAO, Rome, 2006. Οι πληροφορίες αντλήθηκαν από το κεφάλαιο : World Review of Fisheries and Aquaculture, δεν υπάρχει αρίθμηση σελίδων. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <http://www.fao.org/docrep/009/a0699e/a0699e00.HTM>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

²⁸⁸ Ως υπεραλίευση των αποθεμάτων των θαλάσσιων οικοσυστημάτων λογίζεται η υπέρμετρη εκμετάλλευση των ιχθυοαποθεμάτων κατά τις συλλήψεις. Μέσω αυτής κινδυνεύουν τα αποθέματα κινδυνεύουν να εξαφανιστούν ή η αλλιεύονται σε τέτοιο βαθμό και συχνότητα, γεγονός που εγείρει κινδύνους στη μακροπρόθεσμη βιωσιμότητά τους, χωρίς προοπτική αύξησης. Ως εξαντλημένα ορίζονται τα είδη εκείνα, των οποίων η παραγωγή βρίσκεται σε χαμηλότερα επίπεδα από τις υφιστάμενες υψηλές τιμές παραγωγής, όπως αυτές διαπιστώνονται ιστορικά ανεξάρτητα από τις αλιευτικές πιέσεις που υφίστανται. Για τον ακριβέστερο προσδιορισμό των εννοιών αυτών διατυπώθηκε το 2002 η μέθοδος της καμπύλης σύλληψης στην οποία εμπεριέχοντα σαφή αριθμητικά όρια και κριτήρια εκτίμησης για την παραγωγή και κατάσταση ενός αλιευτικού αποθέματος. Σύμφωνα με τη μέθοδο αυτή ένα απόθεμα δύναται να κατηγοριοποιείται σε: α) ανεκμετάλλευτο β) αναπτυσσόμενο γ) πλήρως εκμεταλλευμένο δ) υπεραλιευμένο ε) εξαντλημένο, ανάλογα με τη σχέση παραγωγής σε ένα εκάστοτε έτος και εκείνης κατά το έτος της μεγαλύτερης ιστορικά παραγωγής του. Περί της μεθόδου της καμπύλης σύλληψης Βλ. στο Froese, R., Kesner-Reyes, K., *Impact of Fishing on the Abundance of Marine Species*, ICES Council Meeting Report CM 12/L., 2002, σσ. 2-4 (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <http://www.ices.dk/sites/pub/CM%20Documents/2002/L/L1202.pdf>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

Εκτιμάται πως εάν τα υφιστάμενα ποσοστά υπερεκμετάλλευσης των θαλάσσιων οικοσυστημάτων κυμανθούν στα ίδια διακριτά όρια, πολλά είδη εκ των αποθεμάτων θα έχουν εξαντληθεί μέχρι το 2048²⁸⁹.

Οι λίγες μελέτες που αφορούν στη γεωγραφική κατανομή των αλιευτικών δραστηριοτήτων της ΠΛΑ υποδηλώνουν ότι πρόκειται για ένα παγκόσμιο πρόβλημα που επηρεάζει σχεδόν κάθε παράκτια χώρα. Σύμφωνα με έρευνα που διεξήχθη το 2005 σχετικά με τις παγκόσμιες παράνομες αλιευτικές δραστηριότητες, για παράδειγμα, διαπιστώθηκε ότι ο Νοτιοανατολικός Ειρηνικός, ο Βορειοδυτικός Ειρηνικός και η Νοτιοανατολική Ασία αποτελούν γεωγραφικές περιοχές που πλήττονται περισσότερο από αυτές τις δραστηριότητες²⁹⁰. Αντίστοιχα αποτελέσματα παρουσίασε η έρευνα των Sumaila και υπόλοιποι, στην οποία εξετάστηκε η χωρική κατανομή των πλοίων που επιδόθηκαν σε παράνομες αλιευτικές δραστηριότητες από το 1980 έως το 2003. Η μελέτη τους κατέληξε στο συμπέρασμα ότι οι περισσότερες παράνομες αλιευτικές δραστηριότητες επικεντρώνονται στην περιοχή Ασίας-Ειρηνικού, ιδίως στη Νοτιοανατολική Ασία, τον Βόρειο Ειρηνικό και τον Ανατολικό Ειρηνικό. Ακολούθως, η έρευνα των Pitcher et al., εντόπισε υψηλά επίπεδα παράνομης αλιείας στον Βόρειο Ειρηνικό και τη Νοτιοανατολική Ασία, όπου περιλαμβάνονται χώρες όπως η Κίνα, η Ινδονησία, οι Φιλιππίνες, η Ρωσική Ομοσπονδία, η Κινεζική Ταϊπέι, η Ταϊλάνδη και το Βιετνάμ²⁹¹. Μια πιο πρόσφατη μελέτη που διεξήχθη από το MRAG προσδιόρισε τον Ανατολικό Κεντρικό Ατλαντικό ως όλο και περισσότερο επηρεασμένο από παράνομες

²⁸⁹ Βλ. Worm, B., Barbier, E.B., Beaumont, N., Duffy, J.E., Folke, C., Halpern, B.S., Jackson, J.B.C., Iotze, H.K., Micheli, F., Palumbi, S.R., Sala, E., Selkoe, K.A., Stachowicz, J.J., Watson, R., "Impacts of Biodiversity Loss", *Ocean Ecosystem Services*, Science 3 (314), 2006, σσ. 787–790.

²⁹⁰ Βλ. MRAG, *Review of impacts of illegal, unreported and unregulated fishing on developing countries*, Final Report. Report prepared for the UK's Department for International Development with support from the Norwegian Agency for Development Cooperation, 2005.

²⁹¹ Βλ. Pitcher, T., Kalikoski, D. and Pramod, G., "Evaluations of compliance with the FAO (UN) Code of Conduct for Responsible Fisheries", *Fisheries Centre Research Report 14(2)*, The Fisheries Centre, UBC, 2006, σελ. 87.

αλιευτικές δραστηριότητες²⁹². Σε γενικές γραμμές ο αριθμός των σκαφών που επιδίδονται σε τέτοιου είδους αλιευτικές δραστηριότητες τείνει να αυξάνεται. Αρκετά κράτη, επιπρόσθετα, έχουν αναφέρει ανοδική τάση του φαινομένου της ΠΛΑ στην αποκλειστική οικονομική τους ζώνη, όπως παραδείγματος χάρη στη Σομαλία, όπου εκτιμάται ότι 700 σκάφη ξένης ιδιοκτησίας ενεπλάκησαν στην ΑΟΖ της κατά το 2005²⁹³. Από τις μελέτες αυτές προκύπτει ότι οι παράνομες αλιευτικές δραστηριότητες είναι ευρέως διαδεδομένες και αποτελούν σοβαρή απειλή για τους αλιευτικούς πόρους παγκοσμίως.

4.1. Τα Αίτια και οι επιπτώσεις της ΠΛΑ

Η αλιεία από την αρχαιότητα υπήρξε βασική ανθρώπινη δραστηριότητα και πηγή τροφής για τον άνθρωπο²⁹⁴. Η αλιευτική δραστηριότητα αποτελεί, λοιπόν, ανέκαθεν βασικό τμήμα του πρωτογενούς τομέα παραγωγής και το αποτέλεσμα τούτης είναι η αλιευτική παραγωγή. Συνιστά μία οικονομική δραστηριότητα που περιλαμβάνει τους εξής τομείς : α) Τη θαλάσσια συλλεκτική αλιεία, β) τις υδατοκαλλιέργειες και την αλιεία εσωτερικών υδάτων και γ) τη μεταποίηση και εμπορία αλιευτικών προϊόντων²⁹⁵. Σε όλες τις εκφάνσεις της αλιείας, η οποία εκλαμβάνεται ως οικονομική δραστηριότητα, δύναται να διενεργηθούν πράξεις, οι οποίες αντίκεινται στον κανόνα. Τα αίτια εμφάνισης του φαινομένου της ΠΛΑ σχετίζονται κατά κύριο λόγο με

²⁹² MRAG, “Study and analysis of the status of IUU fishing in the SADC region and an estimate of the economic, social and biological impacts”, *Volume 2-Main Report*, 2008. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: http://www.illegal-fishing.info/item_single.php?item=document&item_id=601&approach_id=, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

²⁹³ Βλ. Κυριαζή Σ., *Η Ρύθμιση της Αλιείας στα Πλαίσια του Σύγχρονου Δικαίου της Θάλασσας*, όπ.π. σελ. 88-89.

²⁹⁴ Αυτό σχετίζεται άμεσα με το γεγονός ότι το μεγαλύτερο ποσοστό της γήινης επιφάνειας καλύπτεται από υδάτινο στοιχείο. Βλ. Μυλωνόπουλος, Δ., Μοίρα, Π., *Ναυτιλιακή Οικονομική Γεωγραφία*, Αθήνα, Αυτοέκδοση, 1996, σελ. 10-11.

²⁹⁵ Βλ. Περισσότερα για την αλιεία ως οικονομική δραστηριότητα στο Μυλωνόπουλος, Δ., *Το Δίκαιο της Αλιείας*, Αθήνα, Εκδ. Αθ. Σταμούλης, 2002, σελ. 25- 27.

ζητήματα που άπτονται οικονομικής φύσεως και συνάδουν με την αποκόμιση μεγαλύτερου κέρδους.

Αναλυτικότερα, η πλεονάζουσα αλιευτική ικανότητα, η αναποτελεσματική διαχείριση και οι επιδοτήσεις προσδιορίζονται ως τρεις από τις σημαντικότερες οικονομικές αιτίες της παράνομης αλιείας. Αρχικά, υπάρχει σε παγκόσμιο επίπεδο ανισορροπία αλιευτικής ικανότητας σε σχέση με τα διαθέσιμα ιχθυοαποθέματα, η οποία οφείλεται στην ύπαρξη υπερεκμετάλλευσης ανά τα χρόνια των υδάτινων ιχθυοαποθεμάτων, σε συνδυασμό με την έλλειψη κινήτρων για την απόρριψη σκαφών ή την ακατάλληλη κατανομή αλιευτικών δικαιωμάτων. Γενικά, θα μπορούσε να λεχθεί ότι οι ζώντες πόροι των θαλάσσιων οικοσυστημάτων είναι άνισα κατανομημένοι και η εκμετάλλευση τούτων, δεν ανταποκρίνεται σ' αυτή την κατανομή²⁹⁶. Πολλοί έμποροι, ειδικότερα, επιδίδονται στις δραστηριότητες αυτές, για να αποκομίσουν το μεγαλύτερο δυνατό επιχειρηματικό κέρδος²⁹⁷. Παράλληλα, δε θα μπορούσε να πει κάποιος ότι η αλιεία αποτελεί και βασικό μέλημα της πολιτείας με την έννοια ότι υπήρχε ανέκαθεν ένα ολοκληρωμένο νομικό πλαίσιο που να διέπει αυτή την οικονομική δραστηριότητα, όπως θα δούμε παρακάτω. Τέλος, η άκριτη παροχή επιδοτήσεων που συμβάλλουν στη διατήρηση, την ανάπτυξη ή τη μεταβίβαση αλιευτικών δυνατοτήτων σκαφών, χωρίς να λαμβάνονται υπόψη τα διαθέσιμα αποθέματα δύναται να αποτελέσει κατασταλτικό παράγοντα για την έξαρση του φαινομένου²⁹⁸.

²⁹⁶ Βλ. Καρακωστανόγλου, Β. Ι., *Η αποκλειστική Οικονομική Ζώνη στο νέο Νίκαιο της Θάλασσας. Το Νομικό Καθεστώς με Έμφαση στην Αλιεία*, Αθήνα -Θεσσαλονίκη Εκδ. Σάκκουλα, 2001, σελ. 100.

²⁹⁷ Βλ. OECD, *Why fish piracy persists: the economics of illegal, unreported and unregulated fishing*, Paris, OECD; 2005, σελ. 17 & 97-98. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: http://www.fao.org/fi/static-media/MeetingDocuments/cwp/cwp_23/inf4e.pdf, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

²⁹⁸ Το ζήτημα των επιδοτήσεων παρουσιάστηκε και στο σχέδιο εφαρμογής της παγκόσμιας διάσκεψης κορυφής για τη βιώσιμη ανάπτυξη που πραγματοποιήθηκε στο Τζοχάνεσμπουργκ της Νοτίου Αφρικής τον Αύγουστο του 2002, οπότε αναγνωρίστηκε από τις κυβερνήσεις ότι υπάρχει υποχρέωση να «εξαλείψουν οι επιδοτήσεις που συμβάλλουν στην παράνομη, λαθραία και άναρχη αλιεία και την υπερβολική αλιευτική ικανότητα». Βλ. FAO, *Implementation of the International Plan of Action to Prevent, Deter and Eliminate Illegal, Unreported and Unregulated Fishing, Technical guidelines for*

Ακολουθως, ορισμένοι παράγοντες που εμπλέκονται στην αλιεία ΠΛΑ έχουν κοινωνική διάσταση. Η επικράτηση κακών οικονομικών συνθηκών και τα επίπεδα φτώχειας σε ορισμένες αναπτυσσόμενες χώρες, δημιουργεί ένα φτηνό εργατικό δυναμικό για σκάφη που εμπλέκονται σε τέτοιου είδους δραστηριότητες²⁹⁹. Η ύπαρξη αυτή του φτηνού εργατικού δυναμικού και η συνακόλουθη υπερβολική προσφορά εργατικού δυναμικού, ωθεί τους μισθούς σε πολύ χαμηλά επίπεδα, ανεξάρτητα από τις συνθήκες και τους συναφείς κινδύνους που ενυπάρχουν³⁰⁰. Για παράδειγμα, η λαθροθηρία του μαλάκιου trochus στα ύδατα της Αυστραλίας, στις αρχές της δεκαετίας του 1990, οφειλόταν κυρίως στην ακραία φτώχεια των ινδονησιακών αλιέων, οι οποίοι ανέλαβαν τη δραστηριότητα παρά το ενδεχόμενο να υποστούν μεγάλες ποινές ή ακόμα και φυλάκιση³⁰¹.

Οι δραστηριότητες της ΠΛΑ³⁰² συνδέονται άμεσα με τις παρεμβάσεις των διακρατικών εγκληματικών ομάδων και άλλων παράνομων δραστηριοτήτων, όπως το λαθρεμπόριο καυσίμων, και το λαθρεμπόριο ψαριών. Σε πολλές περιπτώσεις, επιπλέον, υπάρχουν μεγάλοι αλιευτικοί στόλοι, οι οποίοι χαρακτηρίζονται και ως πλοία εργοστάσια, που διεξάγουν όλη την επεξεργασία στη θάλασσα³⁰³. Σύμφωνα με τους

responsible fisheries, Rome, FAO, no. 9, 2002, σσ. 30-32. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <http://www.fao.org/3/a-y3536e.pdf>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

²⁹⁹Βλ. Agnew DJ, Barnes CT, “The economic and social effects of IUU/FOC fishing: building a framework”, στο OECD, *Fish piracy. Combating illegal, unreported and unregulated fishing*, Paris, OECD, 2004. σσ. 175-200

³⁰⁰Βλ. Gallic, B.,L., Cox,A., “An economic analysis of illegal, unreported and unregulated (IUU) fishing: Key drivers and possible solutions”, *Marine Policy* 30, 2006, σελ. 691

³⁰¹ Βλ. Peachey G. “Illegal trochus fishing—what can we do?”, *Australian Fisheries*, Canberra, Vol. 50, 1991, σελ. 8 επ., όπ. παρ. στο Agnew DJ, Barnes CT, “The economic and social effects of IUU/FOC fishing: building a framework”, στο OECD, *Fish piracy. Combating illegal, unreported and unregulated fishing*, όπ.π..

³⁰² Εξαιρετικό είναι το κείμενο, των Pretrossian & Pezzella, στο οποίο αναφέρεται ο τρόπος δράσης των παράνομων αλιευτικών σκαφών από την μετάβαση τούτων στον θαλάσσιο προορισμό και τη χρήση τεχνικών συγκάλυψης, όπως η απενεργοποίηση του συστήματος παρακολούθησης σκαφών (VMS), μέχρι και την παράδοση των συναχθέντων ιχθυοαποθεμάτων στον έμπορο συμπεριλαμβανομένων τυχόν επεξεργασιών των εμπορευμάτων. Βλ. Pretrossian G., Pezzella, F. “IUU Fishing and Seafood Fraud: Using Crime Script Analysis to Inform Intervention”, *Annals, Aapss*, 679, 2018, σσ. 121-132.

³⁰³ Βλ. Καρακωστανόγλου, Β. Ι., *Η αποκλειστική Οικονομική Ζώνη στο νέο Νίκαιο της Θάλασσας. Το Νομικό Καθεστώς με Έμφαση στην Αλιεία*, όπ.π., σελ. 304 επ.

Agnew και Colin, φαίνεται ότι υπάρχουν δύο ομάδες σκαφών που ασχολούνται επί του παρόντος με δραστηριότητες ΠΛΑ σε ύδατα ανοικτής θάλασσας. Αφενός τα πλοία LSTLV και αφετέρου τα σκάφη ΠΛΑ, τα οποία αλιεύουν με παραγάδι αλιεύματα ξιφία στα ύδατα της ΕΔΘΠΧΑ³⁰⁴. Η δράση τους είναι δύσκολο να εκτιμηθεί με ακρίβεια, αλλά έχουν υπάρξει πολλές περιπτώσεις συλληφθέντων σκαφών που έχουν πάει στο Διεθνές Δικαστήριο για το Δίκαιο της Θάλασσας. Το κέρδος κυμαίνεται σε 3 με 4 εκατομμυρίων στερλίνες σε μια αλιευτική περίοδο περίπου 200 ημερών, αναλογικά με τις τιμές αγοράς των εκάστοτε ιχθύων ανά έτος³⁰⁵. Γίνεται κατανοητό πως πέρα από το τεράστιο κέρδος που μπορούν να αποφέρουν τέτοιου είδους δραστηριότητες, υπάρχουν και άλλοι παράμετροι όπως τα χαμηλότερα διοικητικά και διαχειριστικά έξοδα, ο μικρότερος αριθμός πληρώματος, το κόστος συντήρησης και οι λοιπές λειτουργικές δαπάνες. Αξίζει να σημειωθεί στο σημείο αυτό, πως πολλοί αλιείς μπορούν, επωφελούμενοι από την έλλειψη θαλάσσιας επιτήρησης, να προβούν σε ευκαιριακή υπεραλίευση ή στην διάπραξη κάποιας παράνομης δραστηριότητας³⁰⁶.

Πρόσφατες εξελίξεις δείχνουν την εμπλοκή οργανωμένων στόλων ΙΥΥ πλοίων σε κοινές σχέσεις ιδιοκτησίας και ελέγχου με μεγάλες εταιρείες³⁰⁷, οι οποίες

³⁰⁴ Τα μέτρα διατήρησης και διαχείρισης που έχουν θεσπιστεί από την Επιτροπή για τη Διατήρηση της Θαλάσσιας Πανίδας και Χλωρίδας της Ανταρκτικής (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:52003PC0384\(01\)&from=MT](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:52003PC0384(01)&from=MT), Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

³⁰⁵ Βλ. Agnew D.J. και Barnes C. T. “Proceedings of the international workshop hosted in April 2004 by the OECD Committee for fisheries”, στο OECD, *Fish Piracy. Combating Illegal, Unreported and Unregulated Fishing*, Paris, OECD, 2004, σσ. 177-182.

³⁰⁶ Βλ. Pires, S.F., και Moreto, W. “Preventing wildlife crimes: Solutions that can overcome the “tragedy of the commons”, *European Journal on Criminal Policy and Research* 17 (2), 2011, σσ.104–123.

³⁰⁷ Συγκεκριμένα, γίνεται αναφορά στα “alphabet” πλοία, τα οποία συνδέονται με εικονικές εταιρίες αν και φαινομενικά τον έλεγχο κατέχει ο πλοίαρχος του σκάφους. Ως εκ τούτου, και λαμβάνοντας υπόψη τα οργανωτικά πλεονεκτήματα τούτων των εταιριών, όπως η μη ύπαρξη χωρικών περιορισμών και η επιχειρηματική ευελιξία, γίνεται πιο εύκολο να επιδωθεί κάποιος σε παράνομες δραστηριότητες, χωρίς να γίνει αντιληπτός από τις εκάστοτε αρχές. Βλ. Gianni, M., Simpson, W., *The Changing Nature of High Seas Fishing: how flags of convenience provide cover for illegal, unreported and unregulated fishing*, Australian Department of Agriculture, Fisheries and Forestry, International Transport Workers’ Federation, and WWF International, 2005, σσ. 21-35 (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: https://www.agriculture.gov.au/sites/default/files/sitecollectiondocuments/fisheries/iuu/iuu_flags_of_convenience.pdf, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

πέρα από πλοία που επιδίδονται σε αλιεία ΠΛΑ κατέχουν και πλοία που ασκούν νόμιμες αλιευτικές δραστηριότητες. Στα πλαίσια αυτά αναπτύσσονται εξαιρετικά σύνθετες ιδιοκτησιακές διαρθρώσεις που επιτρέπουν την διαστρέβλωση του οικονομικού απολογισμού των εν λόγω πλοίων και κάνουν πιο εύκολη τη διάπραξη παραβατικών δραστηριοτήτων. Πρώτον, μ' αυτό τον τρόπο επέρχεται νομιμοποίηση των παράνομων αλιευμάτων με νόμιμα αλιεύματα. Επίσης, καθίσταται ευκολότερη η απάτη στην τεκμηρίωση που συνοδεύει τα έγγραφα αλιεύματος. Τέλος, φυσικά, ένας στόλος και μια μεγάλη εταιρεία διαχείρισης μπορούν πολύ πιο εύκολα να ανταπεξέλθουν οικονομικά στην απαιτούμενη διαδικασία για την ταχεία αλλαγή σημαίας και άλλες τακτικές συγκάλυψης³⁰⁸.

Προφανώς, όσο υψηλότερη είναι η τιμή των ψαριών, τόσο υψηλότερο είναι το όφελος να εμπλακεί κανείς σε δραστηριότητες ΠΛΑ. Βραχυπρόθεσμα, αναμένεται να αυξηθεί η αξία των ψαριών ένεκα της μείωσης των αποθεμάτων. Αυτό θα αποφέρει δυσανάλογα πλεονέκτημα στους αλιείς που ασχολούνται με την ΠΛΑ αλιεία σε σχέση με τους νόμιμους αλιείς, επειδή οι τελευταίοι θα περιοριστούν στις νόμιμες ποσοστώσεις, όρος που θα αναλυθεί μετέπειτα. Πρόκειται για μια επικίνδυνη εξέλιξη, καθώς τα αποθέματα ιχθύων γίνονται σπανιότερα, η νόμιμη ποσόστωση μειώνεται περαιτέρω, δημιουργώντας μεγαλύτερη πίεση στην αγορά για αυξήσεις στην αξία των πρώτων. Δεν είναι τυχαίο που τα μεγαλύτερα ποσοστά παράνομης αλιείας εκτιμώνται ότι προέρχονται από τη βιομηχανική αλιεία, όπως εκείνη που αφορά στους καρχαρίες, στους ολοθούριους ή στους αστακούς.

Πολλές ανθρώπινες δραστηριότητες στο σύνολο τους, επιφέρουν καταστροφικές επιπτώσεις στο θαλάσσιο οικοσύστημα, προκαλώντας παράλληλα

³⁰⁸ Βλ. Gallic, B., L., Cox, A., "An economic analysis of illegal, unreported and unregulated (IUU) fishing: Key drivers and possible solutions", όπ.π., Βλ. επ. Agnew D.J. και Barnes C. T. "Proceedings of the international workshop hosted in April 2004 by the OECD Committee for fisheries", στο OECD, *Fish Piracy. Combating Illegal, Unreported and Unregulated Fishing*, όπ.π., σελ. 181.

πίεση στα θαλάσσια ενδιαιτήματα, συμβάλλοντας αποφασιστικά στην υποβάθμιση αλλά και πολλές φορές στην καταστροφή τους. Συγκεκριμένα, μέσω της ΠΛΑ μπορεί να επηρεαστούν με άμεσο ή έμμεσο τρόπο τα αλιευτικά αποθέματα. Με άμεσο τρόπο επηρεάζονται κατά βάση οι οργανισμοί τούτοι, οι οποίοι αλιεύονται, γεγονός που οδηγεί στη θνησιμότητα τους, ενώ παράλληλα πλήττεται η αναπαραγωγή τους και η σωματική τους αύξηση. Επιπλέον, άμεσα επηρεάζονται και τα ενδιαιτήματα κατά κύριο λόγο ένεκα της όχλησης που προκαλείται από τις αλιευτικές πρακτικές³⁰⁹. Η άμεση επίδραση στην οποία υπόκεινται ορισμένα αλιευτικά αποθέματα και τα ενδιαιτήματα δύναται να επιφέρουν και μεγάλες έμμεσες απειλές για πληθυσμούς που δεν αλιεύονται, όπως τα κητώδη, τις φώκιες, τα ερπετά και τα θαλασσοπούλια³¹⁰. Κατά τις αλιευτικές προσπάθειες, χρησιμοποιούνται συχνά μέθοδοι και πρακτικές που εγκυμονούν κινδύνους για το θαλάσσιο οικοσύστημα αλλά και για τους ανθρώπους συλλήβδην. Παραδείγματα αυτών των μεθόδων είναι η αλιεία με τη χρήση εκρηκτικών ή κυανιούχων αλάτων. Η πρώτη μέθοδος έχει οδηγήσει στην απώλεια πάνω από το 50% του συστήματος των κοραλλιογενών υφάλων στη Νοτιοανατολική Ασία και στη μείωση της παραγωγικής ικανότητας των κοραλλιογενών υφάλων στο ένα πέμπτο³¹¹. Παράλληλα, η δηλητηριώδης ουσία της αλιείας κυανιδίου σκοτώνει τους πολύποδες των κοραλλιών και η βλάβη αυτών των πολύποδων οδηγεί στον αποχρωματισμό των

³⁰⁹ Βλ. Jennings S., Keiser MJ, “The effects of fishing on marine ecosystems”, *Advances Marine Biology* 34, 1998 στην ενότητα 2.2. “Direct effects of fishing gears”, (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: https://fish.gov.au/Archived-Reports/2014/Documents/2014_refs/Jennings%20et%20al%201998.pdf, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

³¹⁰ Βλ. Στεργίου, Κ., Ι., Τσίκληρας, Α., Χ., *Αλιευτική Βιολογία και αλιεία*, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Σύνδεσμος Αλιευτικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, 2015, υποκεφάλαιο 5.2, δεν υπάρχει αρίθμηση.

³¹¹ Βλ. White, A.T., Vogt, H.P., Arin, T. “The Philippine Coral Reefs Under Threat: The Economic Losses Caused by Reef Destruction”, *Mar. Pollut. Bull.* 40, 2000, σσ. 598–605. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0025326X00000229>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

αποικιών των κοραλλιών³¹².

Επιπρόσθετα, παρά την τεράστια ανάπτυξη των τεχνολογικών δυνατοτήτων στη σύγχρονη εποχή, με τη χρήση των οποίων θα μπορούσε να επιτευχθεί η ασφαλέστερη πρόσκτηση από τον άνθρωπο των φυσικών πόρων της θάλασσας, γίνεται η αλιεία ακόμα με έναν πολύ πρωτόγονο τρόπο «κυνηγιού», όπως η αλιεία με τράτες. Το γεγονός αυτό, δύναται να προκαλέσει βαρύγδουπες συνέπειες στην θαλάσσια αειφορία, ενώ παράλληλα αντίκειται της αρχής του μη ζημιούν (*neminem laedere*) όπως αυτή εκφράζεται στο ιδιωτικό δίκαιο προστασίας του περιβάλλοντος, ως αρχή της προφύλαξης, πρόληψης και αειφορίας μέσω των αξιώσεων της προληπτικής αγωγής και αποκατάστασης που αποβλέπει στη διατήρηση και επαναφορά του οικολογικού «status quo»³¹³³¹⁴, με στόχο τη διαφύλαξη του για τις μελλοντικές γενιές.

Η αλιεία ΠΛΑ επηρεάζει επίσης άμεσα τις οικονομίες των αναπτυσσόμενων χωρών. Στον αναπτυσσόμενο κόσμο, εκατομμύρια άνθρωποι ασχολούνται άμεσα με δραστηριότητες που σχετίζονται με την αλιεία - κυρίως όσον αφορά σε δραστηριότητες μικτής παράκτιας αλιείας αλλά και σε συναφείς δραστηριότητες μετά τη συγκομιδή, όπως η επεξεργασία και η εμπορία των ψαριών³¹⁵. Σύμφωνα με ορισμένες εκτιμήσεις, το εμπόριο ΠΛΑ αλιείας, στερεί από τις αναπτυσσόμενες χώρες

³¹² Βλ. Mak, K.K.W., Yanase, H., Renneberg, R. "Cyanide fishing and cyanide detection in coral reef fish using chemical tests and biosensors", *Biosens. Bioelectron.* 20(12),2005, σελ.2585επ.. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0956566304004270>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

³¹³ Βλ. *Καράκωστας Ι.* «Ιδιωτικό Δίκαιο Προστασίας του Περιβάλλοντος» στο Σακελλαροπούλου, Α. και Κουφάκη, Ι., *Δίκαιο του Περιβάλλοντος. Πρακτικά Σεμιναρίων 2008-2009, Τόμος Ι*, Αθήνα, Δικηγορικός Σύλλογος Αθηνών, σελ. 9. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: http://www.dsnet.gr/Epikairothta/perivallon/Ekdoseis/SEMINAR_TOM_I.pdf, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

³¹⁴ Βλ. Geneva Conference Recors, 1958, 3^η Επιτροπή, 12^ο Συνέδριο, παράγραφος 1.

³¹⁵ Βλ. Welcomme, R. "Inland Fisheries: Past, Present, and Future" στο Taylor, W. W., Bartley, D. M., Goddard, D. M., Leonard, N. J. και Welcomme, R. (επιμ.) *Freshwater, fish and the future: proceedings of the global cross-sectoral conference*, Food and Agriculture Organization of the United Nations, Rome, Michigan State University, East Lansing, American Fisheries Society, Bethesda, Maryland, 2016, σελ. 7, *οπ. παρ.* στο BNP 2009: *Big number program*. Intermediate report, Food and Agriculture Organisation and WorldFish Center, Rome and Penang, Malaysia, (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <http://www.fao.org/3/a-i5711e.pdf>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

9 δισεκατομμύρια δολάρια ετησίως, εκ των οποίων 1 δισεκατομμύριο δολάρια θα αποδιδόταν στις αφρικανικές χώρες ³¹⁶.

Σύμφωνα με μελέτη που διεξήχθη από την Ομάδα Αξιολόγησης Θαλασσίων Πόρων³¹⁷ κατά το 2005 οι συνολικές απώλειες από τη Γουινέα, τη Λιβερία, τη Μοζαμβίκη, την Κένυα, τις Σεϋχέλλες, τη Σιέρρα Λεόνε, την Αγκόλα, τη Ναμίμπια, τη Σομαλία και την Παπουασία-Νέα Γουινέα, ανήλθαν σε 372 εκατομμύρια δολάρια ή 19% της συνολικής αξίας των αλιευμάτων. Παρομοίως, στην περιοχή Ασίας-Ειρηνικού, τα αλιεύματα ως απότοκο της ΠΛΑ αντιπροσωπεύουν περίπου 5,8 δισεκατομμύρια δολάρια ετησίως, με συνολική απώλεια μεταξύ 3,5 και 8,1 εκατομμυρίων τόνων ή περίπου 8 έως 16% των συνολικών αλιευμάτων ανά έτος. Μόνο η Ινδονησία, η οποία είναι μία από τις σημαντικότερες χώρες αλιείας στον κόσμο, χάνει περίπου 4 δισεκατομμύρια δολάρια ετησίως από κέρδη, λόγω παράνομης αλιείας, ενώ οι οικονομικές απώλειες των Φιλιππίνων υπολογίζονται σε περίπου 894 εκατομμύρια δολάρια ετησίως³¹⁸. Αυτό οφείλεται στην περιορισμένη επιχειρησιακή ικανότητα τούτων των χωρών στο να διαχειρίζονται τις υδάτινες εκτάσεις, που βρίσκονται υπό την δικαιοδοσία τους. Επί παραδείγματι η θέσπιση νόμων που αφορά στην αλιεία στην περιοχή της Γκάνας θεωρείται αδύναμη, γεγονός που δυσχεραίνει την εκτίμηση της ΠΛΑ, όπως αυτή διενεργείται από αλλοδαπά σκάφη. Επιπλέον, η έλλειψη ικανοτήτων επιβολής των αλιευτικών νόμων στις αφρικανικές χώρες, δύναται να λειτουργήσει ως αμάλγαμα για την παρακολούθηση αλιευτικών δραστηριοτήτων στα δικά τους χωρικά ύδατα.

³¹⁶ Βλ. Black, R. "Action Urged on Illegal Fishing", *BBC News*, 2007. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/6602639.stm>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

³¹⁷ Βλ. MRAG, *Review of impacts of illegal, unreported and unregulated fishing on developing countries*, όπ.π.

³¹⁸ Βλ. Palma, M.A., *Promoting Sustainable Fisheries: The International Legal and Policy Framework to Combat Illegal, Unreported and Unregulated Fishing*, όπ.π.σελ. 85επ.

Σημαντικό είναι να αναφερθούμε, κλείνοντας, στην έννοια των αλιευτικών αποθεμάτων και ποσοστώσεων, στα πλαίσια των οποίων ορίζονται αλιευτικές δυνατότητες υπό τη μορφή αλιευτικών διαθεσιμοτήτων για τα μέλη της ΕΕ, που ακολούθως χορηγούνται υπό τη μορφή ποσοστώσεων. Σε γενικές γραμμές θα μπορούσε να υποστηριχθεί πως η διαχείριση των αποθεμάτων με τον τρόπο αυτό κρίνεται ως επιτυχής, αν και η ίδια η φύση της εκτίμησης του μεγέθους των ιχθυοπληθυσμών χαρακτηρίζεται από μία αστάθεια, απότοκο πιέσεων περιβαλλοντικών παραγόντων³¹⁹. Το σύστημα των ποσοστώσεων και του περιορισμού της αλιευτικής ικανότητας των στόλων ή ενός σκάφους έχει υποστηριχθεί ότι συνιστά το σημαντικότερο αιτιώδη παράγοντα για την εντατικοποίηση της πρακτικής της ΠΛΑ αλιείας³²⁰. Σε γενικές γραμμές, βλέπουμε ότι εντείνεται ο έλεγχος και ο περιορισμός των δικαιωμάτων των ψαράδων, ωστόσο δίδονται παράλληλα ολοένα και περισσότερα δικαιώματα εκμετάλλευσης σε μεγάλες επιχειρήσεις που ασχολούνται με την αλιεία. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα, επί του πρακτέου, να επιτυγχάνεται πράγματι μια φαινομενική προστασία στο όνομα της διατήρησης των διαθεσίμων ζώντων πόρων και να καθιερώνεται μία ορθολογική και υπεύθυνη εκμετάλλευση αλλά την ίδια στιγμή να διαπιστώνονται κατάφορες κοινωνικές συνέπειες σε βάρος των μικρομεσαίων ψαράδων, οι οποίοι φαίνεται πως σε μεγάλο βαθμό τόσο στην Ευρώπη όσο και σε παράκτιες και νησιωτικές περιοχές αποσύρονται από το οικείο επάγγελμα³²¹.

Συγκεκριμένα, θα μπορούσε να λεχθεί ότι στο πρόσχημα διατήρησης των

³¹⁹ Βλ. στο Αναστασοπούλου Α. «Ερευνα στην αναπαραγωγή: Συμβολή στην εκτίμηση των αποθεμάτων», στο Στεργίου Κ.Ι., Α. Μαχιάς, Κ. Κουτσικόπουλος, Γ. Τσερπές (επ.) *Ελληνική αλιεία και περιβάλλον: πρότυπα, τάσεις και προοπτικές*, Αθήνα ΙΘΑΒΙΠΕΥ, ΕΛΚΕΘΕ, 2014, σσ. 6-8. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <https://imbrw.hcmr.gr/en/wp-content/uploads/2015/05/PRAKTIKA-HMERIDAS-ITHAVIPEY.pdf>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

³²⁰ Βλ. Croall, H., *Food Crime*, στο Beirne, P., South, N., (επιμ.), *Issues in Green Criminology : confronting harms against environments, humanity and other animals*, όπ.π., σσ. 111-112.

³²¹ Βλ. επί παραδείγματι Βλ. Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Αλιείας, 2007-2013 Εγκρίθηκε από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή με την αριθμ.Ε(2007)6402/11-12-2007 Απόφασή της.(CCI:2007GR14FPO001), σελ. 21.

αλιευτικών ιχθυοαθμεμάτων και με στόχο τη μείωση της παραγωγής των αλιευτικών σκαφών συντελέστηκε και σ' αυτό τον κλάδο πρωτογενούς παραγωγής μια μορφή ιδιωτικοποίησης. Οι μικροί ψαράδες που δεν μπόρεσαν να ανταπεξέλθουν οικονομικά, πούλησαν τις βάρκες τους. Στα πλαίσια αυτά αναπτύχθηκε ένα πρόσφορο έδαφος για μεγαλοεπιχειρηματίες του κλάδου να αναπτυχθούν περεταίρω, όπως επί παραδείγματι ο Νονός του Μπακαλιάρου Κάρλος Ραφαέλ. Μέσω του συστήματος των ποσοστώσεων επιδιώχθηκε το εξής: Η αναλογία και το μερίδιο του κάθε ψαρά να μετατραπεί σε προσωπική του ιδιοκτησία. Στα πλαίσια αυτά παρατηρήθηκε η λεγόμενη συγχώνευση, μέσω της μεταφοράς αδειών πλοιοκτησίας και ισχύος σε λιγότερα χέρια³²².

Εν ολίγοις, η παράνομη αλιεία συνιστά μία ορατή απειλή, η οποία επιφέρει κινδύνους για το οικοσύστημα και αλλά και στις κοινότητες εκείνες, που εξαρτώνται από την αλιεία. Ο αντίκτυπος της παράνομης αλιείας αυξάνεται. Η κατανόηση των παραγόντων που εξηγούν την εμφάνισή της είναι ένα σημαντικό βήμα για τη χάραξη απτών στρατηγικών πρόληψης και οι εγκληματολόγοι μπορούν να διαδραματίσουν σημαντικό ρόλο στην εξεύρεση τρόπων για να την αποτρέψουν. Απαιτείται η μείωση των πιο καταστροφικών θηριωδών σκαφών και η κατανομή των αλιευτικών ευκαιριών με δίκαιο τρόπο βάσει οικονομικών, κοινωνικών και περιβαλλοντικών κριτηρίων, δίδοντας προτεραιότητα σε μικρής κλίμακας ψαράδες. Όπως σημειώνει η Λάζου η χαμηλής έντασης αλιεία χαρακτηρίζεται από την περιβαλλοντική και κοινωνική της βιωσιμότητα, σέβεται το θαλάσσιο περιβάλλον, αφού είναι επιλεκτική και έχει χαμηλές επιπτώσεις στο υδάτινο οικοσύστημα³²³.

³²² Βλ. Chavez, C., Salgado, H. "Individual Transferable Quota Markets under Illegal Fishing", *Environmental & Resource Economics* 31, 2005, σσ.303–324

³²³ Βλ. Λάζου Dean, A., «Ο ρόλος της νέας ΚΑΛπ και του παράκτιου αλιευτικού κλάδου στο δρόμο για τη βιώσιμη ανάπτυξη», στο Στεργίου Κ.Ι., Α. Μαχιάς, Κ. Κουτσικόπουλος, Γ. Τσερπές (επιμ.) *Ελληνική αλιεία και περιβάλλον: πρότυπα, τάσεις και προοπτικές*, όπ.π., σελ. 53-54.

4.2 Κανονιστικό πλαίσιο σε διεθνές, ευρωπαϊκό και εθνικό επίπεδο

Προκειμένου να αντιμετωπιστεί το φαινόμενο της ΠΛΑ και δεδομένου της έκτασης και των επιπτώσεων τούτου, έχει κριθεί αναγκαία η λήψη τόσο πολιτικών όσο και νομικών μέτρων, προκειμένου να προωθηθεί σε παγκόσμιο επίπεδο η ανάγκη διατήρησης της αειφόρου ανάπτυξης των αλιευτικών πόρων. Η παγκόσμια διάσταση της αλιευτικής πολιτικής, καθίσταται εύλογη αν αναλογιστεί κανείς το γεγονός ότι τα αλιεύματα δεν περιορίζονται από εθνικά σύνορα. Ακολούθως, η προστασία τους τείνει να συνιστά μέριμνα όλων των κρατών, ανεξαιρέτως της ισχύος και της γεωγραφικής θέσης τους. Ήδη από τη δεκαετία του 1970, έγινε αντιληπτή η υφιστάμενη ανάγκη διατήρησης των φυσικών πόρων και για τις μελλοντικές γενιές³²⁴.

Σε γενικές γραμμές στο Δίκαιο της Θάλασσας, όπως αυτό καθιερώθηκε με τη Σύμβαση για το Δίκαιο της Θάλασσας³²⁵ το 1982 και τέθηκε σε ισχύ το 1994³²⁶, εμπεριέχονται διατάξεις για την αλιεία³²⁷ και τη διαχείριση των ζώντων πόρων που συνιστούν και το ισχύον συμβατικό διεθνές δίκαιο της Αλιείας μεταξύ των κρατών - μελών της Σύμβασης³²⁸. Η οικεία Σύμβαση συνίσταται στην ενσωμάτωση γενικών συμβάσεων που αφορούν στην αλιεία και αποτελεί ένα σύνολο γενικών αρχών, με την προϋπόθεση αφενός της ύπαρξης αλιευτικών συμφωνιών μεταξύ των εμπλεκόμενων

³²⁴ Βλ. Μυλωνόπουλος, Δ., *Το Δίκαιο της Αλιείας*, όπ.π., σελ. 53 επ.

³²⁵ Βλ. Σύμβαση του ΟΗΕ για το Δίκαιο της Θάλασσας (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: https://www.un.org/Depts/los/convention_agreements/texts/unclos/unclos_e.pdf, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

³²⁶ Είχε υπάρξει ακόμα μία Σύμβαση που σχετίζονταν με θέματα αλιείας στο παρελθόν, «Η Σύμβαση για την Αλιεία και τη Διατήρηση των ζώντων πόρων της Ανοικτής θάλασσας» του 1958, η οποία τέθηκε σε ισχύ το 1966. Επικυρώθηκε από 36 κράτη. Βλ. Ιωάννου Κ., Στρατής, Α., *Δίκαιο της Θάλασσας*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη, 2013, σσ.4-10.

³²⁷ Στη Σύμβαση αυτή υπάρχουν διατάξεις για την αλιεία εκείνη που διενεργείται στις θαλάσσιες Ζώνες: Αιγιαλίτιδα Ζώνη, Αποκλειστική Οικονομική Ζώνη και ανοιχτή Θάλασσα.

³²⁸ Στην οικεία Σύμβαση υπάρχουν 167 Συμβαλλόμενα μέλη. Να σημειώσουμε πως η Ελλάδα έχει προσχωρήσει στην οικεία Σύμβαση από το 1995. (Οι πληροφορίες ανακτήθηκαν από την ιστοσελίδα των Ηνωμένων Εθνών: https://www.un.org/Depts/los/reference_files/chronological_lists_of_ratifications.htm#The%20United%20Nations%20Convention%20on%20the%20Law%20of%20the%20Sea, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

μερών και αφετέρου δίδεται ιδιαίτερη σημασία το εσωτερικό δίκαιο των κρατών σε θέματα αλιείας³²⁹.

Κατά τη διάρκεια των εργασιών της Διάσκεψης των Ηνωμένων Εθνών για το ΔΘ ο FAO (Οργανισμός Τροφίμων και Γεωργίας) υιοθέτησε ένα Διεθνή Κώδικα Συμπεριφοράς για Υπεύθυνη Αλιεία (Code of Conduct for Responsible Fisheries) στα πλαίσια του οποίου εκπονήθηκε και το Διεθνές Σχέδιο Δράσης³³⁰ για τη πρόληψη, την αποτροπή και την εξάλειψη της παράνομης αλιείας, κατά το έτος 2001, το οποίο συνιστά και το πρωτεύον διεθνές όργανο που ασχολείται με τέτοιου είδους αλιευτικές δραστηριότητες. Να σημειώσουμε ότι ο Κώδικας δεν είναι δεσμευτικού χαρακτήρα αλλά βασίζεται σε κανόνες του διεθνούς δικαίου. Επιπλέον, κάποιες διατάξεις του έχουν καταστεί δεσμευτικές μέσω της ισχύος άλλων διεθνών συμφωνιών. Περιέχει ένα σύνολο αρχών και κανόνων που αφορούν στη διατήρηση, τη διαχείριση, την ανάπτυξη της αλιείας αλλά και στην εμπορία αλιευμάτων, την αλιευτική έρευνα και τις υδατοκαλλιέργειες³³¹.

Το προαναφερθέν Σχέδιο Δράσης συνιστά το κύριο διεθνές όργανο που ασχολείται με δραστηριότητες ΠΛΑ αλιείας και στοχεύει στην καταπολέμηση της παράνομης αλιείας παρέχοντας σε όλα τα κράτη μέλη - τα παράκτια κράτη, τα κράτη

³²⁹ Βλ. Καρακωστανόγλου, Β., Ι., *Η Απολλειστική Οικονομική Ζώνη στο Νέο Δίκαιο της Θάλασσας. Το Νομικό Καθεστώς με έμφαση στην Αλιεία*, όπ.π., σελ. 311-313

³³⁰ Τα διεθνή σχέδια δράσης (international plans of action- IPOAs) συνιστούν εθελοντικού χαρακτήρα που εκπονούνται στο πλαίσιο του Κώδικα Συμπεριφοράς για Υπεύθυνη Αλιεία. Αφορούν σε όλα τα κράτη, φορείς και σε όλους τους αλιείς. Έχουν εκπονηθεί μέχρι σήμερα τέσσερα Διεθνή Σχέδια δράσης. Πέρα από εκείνο που σχετίζεται με την ΠΛΑ αλιεία εντοπίζονται και τα εξής τρία α) το Διεθνές Σχέδιο Δράσης για τη μείωση της παρεμπόρουσας σύλληψης θαλάσσιων πτηνών στα παραγάδια β) το δεύτερο Διεθνές Σχέδιο Δράσης ασχολείται με τη διατήρηση και τη διαχείριση των καρχαριών γ) το Διεθνές Σχέδιο Δράσης για τη διαχείριση της αλιευτικής ικανότητας. Βλ. αναλυτικά την επίσημη ιστοσελίδα του Οργανισμού Τροφίμων και Γεωργίας (<http://www.fao.org/fishery/code/ipoa/en>)

³³¹ Βλ. Churchill, R., Owen, D., *The EC Common Fisheries Policy*, Oxford University Press, 2010, σσ. 107-111. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: https://books.google.gr/books?hl=el&lr=&id=2AqYOgj9Z2QC&oi=fnd&pg=PR13&dq=Churchill,+R.,+Owen,+D.,++The+EC+Common+Fisheries+Policy&ots=m_ChB3VVDC&sig=CJDsDzTgmqXU1UL1h643rm-PGKc&redir_esc=y#v=onepage&q=Churchill%2C%20R.%2C%20Owen%2C%20D.%20%2C%20%20The%20EC%20Common%20Fisheries%20Policy&f=false, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

αγοράς, τα κράτη λιμένα και τις Περιφερειακές Οργανώσεις Διαχείρισης της Αλιείας, ένα σύνολο αποτελεσματικών και διαφανών μέτρων, που δύνανται να οδηγήσουν στην αντιμετώπιση του φαινομένου. Το οικείο Διεθνές σχέδιο δεν συνιστά ένα νομικό οπλοστάσιο αλλά καλεί τα κράτη μέλη να αναπτύξουν και να εφαρμόσουν ένα συνεκτικό εθνικό σχέδιο δράσης και να το αναθεωρούν περιοδικά, επιβάλλοντας αποτελεσματικές κυρώσεις και στερώντας από τους παραβάτες οιασδήποτε φύσεως οφέλη δύναται να επιφέρει η οικεία δραστηριότητα³³². Βασίζεται σε κανόνες δικαίου σχετικούς με τη αλιεία, όπως στη σύμβαση για το ΔΘ, σε κανόνες του Παγκόσμιου Οργανισμού Εμπορίου και σε Συμφωνίες του Διεθνούς Ναυτιλιακού Οργανισμού.

Σημαντική στα ζητήματα ρύθμισης της αλιείας ΠΛΑ, καθίσταται και η Συμφωνία περί αποθεμάτων των Ηνωμένων Εθνών³³³, όπως αναφέραμε στην προηγούμενη ενότητα, που αναφέρεται σε δύο ευρείες κατηγορίες αλιευτικών αποθεμάτων, στα άκρως μεταναστευτικά και στα αλληλοεπικαλυπτόμενα. Συνιστά ένα γενικό πλαίσιο κανόνων και αρχών³³⁴, με στόχο τη διατήρηση και την διαχείριση τούτων. Η συμφωνία οριοθετεί, επίσης, τα καθήκοντα των κρατών, συμπεριλαμβανομένων εκείνων που σχετίζονται με την καταχώριση και τα αρχεία των πλοίων, τις άδειες, τις δαπάνες παρακολούθησης, ελέγχου, επιτήρησης, συμμόρφωσης και επιβολής, καθώς και με την προώθηση επιστημονικής έρευνας. Η συμφωνία τονίζει τη σπουδαιότητα της πολιτικής βούλησης των χωρών, υπογραμμίζοντας ότι η επιτυχία της, έγκειται στο πόσο καλά θα υλοποιηθούν οι παραπάνω αρχές και κανόνες σε περιφερειακό επίπεδο. Τέλος, δίδεται μεγάλη έμφαση στην ανάγκη συνεργασίας

³³² Βλ. Barston, R. “The Law of the Sea and Regional Fisheries Organisations”, *The International Journal of Marine and Coastal Law*, Volume 14, No 3, 1999, σελ. 335.

³³³ Βλ. ν. 3071/2002 που αφορά στην κύρωση της Σύμβασης « για την εφαρμογή των διατάξεων της Σύμβασης των Ηνωμένων Εθνών σχετικά με το Δίκαιο της Θάλασσας της 10^{ης} Δεκεμβρίου 1982, όσον αφορά στη διατήρηση και διαχείριση των αλληλοεπικαλυπτόμενων αποθεμάτων και άκρως μεταναστευτικών αποθεμάτων υδροβίων ζώων. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <http://www.ypeka.gr/LinkClick.aspx?fileticket=iZfz5kRAL5M%3D&tabid=561>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

³³⁴ Βλ. άρθ. 5 και 6 της ως άνω Σύμβασης

μεταξύ των κρατών³³⁵.

Παράλληλα, ασκείται αλιευτική πολιτική αφενός σε περιφερειακό και αφετέρου σε διεθνές επίπεδο από διάφορους Οργανισμούς, ένεκα της μεγάλης σημασίας που ελάμβανε ανέκαθεν η ορθολογική διαχείριση του αλιευτικού πλούτου. Στα πλαίσια αυτά μέσω διεθνών Συμφωνιών έχουν ιδρυθεί μια σειρά από Περιφερειακών Οργανώσεων Αλιείας, που σκοπό έχουν την ενίσχυση της βιωσιμότητας των αλιευτικών πόρων στην ανοικτή θάλασσα. Παραδείγματα τέτοιων οργανώσεων είναι η Γενική Επιτροπή Αλιείας για τη Μεσόγειο, Ο Οργανισμός Αλιείας του Βορειοδυτικού Ατλαντικού, Η Επιτροπή Αλιείας Θηλαστικών του Βόρειου Ατλαντικού, Η Διεθνής Επιτροπή διατήρησης του τόνου του Ατλαντικού, Ο Οργανισμός Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης κοκ.

Αντίστοιχα, η ΕΕ, με χρονική αφετηρία τη δεκαετία του 1970 ξεκίνησε να λαμβάνει μέτρα για την αλεία, οπότε διαμορφώθηκε το έδαφος για την απαρχή μιας Κοινής Αλιευτικής Πολιτικής. Στην τελευταία εντοπίζονται μέτρα ως προς τη διαχείριση των ευρωπαϊκών αλιευτικών στόλων, σχετικά με τις αλιευτικές αγορές και γενικότερα του αλιευτικού εμπορίου, τη διατήρηση των αποθεμάτων ιχθύων και τέλος τη σύναψη συμφωνιών αλιείας με κράτη εκτός της Ένωσης^{336 337}.

Μάλιστα, από το 1992 καθιερώθηκε ένα Ενωσιακό Σύστημα Αλιείας που στόχο είχε τη διατήρηση των αλιευτικών πόρων, προσπαθώντας να επέλθει ισορροπία μεταξύ διαθέσιμων αποθεμάτων και του αριθμού των σκαφών. Ο όρος των Συνολικών Επιτρεπόμενων Αλιευμάτων, είναι μεγάλης σημασίας για τη διαχείριση του επιπέδου

³³⁵ Βλ. αρ. 7 της ως άνω Σύμβασης

³³⁶ Η ΚΑΠ καθιερώθηκε για πρώτη φορά τη δεκαετία του 70, αν και προβλεπόταν στην ιδρυτική συνθήκη της Ρώμης, και έκτοτε υπέστη πολλές μεταρρυθμίσεις, η τελευταία από τις οποίες τέθηκε σε ισχύ την 1η Ιανουαρίου 2014. https://ec.europa.eu/fisheries/cfp_el

³³⁷ R. Churchill, D. Owen, *The EC Common Fisheries Policy*, όπ.π., σελ. 301-303.

εκμετάλλευσης, όπως αυτή εντοπίζεται στον Κανονισμό του 1983³³⁸. Τα διαθέσιμα αποθέματα υπολογίζονται ετησίως στη βάση επιστημονικών Γνωμοδοτήσεων του Διεθνούς Συμβουλίου για την Εξερεύνηση των Θαλασσών (ΔΣΕΘ) και της Επιστημονικής, Τεχνικής και Οικονομικής Επιτροπής Αλιείας (ΕΤΟΕΑ) προσαρμοζόμενα στην εξέλιξη έκαστου αποθέματος. Αντιστοίχως, το επιτρεπόμενο αλίευμα κατανέμεται στα κράτη μέλη με τη μορφή ποσοστώσεων και ακολούθως τα κράτη μέλη τα κατανέμουν σε εθνικό επίπεδο, μοιράζουν, δηλαδή το αποκαλούμενο "εθνικό απόθεμα". Σε περίπτωση εξάντλησης τούτου οι αλιευτικές δραστηριότητες οφείλουν να παύουν.

Παράλληλα, έχουν ληφθεί οικονομικά και κοινωνικά μέτρα, προκειμένου να προστατευθεί η βιομηχανία της αλιείας, ενώ επίσης, διαπιστώνεται η ύπαρξη τεχνικών μέτρων με οικονομικές και βιολογικές σκοπιμότητες, τα οποία αφορούν στην προστασία των ιχθυδίων, στην απογόρευση της αλιείας κατά τη διάρκεια ορισμένων περιόδων, στη χρήση επιλεκτικών αλιευτικών εργαλείων και στο βάρος των αλιευμάτων που εκφορτώνονται. Άξιο αναφοράς είναι και το σύστημα έκδοσης των αλιευτικών αδειών, όπως αυτό θεσπίστηκε το 1995, σύμφωνα με το οποίο, θα μπορούσε να λεχθεί ότι καθορίζεται η ταυτότητα των σκαφών που δραστηριοποιούνται εντός και εκτός των υδάτων των κρατών μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Κλείνοντας, σε εθνικό επίπεδο, προκειμένου να προστατευθούν τα αλιεύματα και το επάγγελμα του αλιέα, υπό την επιρροή της κοινοτικής αλιευτικής πολιτικής,

³³⁸ Βλ. Κανονισμό ΕΟΚ αρ. 170/83 του Συμβουλίου «για τον καθορισμό, για το 1987, των αλιευτικών δυνατοτήτων για ορισμένα αποθέματα ιχθύων ή ομάδες αποθεμάτων ιχθύων στη ζώνη διακανονισμού που ορίζεται από τη σύμβαση ΝΑΦΟ». (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:31987R1392&from=ET>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

τέθηκαν σε ισχύ κανόνες δικαίου και δημιουργήθηκε ένα αυστηρό νομικό πλαίσιο, που επέβαλε προδιαγραφές στα αλιευτικά εργαλεία, συνέβαλε στην καθιέρωση των επαγγελματικών αδειών, έθεσε τοπικούς και χρονικούς περιορισμούς στις αλιευτικές δραστηριότητες, θέσπισε κυρώσεις για τους παραβάτες και συνέβαλε στην εντατικοποίηση των ελέγχων. Πυρήνας της ελληνικής αλιευτικής Νομοθεσίας είναι ο αλιευτικός Κώδικας, που τέθηκε σε ισχύ με το Ν.Δ. 420/1970³³⁹. Εξακολουθεί να ισχύει μέχρι και σήμερα, αν και υποστεί πολλές τροποποιήσεις. Εάν από τη διενέργεια κάποιας αλιευτικής επιθεώρησης³⁴⁰ διαπιστωθεί η παράβαση των διατάξεων της αλιευτικής νομοθεσίας, ξεκινά η διαδικασία επιβολής διοικητικών κυρώσεων, οι οποίες είναι προσωποπαγείς και πραγματοπαγείς.

³³⁹ Βλ. Αλιευτικό Κώδικα (ΦΕΚ Α'27/31.1.1970) (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: https://www.kodiko.gr/nomologia/document_navigation/481555/n.d.-420-1970, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

³⁴⁰ Δικαίωμα επιθεωρήσεων έχει η Λιμενική Αρχή και ο έλεγχος της έχει αστυνομικό χαρακτήρα, προκειμένου να ελεγχθεί η εφαρμογή και η τήρηση της αλιευτικής νομοθεσίας, όπως αυτή θεσπίζεται από την ελληνική πολιτεία και από την Ευρωπαϊκή Ένωση. Βλ. Μυλωνόπουλος, Δ., *Το Δίκαιο της Αλιείας*, όπ.π., σελ. 176-182.

5. Εννοιολογική οριοθέτηση των Γενετικά Τροποποιημένων Τροφίμων

Η συστηματική ενασχόληση και η διεύρυνση των γνώσεων περί της δομής και της βιοχημείας του DNA και οι μηχανισμοί σύνθεσης τούτου επέτρεψαν στους επιστήμονες να διαχειριστούν την αλληλουχία του, αντιστοιχίζοντας αλληλουχίες ή αλυσίδες DNA σε διαφορετικούς οργανισμούς. Στα πλαίσια αυτά, και ενόψει της ανάπτυξης των επιστημών της βιοχημείας και της βιοτεχνολογίας, κατάφεραν να δομήσουν νέα μόρια με το να αναδιαμορφώσουν διαφορετικές αλυσίδες με τη χρήση τεχνικών μοριακής βιολογίας, μέσω της ευελιξίας που παρουσιάζει το DNA, καθώς πολλές φορές γίνεται η αναλογία αυτού με μια μαγνητική ταινία, η οποία δύναται να κοπεί, να μετακινηθεί και εισαχθεί ώστε να δημιουργήσει μια νέα ή διαφορετική γενετική πληροφορία. Έτσι επιτεύχθηκε η ενσωμάτωση ξένου DNA σε διάφορους οργανισμούς, από φυτά μέχρι τρωκτικά³⁴¹. Οι γενετικά τροποποιημένοι Οργανισμοί συνιστούν τον καρπό τούτης της έρευνας.

Ήδη από το 19^ο αιώνα, ο άνθρωπος επιδίδεται στη προσχεδιασμένη μεταφορά γύρης, διασταυρώνοντας φυτά και επιλέγοντας με τούτο το τρόπο να ενισχύσει τις ευεργετικές ιδιότητες των φυτών. Τα περισσότερα τρόφιμα, άλλωστε συνιστούν προϊόν διασταυρώσεων, όπως αυτές επιτεύχθηκαν με παραδοσιακούς τρόπους, χωρίς να υπάρχουν γνώσεις περί των γενικών κωδίκων των γονιδίων. Στις μέρες μας, η έννοια των διασταυρώσεων έχει μεταβληθεί πλήρως και διαδραματίζεται σε εξειδικευμένα εργαστήρια γενετικής, στα οποία δημιουργούνται ολόένα και περισσότερες νέες

³⁴¹Βλ. Gachet, E., Martin, G.G., Vigneau, F., Mayer, G. “Detection of Genetically Modified Organisms (GMOs) by : a Brief Review of Methodologies Available” *Trends in Food Science and Technology*, Vol. 9, 1999, σσ. 380-388. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: https://www.researchgate.net/publication/228484890_Detection_of_genetically_modified_soybeans_in_miso_by_polymerase_chain_reaction_and_nested_polymerase_chain_reaction, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

μορφές ζωής³⁴². Πριν προβούμε στον εννοιολογικό προσδιορισμό των γενετικά τροποποιημένων τροφίμων κρίνεται απαραίτητο να ορίσουμε την έννοια της βιοτεχνολογίας.

Ως Βιοτεχνολογία λογίζεται το σύνολο τεχνικών που βασίζονται στη μοριακή βιολογία, η οποία επιτρέπει στους επιστήμονες να διαχειριστούν γενετικά και να αντιγράψουν ζωντανά κύτταρα με τρόπο που δεν είναι δυνατός με τη χρήση παραδοσιακών μεθόδων διασταύρωσης ή φυσικών ανασχεδιασμών. Η βιοτεχνολογία έχει πληθώρα εφαρμογών σε περιοχές όπως η ιατρική, η γεωργία, η τεχνολογία τροφίμων και η ενέργεια³⁴³. Η βιοτεχνολογία, συνιστά ένα συλλογικό ευρύτερο όρο, ο οποίος εμπεριέχει έννοιες όπως εκείνες της γενετικής μηχανικής και γενετικής τροποποίησης, οι οποίες συχνά χρησιμοποιούνται αλληλένδετα για να αναφερθούν ευρύτερα στην χρήση της μοντέρνας γενετικής³⁴⁴. Ως γενετική τροποποίηση λογίζεται η διχοτόμηση μέσω της γενετικής μηχανικής τμήματος DNA από ένα οργανισμό με σκοπό την αλλαγή των χαρακτηριστικών του. Για τα ζώα αυτό γίνεται με την ένεση γονιδίων μέσα σε κύτταρα, ενώ για τα φυτά τα γονίδια συνήθως μεταφέρονται με τη χρήση ειδικών βακτηρίων³⁴⁵. Η γενετική μηχανική περιλαμβάνει τον τεχνητό χειρισμό του γενετικού υλικού ενός φυτού, ζώου ή βακτηρίων ή τη μεταφορά ξένων γονιδίων – τα γονίδια, δηλαδή, που προέρχονται από κάποιο άλλο είδος ή παράγονται συνθετικά- στο DNA ενός οργανισμού, με αποτέλεσμα τη δημιουργία ενός διαγονιδιακού

³⁴²Βλ. Müller, A., Dietrich, J., Hellwig, F.,T. (επιμ.), *Gentechnologie bei Pflanzen*, Akademie für Technikfolgenabschätzung in Baden Württemberg, 1998 στο Jany, K., D., *Gentechnik und Lebensmittel*, σσ. 14-15. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <https://elib.uni-stuttgart.de/bitstream/11682/8635/1/gentech.pdf>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

³⁴³Βλ. Κρυστάλλης Α., Χρυσοχοϊδης Γ., *Γενετικά τροποποιημένα τρόφιμα: Καταναλωτής, οικονομία, περιβάλλον*, Αθήνα, Έκδοση Κρυστάλλη – Χρυσοχοϊδη, 2004, σελ. 4

³⁴⁴Βλ. Schilter, N., Constable, A., “Regulatory control of Genetically Modified (GM) Foods: Likely Developments”, *Toxicology Letters*, Vol. 127, 2002, σσ. 341- 349. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/12052676>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

³⁴⁵Βλ. Mangusson, M., K., & Hursti, U.K., “Consumer Attitudes Towards Genetically Modified Foods”, *Appetite*, Vol. 39, 2002, σελ. 9-20. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/12160561>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

οργανισμού³⁴⁶.

Οι πρόσφατες εξελίξεις στη γεωργία και βιοτεχνολογία τροφίμων οδήγησαν στην εμφάνιση γενετικώς τροποποιημένων τροφίμων (στο εξής «ΓΤΤ»). Πρόκειται για μια νέα κατηγορία τροφίμων που προέρχονται από φυτά ή ζώα, ως απότοκο της γενετικής μηχανικής. Συνεπώς, το ΓΤΤ ή τα συστατικά τούτου περιέχει τροποποιημένα γονίδια που δεν υφίστανται στη φύση του και διαθέτει νέες ιδιότητες που είναι απίθανο να σημειωθούν φυσικά. Πρόκειται για μία αμφιλεγόμενη επανάσταση, η οποία αφενός δημιούργησε μια έκρηξη αισιοδοξίας, καθώς δύναται να συμβάλει στην καταπολέμηση της πείνας και στην εξάλειψη θανατηφόρων ασθενειών, αφετέρου έθεσε πρωτοφανείς ηθικές προκλήσεις και ερωτήματα, αναφορικά με τους πιθανούς κινδύνους που εγκυμονεί για την ανθρώπινη υγεία και για το περιβάλλον, συμβάλλοντας σε κάποιου είδους «γενετικής ρύπανσης», αποτέλεσμα της απελευθέρωσης τούτων των τεχνητά δημιουργημένων οργανισμών στη Φύση.

Αναλυτικότερα, παράλληλα με την έντονη ανάπτυξη τεχνικών γενετικής μηχανικής και της συνακόλουθης αλλαγής των αναγκών της σύγχρονης οικονομίας, αυξάνεται το ενδιαφέρον για το νέο αυτό τύπο τροφίμων, τα οποία έδωσαν μια νέα ελπίδα στους περιορισμούς που συνδέονταν με την παραδοσιακή καλλιέργεια. Σύμφωνα με τον ΕΚ 1829/2003 ως «γενετικώς τροποποιημένα τρόφιμα νοούνται τα τρόφιμα που περιέχουν, αποτελούνται ή παράγονται από ΓΤΟ»³⁴⁷. Η προέλευση των φυτικών και ζωικών τροποποιήσεων χρονολογείται από τη δεκαετία του 1970. Το 1973, οι Stanley Cohen και Herbert Boyer επέτυχαν για πρώτη φορά ανασυνδυασμένο DNA, θέτοντας

³⁴⁶Βλ. Pascalev, A., “You are what you eat: Genetically modified foods, integrity and society”, *Kluwer Academic Publisher*, Vol. 16, 2003, σ. 584 (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <https://link.springer.com/article/10.1023/B:JAGE.0000004962.00050.17>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

³⁴⁷Βλ. αρθ. 2 παρ. 6 του ΕΚ αριθ. 1829/2003 (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <https://eur-lex.europa.eu/legalcontent/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:02003R1829-20080410&from=DE>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

τα θεμέλια για την απαρχή της γενετικής μηχανικής. Τα πρώτα φυτά που υποβλήθηκαν στη διαδικασία της διαγονιδιακής μεταμόσχευσης αφορούσαν τον καπνό και την πετούνια³⁴⁸. Ωστόσο, το 1994 αποτελεί σταθμό της ανάπτυξης της αγροτικής βιοτεχνολογίας, καθώς εισήχθη στην αγορά το τροποποιημένο φυτό ντομάτας FlavrSavr³⁴⁹.

Σε πρωταρχικά στάδια, στην ποικιλία γενετικά τροποποιημένων τροφίμων εμπεριέχονταν αρκετά φυτά και ένα περιορισμένο εύρος ζώων και μικροβίων. Σταδιακά, ωστόσο, παρατηρείται, διεύρυνση της εφαρμογής της βιοτεχνολογίας στα τρόφιμα, μέσω της χρήσης γενετικών τροποποιήσεων, που αποσκοπούν στη βελτίωση των χρήσιμων χαρακτηριστικών των τροφίμων, στο θρεπτικό εμπλουτισμού των παραγόμενων προϊόντων, καθώς και στην παροχή δυνατοτήτων για τη σύνθεση θεραπευτικών ουσιών³⁵⁰³⁵¹.

Πολλοί επιστήμονες, συγκεκριμένα, υποστηρίζουν ότι σημαντικά οφέλη μπορούν να προέλθουν από την εφαρμογή της βιοτεχνολογίας στο χώρο της γεωργίας και της παραγωγής τροφίμων. Στα οφέλη περιλαμβάνονται: η αύξηση της αποδοτικότητας της γεωργίας με τη χρήση φυτών ανθεκτικών σε παθογόνα ή στην έλλειψη νερού και προσαρμοσμένων σε αντίξοες κλιματολογικές συνθήκες, η βελτίωση της θρεπτικής σύστασης σε μακροθρεπτικά (πρωτεΐνες, λίπη,

³⁴⁸Βλ. Krakowska, M., Grzelak, T., Czyżewska, K., “Benefits and risks associated with genetically modified food products”, *Ann Agric Environ Med*, Vol. 20(3), 2003 σελ. 413. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/24069841>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

³⁴⁹Επρόκειτο για ντομάτες, οι οποίες είχαν βελτιωμένη εμφάνιση και γεύση από το σύννηδες προϊόν, καθώς έχουν τη δυνατότητα να παραμείνουν για ωρίμανση για περισσότερο χρονικό διάστημα πριν συγκομιστούν. Βλ. αναλυτικότερα, στο Κρυστάλλης Α. και Χρυσοχοϊδης Γ., όπ.παραπ.,σελ. 4

³⁵⁰Lemaux P. “Genetically engineered plants and foods: A scientist’s analysis of the issue (part 1)”, *Annu Rev Plant Biol.*, Vol. 59, 2008, σσ. 773–800. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/18284373>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020) (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση(Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση:

υδατάνθρακες,) και μικροθρεπτικά (βιταμίνες), ώστε να μειωθεί ο κίνδυνος εμφάνισης χρόνιων ασθενειών που σχετίζονται με τη διατροφή, η προμήθεια ασφαλών τροφίμων μέσω ανάλυσης του DNA των μικροβίων, η δραστική αλλαγή της ικανότητας παραγωγής ενζύμων χρήσιμων στον άνθρωπο.

Στα σημαντικά επιτεύγματα της γενετικής μηχανικής, επί παραδείγματι, συγκαταλέγεται η παραγωγή του GoldenRice, μία τροποποιημένη ποικιλία, η οποία διακρίνεται από αυξημένη περιεκτικότητα σε β-καροτένη, βιταμίνη Α και σίδηρο, οι οποίες συμβάλλουν στην φυσιολογική όραση³⁵². Το «GoldenRice» αποδείχθηκε ότι αποτελεί προϊόν που δύναται να συμβάλλει στη μείωση του υποσιτισμού λόγω της υψηλής θρεπτικής του αξίας και της χαμηλής του χρηματικής αξίας συλλήβδην αλλά και στην καταπολέμηση της παιδικής τύφλωσης, απότοκο έλλειψης της Βιταμίνης Α, φαινόμενο που πλήττει ιδιαίτερα τις χώρες του τρίτου κόσμου³⁵³. Ωστόσο, όπως καταδεικνύουν κάποιες μελέτες, στην πραγματικότητα τούτη η τροφή δε μπορεί να καταστεί πανάκια για το ζήτημα της αβιταμίνωσης των ανθρώπων στις υποανάπτυκτες χώρες, καθώς 300 γραμμάρια αυτού καλύπτουν ένα πολύ μικρό ποσοστό μονάχα των ημερησίων αναγκών σε βιταμίνη Α, τόσο των ενήλικων όσο και των παιδιών³⁵⁴.

Οι γενετικές τροποποιήσεις προκλήθηκαν επίσης από την επιθυμία να βελτιωθεί η δομή των διατροφικών λιπιδίων. Η εισαγωγή στα φυτικά κύτταρα των γονιδίων που είναι υπεύθυνα για τη σύνθεση των ακόρεστων λιπαρών οξέων προήγαγε επίσης την εναλλακτική παραγωγή ωμέγα-3 οξέων (πολυακόρεστα λιπαρά οξέα), που εκτιμάται ότι μπορούν να συμβάλλουν θετικά ποικιλοτρόπως τόσο για τη μείωση των

³⁵²Βλ. Hug, K. “ Genetically modified organisms: Do the benefits outweigh the risks? ”, *Medicina*, Vol 44(2), 2008, σελ. 88.(Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <https://www.mdpi.com/1010-660X/44/2/87>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

³⁵³Βλ. Yonekura K, Saito K. “Review: Genetically modified plants for the promotion of human health”, *BiotechnolLett.*, Vol 28, 2006, σελ. 1983–1987.

³⁵⁴Βλ. Βιδάλης, Τ.Κ., Μανωλάκου, Κ., Μπάλιας, Γ. *Γενετικά Τροποποιημένοι Οργανισμοί και Βιώσιμη Ανάπτυξη*, Αθήνα, Εκδ. Αντ.,Ν., Σάκκουλα, 2004, σελ. 43 επ.

επιπέδων LDL-χοληστερόλης και τριγλυκεριδίων όσο και για τη μείωση του κινδύνου καρδιαγγειακών παθήσεων³⁵⁵.

Η σκοπιμότητα της γενετικής τροποποίησης που αφορά φυτικές και ζωικές πρώτες ύλες, έχει υποστηριχθεί πως μπορεί να παράσχει θεραπευτικές ουσίες, ανοίγοντας εντελώς νέες προοπτικές στους τομείς της φαρμακευτικής και την ιατρικής επιστήμης. Οι διαγονιδιακές ποικιλίες πατάτας, και λαχανικών, παραδείγματος χάρη, είναι ικανές να παράγουν τα αποκαλούμενα τρόφιμα-εμβόλια ή εκείνα που ενέχουν ουσίες, που ενδυναμώνουν το ανθρώπινο ανοσοποιητικό σύστημα. Χρησιμοποιώντας τεχνικές γενετικής μηχανικής, οι άνθρωποι έχουν καταφέρει να μεταφέρουν τα γονίδια που είναι υπεύθυνα για την έκφραση ιικών ή βακτηριακών αντιγόνων απευθείας στους πυρήνες των φυτικών κυττάρων ή τους χλωροπλάστες. Με αυτό τον τρόπο παράγονται αντισώματα, παρέχοντας σταθερή ανοσία έναντι οιασδήποτε φύσεως παθολογικής κατάστασης³⁵⁶. Στα κυριότερα παραδείγματα των βρώσιμων αυτών εμβολίων εμπεριέχονται ποικιλίες ρυζιού, αραβοσίτου, σόγιας ή πατάτας, ικανές να παράγουν αντιγόνα που ενισχύουν το ανοσοποιητικό έναντι διαφόρων λοιμώξεων, συμπεριλαμβανομένων των δράσεων τοξινών *Escherichiacoli*, λύσσας, μολύνσεων με βακτήρια *Helicobacterpylori* και ιικού τύπου ηπατίτιδας B³⁵⁷. Παραδείγματος χάριν, υπάρχουν γενετικώς τροποποιημένες ντομάτες, στις οποίες εμπεριέχονται ουσίες, που δύναται να επιφέρουν σημαντική προστασία έναντι διαφόρων μορφών καρκίνου, μέσω

³⁵⁵European Molecular Biology Organization, “GM plants for your health”, *Science and Society*, Vol 5, 2004, σελ. 1031επ. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC1299184/>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

³⁵⁶Ubalua, A. “Transgenic plants: Successes and controversies”, *Biotechnol Mol Biol Rev.*, Vol.4(6), 2009, σσ. 119–125.(Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: https://www.researchgate.net/publication/228642912_Transgenic_plants_Successes_and_controversies, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

³⁵⁷Verma, C. “Nanda S, Singh RK, Singh R.B Sanjay S. A review on impacts of genetically modified food on human health”, *Open Nutraceuticals J.*, Vol 4, 2011,σελ. 5-6. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <https://benthamopen.com/ABSTRACT/TONUTRAJ-4-3>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

της υψηλής περιεκτικότητας τους σε λυκοπένη.

Παράλληλα, σημαντικά οφέλη μπορούν να προκύψουν και για το περιβάλλον, καθώς μπορεί να επιτευχθεί η λιγότερη χρήση ζιζανιοκτόνων, λιπασμάτων και εντομοκτόνων. Ως εκ τούτου υπάρχει η προσδοκία διατήρησης της σύστασης των υδάτων και του εδάφους αλλά και η εξοικονόμηση ενέργειας. Υπάρχουν καλλιέργειες, οι οποίες περιέχουν γονίδια ανθεκτικά σε ιογενείς ασθένειες που καταστρέφουν τα φυτά³⁵⁸. Παραδείγματος χάρη, σύμφωνα με τους Engel, Takeoka και Teranishi, R. η ΓΤ του φυτού *Arabidopsis thaliana* μπορεί να οδηγήσει στην έκπλυση υδράργυρου από μολυσμένα εδάφη, πρόβλημα που δεν μπορεί να λυθεί με τις συμβατικές μεθόδους λόγω υπερβολικού κόστους³⁵⁹.

Σε γενικές γραμμές, το σκεπτικό για τη μεταβολή της δομής των γονιδίων περιλαμβάνει τις προσπάθειες βελτίωσης των χαρακτηριστικών χρησιμότητας των προϊόντων αγροτικής και ζωικής προέλευσης με την παράλληλη επίτευξη των υψηλότερων οικονομικών προνομίων. Ωστόσο, οι ανησυχίες περί των κινδύνων που εγκυμονούν αυτά τα τρόφιμα οξύνονται ενώ παράλληλα υποστηρίζεται ότι η επιστημονική πληροφόρηση για τις περιβαλλοντικές συνέπειες και τις επιπτώσεις των ΓΤΤ στην ανθρώπινη υγεία είναι περιορισμένη. Το ερώτημα που πρόκειται, ωστόσο, είναι το εξής : πρόκειται για μια γέφυρα προς ένα διαφορετικό μέλλον που μπορεί να μεταβάλλει τον κόσμο ή για ένα εκτροχιασμένο πείραμα;

³⁵⁸ Goy, P., A. "Commentary: GM crops – opportunities for environmental and consumer benefits", *Journal of Risk Research*, 2000, σελ. 12.

³⁵⁹ Engel, K., Takeoka, G., R., Teranishi, R. "Genetically modified foods : safety issues, Washington", DC : *American Chemical Society*, Vol. 40, 1995, σελ. 35 επ. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1002/food.19960400516>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

5.1. Κίνδυνοι των ΓΤ τροφίμων για τον Άνθρωπο και το Περιβάλλον

Παρά την ύπαρξη σειράς πλεονεκτημάτων που δύναται να επιφέρουν τα ΓΤΤ, όπως αυτά αναπτύχθηκαν παραπάνω, ως προς το ζήτημα της χρήσης βιοτεχνολογίας στα τρόφιμα έχει υπάρξει πληθώρα αντιτιθέμενων απόψεων, με αποτέλεσμα να εγείρονται ολόένα και περισσότερο ανησυχίες σχετικά με τους κινδύνους τούτων για την υγεία των καταναλωτών, το περιβάλλον και να προβάλλεται έντονα μία ηθική, κοινωνική και οικονομική διάσταση που έχει σημαντικό αντίκτυπο «στις εθνικές και διεθνείς πολιτικές» σε όλο τον κόσμο³⁶⁰. Σύμφωνα με δημοσκόπηση που δημοσίευσε το ερευνητικό κέντρο Pew, τόσο το κοινό όσο και η επιστημονική κοινότητα έχουν πολύ διαφορετικές απόψεις σχετικά με την ασφάλεια της κατανάλωσης γενετικά τροποποιημένων τροφίμων³⁶¹. Το γεγονός που αφορά στις αλληλοσυγκρουόμενες απόψεις των κινδύνων και οφελών επηρεάζουν άμεσα τη στάση των καταναλωτών απέναντι στα ΓΤ τρόφιμα, σύμφωνα με τους Zhu και Xie, οι οποίοι συνοψίζουν πορίσματα αρκετών ερευνητικών μελετών για το οικείο ζήτημα³⁶². Αναλυτικότερα, εντοπίζονται ισχυρισμοί ότι δεν υπάρχουν επαρκείς πληροφορίες για να διαπιστωθεί η ασφάλεια των ΓΤΤ³⁶³. Υποστηρίζεται, επιπλέον, ότι η μαζική παραγωγή και πώληση τέτοιων τροφίμων αποτελεί ένα ανήθικο, ανεξέλεγκτο ανθρώπινο πείραμα³⁶⁴. Ορισμένοι κίνδυνοι για την υγεία που συνδέονται με την κατανάλωση των ΓΤΤ είναι

³⁶⁰Βλ. Περισσότερα για τις αντιτιθέμενες απόψεις περί των ΓΤΤ στο κοινωνικό γίγνεσθαι στο Blanke, S., Van Breusegem, F., De Jaeger, G., Braeckman, J., & Van Montagu, M. "Fatal attraction: The intuitive appeal of GMO opposition", *Trends in Plant Science*, Vol. 20, 2015, σσ. 414–418. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/25868652>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

³⁶¹Funk, C. "5 key findings on what Americans and scientists think about science", (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση του Ερευνητικού Κέντρου Pew: <http://www.pewresearch.org/fact-tank/2015/01/29/5-key-findings-science/>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

³⁶²Zhu, X., Xie, X. "Effects of knowledge on attitude formation and change toward genetically modified foods", *Risk Analysis*, Vol. 35, 2015, σελ. 792. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/25693867>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

³⁶³Royzman, E., B., Cusimano, C., Metas, S., Leeman, R., F. "Is Opposition to Genetically Modified Food Morally Absolutist? A Consequence-Based Perspective", *Perspectives on Psychological Science*, 2019, σελ. 2-3 (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/31877108>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

³⁶⁴Hart, K., *Eating in the Dark*, New York, Pantheon Books, 2002, σελ. 7.

η αλλεργιογένεση³⁶⁵. Μέσω της μεταφοράς γονιδίων από τα κύτταρα ενός οργανισμού στους πυρήνες των κυττάρων ενός άλλου οργανισμού συντίθενται νέες πρωτεΐνες που απουσίαζαν μέχρι τότε. Ένεκα των νέων πρωτεϊνών στις παραπάνω τροφές, όπως αυτές εισήχθησαν με μεθόδους της γενετικής τροποποίησης, προκαλούνται αλλεργικές αντιδράσεις, οι οποίες μπορεί να είναι πιο επικίνδυνες και έντονες, καθώς το αλλεργιογόνο δυναμικό αυτών των τροφίμων είναι ισχυρότερο σε σχέση με τα «παραδοσιακά» τρόφιμα³⁶⁶.

Ένα ευρέως γνωστό παράδειγμα δυσμενών αποτελεσμάτων των γενετικώς τροποποιημένων οργανισμών (GMO) αφορούσε την περίπτωση της Aventis, της αμερικανικής παραγωγής καλαμποκιού, με το όνομα Star Link. Το τροποποιημένο φυτό περιείχε ένα επιπρόσθετο γονίδιο, ρυθμίζοντας τη φυσική αντοχή του καρπού στα φυτοφάρμακα. Η μεταφορά γενετικής πληροφορίας από τα βακτηρίδια *Bacillus thuringiensis* στους πυρήνες των κυττάρων του, δημιούργησε μια νέα πρωτεΐνη Cry9c, η κατανάλωση της οποίας προκάλεσε ισχυρές αλλεργιογόνες αντιδράσεις. Λόγω της ιδιαιτερότητάς του, το καλαμπόκι Star Link απέκτησε την αποδοχή της Υπηρεσίας Προστασίας του Περιβάλλοντος και επιτράπηκε να εισέλθει στην εμπορική αγορά αποκλειστικά ως ζωοτροφή. Εν συνεχεία, ανιχνεύτηκαν ίχνη του μεταλλαγμένου φυτού σε προϊόντα διατροφής που ήταν διαθέσιμα στην αγορά (π.χ. σε tacos)³⁶⁷.

Αντίστοιχα, ένα άλλο παράδειγμα του κινδύνου ανάπτυξης τροφικής αλλεργίας αφορούσε στην παραγωγή σόγιας εμπλουτισμένης σε μεθειονίνη, το αμινοξύ που

³⁶⁵ Hopkins, K., “The Risks on the Table”, *Scientific American* 4, 2001, σελ. 61.

³⁶⁶ Bernstein, J., A, Bernstein, L., I, Buchcini, L, Goldman, L., R, Hamilton, R., G, Lehrer, S., Rubin, C., Sampson, H., A., “Clinical and laboratory investigation of allergy to genetically modified foods”, *Environ Health Perspect*, Vol. 111(8), 2003, σσ.1114–1121. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC1241560/>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

³⁶⁷ Bernstein, J., A, Bernstein, L., I, Buchcini, L, Goldman, L., R, Hamilton, R., G, Lehrer, S., Rubin, C., Sampson, H., A., όπ.π., σελ. 1117.

εντοπίζεται στα καρύδια Βραζιλίας. Σύμφωνα με αναφορές διαφόρων ιατρικών οργανώσεων, τα φιστίκια και τα καρύδια αποτελούν μια από τις κύριες αιτίες για την ανάπτυξη αλλεργικών αντιδράσεων. Επομένως, ενυπέρχαν αρνητικές επιδράσεις για την ανθρώπινη υγεία μετά την κατανάλωση της τροποποιημένης σόγιας στα άτομα εκείνα που έχουν προδιάθεση σε αλλεργίες σε ξηρούς καρπούς³⁶⁸.

Ένα σημαντικό πρόβλημα που συνδέεται, παράλληλα, με την κατανάλωση ΓΤΤ για την υγεία και τη ζωή των καταναλωτών είναι η δυνατότητα σύνθεσης στα κύτταρα και στους ιστούς τοξικών προϊόντων ή προϊόντων που αυξάνουν τον κίνδυνο ενεργοποίησης νεοπλασματικών διεργασιών. Στην Ισπανία το 1983, εισήχθη στην αγορά το τροποποιημένο κραμβελαίου, ένα έντονα τοξικό προϊόν. Παρά το γεγονός πως πολυάριθμες δοκιμές σε πειραματόζωα απέτυχαν να αποδείξουν οποιεσδήποτε διαταραχές ένεκα της κατανάλωσής του, προκλήθηκε θάνατος σε σημαντικό αριθμό καταναλωτών, ένεκα δηλητηρίασεως, καθώς η ελαιοκράμβη ήταν επιμολυσμένη με διάφορες τοξικές ουσίες³⁶⁹. Ο κίνδυνος συσχέτισης με την πρόκληση ογκολογικών παθήσεων που προέρχονται από την κατανάλωση γενετικά τροποποιημένων τροφίμων φαίνεται να είναι εξίσου ανησυχητικός. Το 2002, δημοσιεύθηκαν αποτελέσματα που έδειξαν ότι η κατανάλωση του γάλακτος από γελάδες, στις οποίες χορηγούνται αυξητικές ορμόνες, φέρει θετική συσχέτιση με την ανάπτυξη όγκων στους πνεύμονες, και στο μαστό³⁷⁰.

Επιπλέον, με την ανάπτυξη της βιοτεχνολογίας πολλά φυτά και σπόροι περιέχουν αυξημένα επίπεδα τοξινών, οι οποίες συμβάλλουν στην άμυνα τούτων από

³⁶⁸ Key, S., Ma, J.,K., Drake, P., M., “Genetically modified plants and human health”, *J R Soc Med.*, Vol 101, 2008, σσ. 290–298. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/18515776>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

³⁶⁹ Domingo, J., L., “Toxicity studies of genetically modified plants: A review of the published literature”, *Crit. Rev. Food. Sci. Nutr.*, Vol 47, 2007, σσ. 721–733. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/17987446>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

³⁷⁰ Βλ. Hug, K., όπ.π, σσ. 87–99.

επιθέσεις εντόμων και παρασίτων, χωρίς να καθίσταται απαραίτητη η χρήση φυτοφαρμάκων. Επί παραδείγματι, σε τροποποιημένο καλαμπόκι ενσωματώνονται πολλές φορές γονίδια Βτ τοξίνης, η οποία είναι υπεύθυνη για βλάβες στο ήπαρ και τα νεφρά. Σε πρόσφατη έρευνα διαπιστώθηκε ότι υπήρξαν αρνητικές επιπτώσεις στα νεφρά και στο ήπαρ ποντικών, που είχαν τραφεί με τρεις ποικιλίες ΓΤ καλαμποκιού για ενενήντα ημέρες³⁷¹. Στα τέλη της προηγούμενης δεκαετίας, επίσης, η Ιαπωνική εταιρία Showa Denko χρησιμοποίησε γενετικά τροποποιημένα βακτήρια για να παράγει το διαιτητικό συμπλήρωμα L- tryptophan. Από την κατανάλωση αυτού, μόνο στις ΗΠΑ, σημειώθηκαν 37 θάνατοι ενώ σε 1,500 άτομα προκλήθηκαν προβλήματα αιματολογικής φύσεως.

Παράλληλα, οι υπερασπιστές της βιοτεχνολογίας κάνουν λόγο και για τα οφέλη, όπως αναφέραμε των ΓΤΤ σε κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο. Περίπου 800 εκατομμύρια άνθρωποι υποσιτίζονται σήμερα³⁷² και συνδυαστικά με τα στοιχεία που ομολογούν μία στατιστικά αυξανόμενη κίνηση του πληθυσμού³⁷³ με παράλληλη μείωση της καλλιεργήσιμης γης³⁷⁴, η επισιτιστική κρίση ενδέχεται να επιδεινωθεί. Από τότε που οι πιθανές ωφέλειες της βιοτεχνολογίας έγιναν ευρύτερα αντιληπτές, περί τα τέλη της δεκαετίας του 1980, τα γενετικώς τροποποιημένα (GM) τρόφιμα θεωρούνται από καιρό απαραίτητα για την αντιμετώπιση της επισιτιστικής ανασφάλειας. Σύμφωνα με έρευνες που έχουν πραγματοποιηθεί από την Αμερικανική Ένωση για την

³⁷¹Spinoux de Vendomois, J., Roullier, F., Sellier, D., Seralini, G.-E., “ A comparison of the Effects of Three GM Corn Varieties on Mammalian Health”, *International Journal of Biological Sciences*, Vol. 5(7), 2009, σελ. 718. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2793308/>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

³⁷²WorldHealthOrganization, “Malnutrition”, 2018 (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Σελίδα του Παγκόσμιου Οργανισμού υγείας: <https://www.who.int/en/news-room/fact-sheets/detail/malnutrition>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

³⁷³United Nations, “Worldpopulationprospects2019“, 2017, (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Σελίδα του Παγκόσμιου Οργανισμού υγείας: <https://esa.un.org/unpd/wpp/>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

³⁷⁴Gomiero, T. “Soil degradation, land scarcity, and food security: Reviewing a complex challenge”, *Sustainability*, Vol 8(3), 2016, άρθ. 281. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση <https://www.mdpi.com/2071-1050/8/3/281>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

Προώθηση της Επιστήμης, οι γενετικώς τροποποιημένες τροφές είναι ασφαλείς για κατανάλωση³⁷⁵ και αναμένεται να επιδράσουν θετικά σε διάφορους τομείς της ζωής των ανθρώπων και στο περιβάλλον³⁷⁶.

Ταυτόχρονα, σύμφωνα με μελέτη του Παγκόσμιου Οργανισμού Υγείας, έχουν υπογραμμιστεί τα οφέλη από τη χρήση ΓΤΟ, στα οποία εμπεριέχεται μεταξύ άλλων η αύξηση της γεωργικής παραγωγικότητας και η βελτίωση των θρεπτικών συστατικών, η μείωση της χρήσης χημικών, η αύξηση του εισοδήματος των αγροτών και η βελτίωση της διατροφικής ασφάλειας ιδίως όσον αφορά στον αναπτυσσόμενο κόσμο. Ωστόσο, η ίδια μελέτη αναφέρει ότι πολλοί εκ των στόχων αυτών δεν έχουν υλοποιηθεί ενώ παράλληλα έχουν καταγραφεί μικρότερες σοδειές και μια συνεχής εξάρτηση από τα χημικά και μειωμένα εισοδήματα εκ μέρους των αγροτών μικρής κλίμακας³⁷⁷.

Επιπλέον, σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να λεχθεί ότι επιτεύχθηκαν οι προσδοκίες περί αντιμετώπισης της πείνας μέσω της καλλιέργειας ΓΤΤ στον αναπτυσσόμενο κόσμο, καθώς δεν σημειώνεται αύξηση της εσοδείας και μείωση των τιμών αλλά αντίθετα αύξηση των κερδών των εταιριών βιοτεχνολογίας³⁷⁸. Σε παγκόσμιο επίπεδο, η αγορά μεταλλαγμένων αναπτύχθηκε με ραγδαίους ρυθμούς ήδη από τη δεκαετία του '90 επιφέροντας τεράστια κέρδη στις μεγάλες επιχειρήσεις που κυριαρχούν στον κλάδο. Σε πρόσφατη μελέτη αναφέρεται πως η καλλιέργεια των ΓΤΤ ελάχιστα συνέβαλε στην αύξηση της απόδοσης της παραγωγής. Αναλυτικότερα,

³⁷⁵ American Association for the Advancement of Science, "Statement by the AAAS board of directors on labeling of genetically modified foods", 2012 (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: https://www.aaas.org/sites/default/files/AAAS_GM_statement.pdf, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

³⁷⁶ Klümper, W., Qaim, M. "A meta-analysis of the impacts of genetically modified crops", *Plos One*, Vol.9 (11), 2014. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <https://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0111629>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

³⁷⁷ Βλ. Who, *Modern Food Biotechnology, Human Health and Development an Evidence- Based Study*, Ελβετία, World Health Organization, 2005, σσ. 50-55. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση https://www.who.int/foodsafety/publications/biotech/biotech_en.pdf, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

³⁷⁸ Βλ. Rosso Grossman, M. "Biotechnology, Poverty Rights and the Environment", *American Journal of Comparative Law*, Vol. 50, 2002, σελ. 218.

επιτεύχθηκε κάποια αύξηση της παραγωγής από το καλαμπόκι bt ως προς την επιχειρησιακή εσοδεία και όχι την εγγενή³⁷⁹. Ανεξάρτητα από την ύπαρξη εσοδείας, η αντιμετώπιση της πείνας συνιστά ένα βαθιά πολιτικό ζήτημα, όπως θα καταδείξουμε στο επόμενο, με την έννοια της αδυναμίας πρόσβασης ευρέων στρωμάτων της κοινωνίας στην τροφή και στη γη.

Επιπρόσθετα, αμφιβολίες εγείρονται ως προς τα ερευνητικά πορίσματα που αφορούν στους ΓΤΟ. Σύμφωνα με τους Clark και Lehman³⁸⁰ αλλά και τους Myhr και Traavik³⁸¹ η επιστημονική έρευνα περί των επιπτώσεων τούτων τόσο αναφορικά με την ανθρώπινη υγεία όσο και με τις περιβαλλοντικές συνέπειες είναι περιορισμένη, καθώς δεν έχουν εκπονηθεί μέχρι και σήμερα μακρόχρονες έρευνες που να μελετούν τα παραπάνω ζητήματα ενώ παράλληλα η επιστημονική έρευνα βρίθκει υποθέσεων. Σημαντικός είναι και ο ρόλος των επιχειρήσεων στην ανάπτυξη ερευνητικών προσπαθειών περί τούτων, γεγονός που έχει προκαλέσει σκεπτικισμό. Ο κλάδος της αγροτικής βιοτεχνολογίας κυριαρχείται από τις μεγάλες επιχειρήσεις, οι οποίες πολλές φορές είναι και εκείνες που προωθούν την επιστημονική έρευνα, για να προσπελάσουν τις αβεβαιότητες που αφορούν στους παραπάνω μικροοργανισμούς. Οι Clark και Lehman αναφέρονται στον περιορισμένο αριθμό των δημοσιευμένων πληροφοριών, σε πληθώρα συνθετικών συγγραμμάτων από το εργαστήριο της Monsanto αλλά και σε ένα σύνολο ομάδων συγγραφέων που προσέφεραν την άποψη τους και τα σχόλια

³⁷⁹Με την έννοια της εγγενούς εσοδείας νοείται η ανάπτυξη καλλιεργειών υπό ιδανικές συνθήκες ενώ εκείνη της επιχειρηματικής αφορά σε καλλιέργειες οι οποίες μειώνονται, ως απότοκο περιβαλλοντικών παραγόντων. Βλ. Gurian-Sherman, D. *Failing to Yield: Evaluating the Performance of Genetically Engineered Crops*, Union of Concerned Scientists, 2009, σσ.5-10.(Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <https://www.ucsusa.org/sites/default/files/2019-10/failure-to-yield.pdf>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

³⁸⁰Clark, E. A., Lehman, H. "Assessment of GM Crops in Commercial Agriculture", *Journal of Agricultural and Environmental Ethics*, Vol. 14, 2001, σελ. 25.

³⁸¹Myhr, A., I., Traavik, T. "Genetically modified (GM) crops: Precautionary science and conflicts of interests", *Journal of Agricultural and Environmental Ethics* 16 (3), 2002, σσ. 230-240.(Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <https://link.springer.com/article/10.1023%2FA%3A1023686900879>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

τους χωρίς την ανάλογη υποστήριξη με πειραματικά δεδομένα. Συνεπώς, στον τομέα αυτό θα μπορούσε να πει κανείς ότι δεν υπάρχει αντικειμενική επιστημονική γνώση, ότι δηλαδή οι έρευνες που έχουν πραγματοποιηθεί είναι αξιολογικά ουδέτερες³⁸² και χρηματοδοτούνται από τις μεγάλες επιχειρήσεις βιοτεχνολογίας, αποσκοπώντας σε κάποιο υψηλό συλλογικό καλό.

Αντίστοιχα, οι περιβαλλοντικοί κίνδυνοι από τη χρήση των ΓΤΤ διακρίνονται σε εκείνους που δύναται να επηρεάσουν αρνητικά την βιοποικιλότητα και τα είδη μη στόχους, στους κινδύνους που συνδέονται με τη διασπορά γύρης και τον ανασυνδυασμό και τέλους με εκείνους που συνδέονται με την εξέλιξη της αντίστασης στους οργανισμούς στόχους³⁸³. Μεταξύ των ενδεχόμενων αρνητικών επιπτώσεων στη βιοποικιλότητα και στα είδη μη στόχους- όπως είναι σαρκοβόρα, οι οργανισμοί εντός εδάφους, τα απειλούμενα είδη και εκείνα που συμβάλλουν στην τοπική βιοποικιλότητα- είναι η τοξικότητα που δημιουργείται από ένα προϊόν τοξικό. Επί παραδείγματι, η τοξίνη Cry1Ab, όπως εντοπίζεται σε γενετικά τροποποιημένο καλαμπόκι, επιφέρει αρνητικές επιπτώσεις σε ορισμένα είδη πεταλούδων ένεκα της υψηλής τοξικότητας της γύρης, κάτι το οποίο ενώ αρχικά δεν είχε διαπιστωθεί από τις υφιστάμενες έρευνες.³⁸⁴ Επιπλέον, η οικεία τοξίνη δύναται να επηρεάσει αρνητικά και τη βιοποικιλότητα του εδάφους αλλά και τα ευαίσθητα οικοσυστήματα που βρίσκονται πλησίον των γενετικά τροποποιημένων καλλιεργειών, καθώς μεταφέρεται μέσω υποπροϊόντων των ΓΤ καλαμποκιού σ' αυτά³⁸⁵.

³⁸²Για τον ορισμό της αξιολογικής ουδετερότητας βλ. Λάζος Γ., Κριτική Εγκληματολογίας, Νομική Βιβλιοθήκη, 2007, σσ.163-171.

³⁸³ Brown, K. "Seeds of Concern," *Scientific American*, 2001, σσ.51-57.

³⁸⁴ Andow, D., A., Zwahlen, C. "Assessing Environmental Risks of Transgenic Plants", *Ecology Letters*, Vol. 9, 2006, σσ.195-197. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1461-0248.2005.00846.x>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

³⁸⁵Μια πρόσφατη μελέτη έδειξε ότι στο 13% από το δείγμα 217 ποταμών στην πολιτεία Indiana, οι οποίοι βρίσκονταν κοντά σε ΓΤΚ, βρέθηκε η τοξίνη αυτή, ως απότοκο της διασποράς υποπροϊόντων του καλαμποκιού tb. Βλ. Μπάλιας, Γ. *Η ρύθμιση των Γενετικά Τροποποιημένων Οργανισμών. Δίκαιο και*

Συνεπώς, με την έλευση των ΓΤΟ δύναται να συρρικνωθεί ακόμα περισσότερο η βιοποικιλότητα, γεγονός που θα επιτευχθεί μέσω του μαζικού εκτοπισμού των φυσικών ειδών. Επιπλέον, παρά τις υποσχέσεις για τη μείωση της χρήσης ζιζανιοκτόνων και φυτοφαρμάκων, υπάρχει κίνδυνος για περισσότερη χρήση μελλοντικά, καθώς δεν είναι βέβαιο ότι δε θα αναπτυχθούν ζιζάνια, τα οποία δύναται να είναι ανθεκτικά σε τούτα. Μάλιστα, σύμφωνα με μία έρευνα, έχει υπάρξει αύξηση της χρήσης εντομοκτόνων τα τελευταία δεκατρία χρόνια καλλιέργειας ΓΤΟ σε σχέση με την περίοδο πριν εκτεταμένη καλλιέργεια τους. Συνεπώς, γίνεται αντιληπτό ότι μιλάμε για ανυπολόγιστους περιβαλλοντικούς κινδύνους³⁸⁶.

5.2. Η νομοθεσία που διέπει τη λειτουργία των ΓΤΤ σε ενωσιακό και εθνικό επίπεδο

Το νομοθετικό καθεστώς για τους ΓΤΟ στην Ευρωπαϊκή Ένωση χρονολογείται στις αρχές της δεκαετίας του 1990, προκειμένου να ρυθμιστεί η κυκλοφορία τους στην ευρωπαϊκή αγορά. Σε γενικές γραμμές, έχουν εγκριθεί 27 ποικιλίες ΓΤΟ για τροφές, ζωοτροφές και άλλες χρήσεις³⁸⁷, οι οποίοι είναι καταχωρημένες στον Ευρωπαϊκό Κατάλογο ΓΤ Τροφών και Ζωοτροφών³⁸⁸, που συνιστά ένα εργαλείο προσδιορισμού των ΓΤ προϊόντων, που μπορούν να διακινούνται κατά νόμιμο τρόπο στα εδάφη της ΕΕ. Αναλυτικότερα, η ρύθμιση των ΓΤΟ στηρίζεται σε ένα αλληλεξαρτώμενο και

Διακυβέρνηση για μια νέα τεχνολογία, Αθήνα, Νομική βιβλιοθήκη, 2011, σελ. 116 όπ.π. στο εφημερίδα The Independent, 29.9.2010(όπου αναφέρεται ότι η μελέτη δημοσιεύτηκε στις 27.9.2010 στο PNAS).

³⁸⁶Βλ. Benbrook, C., *Impacts of Genetically Engineered Crops on Pesticide Use: The First Thirteen Years*, The Organic Center, 2009, σελ. 2-5. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <https://www.organic-center.org/reportfiles/GE13YearsReport.pdf>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

³⁸⁷Επί παραδείγματι, για καλλιέργεια έχουν εγκριθεί ο αραβόσιτος (1998) και το γεώμηλο *Solanumtuberosum* (2010). Βλ. απόφαση 2010/135/ΕΕ της επιτροπής. Παράλληλα έχουν προστεθεί 17 ποικιλίες καλαμποκιού. Οι ΓΤΟ που προορίζονται για καλλιέργεια εγγράφονται στον Κοινό Κοινοτικό Κατάλογο Ποικιλιών. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <http://www.minagric.gr/index.php/el/for-farmer-2/crop-production/polylikomenu/553-nomothesia-polyliko/cat-poik-polyliko/2781-koinotikos-katalogos-poikilion>), όπως προβλέπεται από την Οδηγία 2002/53/ΕΚ (https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/?uri=CELEX%3A32002L0053) συμβουλίου.

³⁸⁸Βλ. Ευρωπαϊκό Κατάλογο ΓΤ Τροφών και Ζωοτροφών (https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/el/IP_05_439)

πολύπλοκο κανονιστικό πλαίσιο Οδηγιών, Κανονισμών και Αποφάσεων, βασική επιδίωξη του οποίου είναι η προστασία του Περιβάλλοντος και των καταναλωτών, μέσω της ελεύθερης διακίνησης υγιεινών και ασφαλών τροφίμων³⁸⁹.

Συγκεκριμένα, το νομοθετικό καθεστώς για τους ΓΤΟ στην ΕΕ χρονολογείται από το 1990, οπότε υιοθετήθηκαν οι εξής δύο οδηγίες: Η οδηγία 90/219/ΕΟΚ³⁹⁰ και 90/220/ΕΟΚ³⁹¹. Στις παραπάνω οδηγίες αποτυπώνεται η έννοια του τεχνολογικού κινδύνου με την παράλληλη αναγνώριση και εφαρμογή τόσο της αρχής της προφύλαξης όσο και της αρχής της πρόληψης³⁹². Νεωτερικό χαρακτηριστικό τούτων είναι ότι οι κίνδυνοι που εγκυμονούν οι ΓΤΟ δεν σχετίζονται με αυτούς καθαυτούς αλλά με όλη τη διαδικασία του τρόπου παραγωγής τους, δηλαδή δίνεται σημασία στην ανάγκη ελέγχων όλων των ΓΤΟ σε κάθε στάδιο της έρευνας, ανάπτυξης και διάθεσής τους στην αγορά και για εκάστη περίπτωση ξεχωριστά. Μάλιστα όταν ένα προϊόν έχει υποστεί τροποποίηση και επεξεργασία με βιοτεχνολογικές μεθόδους, οφείλει τόσο ο ερευνητής όσο και επιχειρηματίας όχι μόνο να αποδείξει τη μη βλαπτικότητα του αλλά και μέσω ερευνών έχει την υποχρέωση να μειώσει την επιστημονική αβεβαιότητα που κατακλύζει τον οικείο ΓΤΟ³⁹³. Ωστόσο, διαπιστώθηκε ότι δεν προσδιοριζόταν η σχέση ανάμεσα στη συχνότητα εμφάνισης ενός κινδύνου και στη σπουδαιότητα των ζημιών που επιφέρουν, ενώ παράλληλα δεν υπάρχει πρόβλεψη για την αξιόπιστη αξιολόγηση του κινδύνου, η οποία επαφίονταν στη διακριτική ευχέρεια των αρμόδιων διοικητικών

³⁸⁹Carr, S. "Ethical and Value Based Aspects of the European Commission's Precautionary Principle", *Journal of Agricultural and Environmental Ethics*, Vol.15(1),2002. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <https://link.springer.com/article/10.1023/A:1013825216101>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

³⁹⁰Βλ. Οδηγία 90/219/ΕΟΚ του Συμβουλίου για την περιορισμένη χρήση γενετικώς τροποποιημένων μικροοργανισμών. (<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:31990L0219&from=EL>)

³⁹¹Οδηγία 90/220/ΕΟΚ του Συμβουλίου για την σκόπιμη ελευθέρωση γενετικώς τροποποιημένων οργανισμών στο περιβάλλον. (<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:31990L0220&from=EL>)

³⁹²Βλ. προοίμιο αιτιολογική σκέψη 1 και των δύο οδηγιών.

³⁹³Βλ. Οδηγία 90/219/ΕΟΚ άρθ. 6.2 & 6.3 και 90/220/ΕΟΚ αρθ. 5

αρχών. Παράλληλα, δεν εντοπίζονται κανόνες που να αφορούν στην επισήμανση και ανιχνευσιμότητα των οικείων οργανισμών ή προϊόντων που προέρχονταν από αυτούς.

Τα παραπάνω κενά ήρθαν να καλύψουν δύο νέες οδηγίες: 2009/41/EK και 2001/18/EK. Η οδηγία 2009/41/EK³⁹⁴ εκδόθηκε ένεκα των ουσιωδών τροποποιήσεων της οδηγίας 90/219/ΕΟΚ και στην ανάγκη αναδιατύπωσης της³⁹⁵. Η οδηγία 2001/18/EK³⁹⁶ καταργεί την οδηγία 90/220/ΕΟΚ, προκειμένου να αποσαφηνίσει αφενός τα αμφισβητούμενα σημεία της και να καλύψει αφετέρου τα κενά που αφορούσαν στην έλλειψη κοινής μεθοδολογίας ως προς την αξιολόγηση του κινδύνου³⁹⁷. Εντάσσεται στο πνεύμα του Πρωτοκόλλου της Κερθαγένης και σημείο αναφοράς του είναι η αρχή της προφύλαξης. Ο στόχος της είναι ευρύτερος και αφορά πέρα από την προστασία του περιβάλλοντος και της δημόσιας υγείας, στην «άσκηση του δικαιώματος επιλογής των καταναλωτών» καθώς και στην πληροφόρηση απότοκο υποχρεωτικής επισήμανσης³⁹⁸. Παράλληλα, η έννοια της κατά περίπτωσης αξιολόγησης, η οποία βαρύνει τον κοινοποιούντα³⁹⁹, και η διαδικασία έγκρισης, η οποία στηρίζεται στην αρχή της βήμα- βήμα προσέγγισης⁴⁰⁰, συνιστούν τον πυρήνα της αναθεωρημένης τούτης οδηγίας. Καθοριστικό ρόλο για την έγκριση των ΓΤΟ και

³⁹⁴ ΟΔΗΓΙΑ 2009/41/EK του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου «για την περιορισμένηχρήσηγενετικώςτροποποιημένωνμικροοργανισμών». (<https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2009:125:0075:0097:EL:PDF>)

³⁹⁵ Αφορά κατά κύριο λόγο σε μικροοργανισμούς, που έχουν υποστεί κάποιου είδους γενετική τροποποίηση, αν και αρκετά κράτη ενέταξαν στα εθνικά μέτρα την περιορισμένη χρήση για όλους του ΓΤΟ. Συνιστά περιβαλλοντικό νομοθετικό μέτρο. Βλ. περισσότερα στο Βλ. Μπάλιας, Γ, όπ. παραπ. σελ. 83-84.

³⁹⁶ Βλ. Οδηγία 2001/18/EK « για την σκόπιμη ελευθέρωση γενετικώς τροποποιημένων οργανισμών στο περιβάλλον και την κατάργηση της οδηγίας 90/220/ΕΟΚ του Συμβουλίου. (https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:303dd4fa-07a8-4d20-86a8-0baaf0518d22.0003.02/DOC_1&format=PDF)

³⁹⁷ Βλ. αιτιολογική σκέψη αρ. 2 της οικείας οδηγίας

³⁹⁸ Βλ. αιτ. σκέψη 40 και άρθρ. 13(2) (στ), 19 (3) (ε) , 21 και Παράρτημα IV

³⁹⁹ Βλ. αρθ. 4(2), 6 (μέρος Β) και 13 (μέρος Γ) της Οδηγίας. Αναλυτικότερα, οι αρχές αξιολόγησης των κινδύνων περιλαμβάνονται στο παράρτημα II της Οδηγίας.

⁴⁰⁰ Σύμφωνα με την αιτ. σκέψη 24 της Οδηγίας η αρχή αυτή συνεπάγεται στην μείωση του περιορισμού των ΓΤΟ, η οποία προϋποθέτει την αξιολόγηση τούτων σε διάφορα στάδια και αφορά στην προστασία της ανθρώπινης υγείας και το περιβάλλον. Προβλέπεται, παράλληλα, ότι η αξιολόγηση θα διεξάγεται βάση ανεξάρτητων επιστημονικών συμβουλών και θα λαμβάνονται υπόψη οι μακροπρόθεσμες αρνητικές επιπτώσεις. Βλ. αναλυτικότερα αιτ. σκέψη 19 και 20 της Οδηγίας.

των προερχόμενων από αυτούς προϊόντων παίζει ο προσδιορισμός του κινδύνου, που δύναται να έχει τόσο ποσοτικές όσο και ποιοτικές διαστάσεις, αφού δεν βασίζεται μονάχα στην επιστημονική ανάλυση αλλά και στην αντίληψη που έχει το κοινό γι' αυτούς⁴⁰¹. Επιπλέον, ενυπάρχουν προβλέψεις για τη διάθεση στην αγορά⁴⁰² και γενικές κατευθύνσεις περί της θέσπισης διαδικασιών επισήμανσης και ανίχνευσης των ΓΤΟ⁴⁰³. Τέλος, οι παραλήψεις ή σφάλματα στην εφαρμογή των ως άνω διατάξεων υπόκεινται στον ακυρωτικό έλεγχο των δικαστηρίων – σε επίπεδο οργάνων της Ε.Ε. ο έλεγχος ασκείται από το ΔΕΕ ή από το Γενικό Δικαστήριο, στα πλαίσια των εξουσιών που τους παρέχονται από τις Συνθήκες, ενώ σε εθνικό επίπεδο ο έλεγχος ασκείται από τα εθνικά δικαστήρια⁴⁰⁴.

Το σημαντικότερο κενό της οδηγίας εντοπίζεται στο εξής σημείο: Το ρυθμιστικό πεδίο τούτης βασίζεται μονάχα στην υποχρέωση της εκτίμησης του κινδύνου, χωρίς να λαμβάνονται υπόψη οι οικονομικές και κοινωνικές διαστάσεις των ΓΤΟ. Επί παραδείγματι, ενυπάρχει ο κίνδυνος εξάρτησης της αγροτικής παραγωγής από εταιρίες βιοτεχνολογίας, μεταβάλλοντας με αυτό τον τρόπο το χαρακτήρα της παραγωγής από αγροτικό σε βιομηχανικό, καθώς πολλές φορές οι αγρότες που επιδίδονται στην καλλιέργεια των ΓΤΟ αναγκάζονται να συμβληθούν με την εταιρία παραγωγής, η οποία κατ' ουσίαν είναι υπεύθυνη μονομερώς για όλη τη παραγωγική διαδικασία. Στόχος των μεγάλων εταιριών είναι να διατρέφεται το 60% του πλανήτη με 5 είδη διαγονιδιακών δημητριακών, τα οποία προστατεύονται με διπλώματα

⁴⁰¹Στο κοινοτικό δίκαιο ο κίνδυνος δεν είναι ποσοτικοποιημένος όπως στο δίκαιο των ΗΠΑ. Βλ. αναλυτικότερα στο Slovic, P., "Perception of Risk", *Science*, Vol. 263, 1987, σελ. 280-285. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <https://science.sciencemag.org/content/236/4799/280/tab-article-info>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

⁴⁰²Βλ. Μέρος Γ της Οδηγίας.

⁴⁰³Τα κενά τούτης καλύπτονται με τον Κανονισμό 1830/2003, στον οποίο θα αναφερθούμε αργότερα.

⁴⁰⁴Βλ. Lenaerts, K. "The rules of Law and the Coherence of the judicial system of the European Union", *Common Market Law Review*, Vol 44, 2007, σελ. 1625 επ. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <https://www.kluwerlawonline.com/abstract.php?area=Journals&id=COLA2007138>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

ευρεσιτεχνίας, γεγονός που εμποδίζει τους αγρότες από το να μπορούν να ξαναφυτεύσουν τους σπόρους από τη σοδειά τους. Το πιο αντιπροσωπευτικό παράδειγμα είναι εκείνο της Monsanto, η οποία χρησιμοποιεί την βιοτεχνολογική μέθοδο «Terminator», μέσω της οποίας επιτυγχάνεται γενική στειρώση των φυτών, έτσι ώστε οι αγρότες να αναγκάζονται να αγοράζουν σπόρους σε κάθε καλλιεργητική περίοδο⁴⁰⁵. Επιπρόσθετα, το ζήτημα υποχρέωσης εκ μέρους του κοινοποιούντος να παράσχει τις πληροφορίες που απαιτούνται σύμφωνα με το παράρτημα III και IV της οδηγίας, προβαίνοντας έτσι στην αξιολόγηση του περιβαλλοντικού κινδύνου, καταθέτοντας, παράλληλα, πρόγραμμα παρακολούθησης και προτάσεις επισήμανσης και συσκευασίας⁴⁰⁶, εγείρει τους εξής προβληματισμούς: Είναι δυνατόν να κατατίθενται οι προτάσεις και οι επιστημονικές έρευνες, οι οποίες ενισχύουν τη θέση του και προάγουν τη διαδικασία προώθησης του προϊόντος;

Η τελευταία αναθεώρηση της Ενωσιακής νομοθεσία για τα ΓΤ τρόφιμα και τις ζωοτροφές εγκρίθηκε από το Συμβούλιο Υπουργών της ΕΕ περί τα μέσα του 2003 και αφορά στον ΕΚ 1829/2003⁴⁰⁷⁴⁰⁸. Κινείται στις βασικές παραμέτρους της προαναφερθείσας οδηγίας αν και ο σκοπός του είναι ευρύτερος τούτης, καθώς

⁴⁰⁵ Βλ. Brown, P. 'Monsanto drops GM 'terminator'. Worldwide pressure forces drugs company to back down on attempt 'to dominate food supplies' στην εφημερίδα The Guardian, 1999. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <https://www.theguardian.com/science/1999/oct/05/gm.food1>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

⁴⁰⁶ Βλ. αρθ. 13 της Οδηγίας.

⁴⁰⁷ ΕΚ αριθ. 1829/2003 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου «για τα γενετικώς τροποποιημένα τρόφιμα και ζωοτροφές» όπως τροποποιήθηκε με τον ΕΚ 298/2008 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου «για την τροποποίηση του κανονισμού (ΕΚ) αριθ. 1829/2003 σχετικά με τα γενετικώς τροποποιημένα τρόφιμα και τις γενετικώς τροποποιημένες ζωοτροφές, όσον αφορά τις εκτελεστικές αρμοδιότητες που ανατίθενται στην Επιτροπή» (http://www.efet.gr/images/efet_res/docs/legislation/gen_foods/298-2008).

⁴⁰⁸ Εξίσου σημαντικού είναι και οι ακόλουθοι Κανονισμοί οι οποίοι δρουν συμπληρωματικά με τον οικείο κανονισμό: α) ΕΚ αριθ. 65/2004 της Επιτροπής «για την καθιέρωση συστήματος σχηματισμού και απόδοσης αποκλειστικών αναγνωριστικών κωδικών για τους γενετικά τροποποιημένους οργανισμούς», στον οποίο θεσπίζονται κανόνες ως προς τις αιτήσεις για έγκριση και β) ΕΚ αριθ. 641/2004 της Επιτροπής «σχετικά με τις λεπτομέρειες εφαρμογής του κανονισμού (ΕΚ) αριθ. 1829/2003 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου όσον αφορά την αίτηση για έγκριση νέων γενετικώς τροποποιημένων τροφίμων και ζωοτροφών, την κοινοποίηση υφιστάμενων προϊόντων και την τυχαία ή τεχνικά αναπόφευκτη παρουσία γενετικώς τροποποιημένου υλικού που έτυχε ευνοϊκής αξιολόγησης κινδύνου» (http://www.efet.gr/portal/page/portal/efetnew/legislations/sociable_legislations/gen_foods).

εμπεριέχει την έννοια της προστασίας για την ανθρώπινη ζωή, τα συμφέροντα των καταναλωτών και τη καλή διαβίωση των ζώων, ενώ είναι προσανατολισμένος σε τομείς και προϊόντα⁴⁰⁹, περιλαμβάνοντας προβλέψεις για την αποτελεσματική λειτουργία της εσωτερικής αγοράς⁴¹⁰. Το πεδίο εφαρμογής του είναι ευρύ και αφορά στις εγκρίσεις για ένα ΓΤΟ που χρησιμοποιείται είτε ως πρώτη ύλη για την παραγωγή τροφίμων ή ζωοτροφών είτε προορίζεται για τροφή ή ζωοτροφή σε ζώα, προκειμένου να παραχθεί ένα προϊόν⁴¹¹. Για να εγκριθεί και να εισαχθεί ένα προϊόν στην αγορά πρέπει ο αιτών τούτου να αποδείξει ότι αυτό δεν είναι επιβλαβές για τον άνθρωπο, τα ζώα και το περιβάλλον⁴¹². Η αξιολόγηση της έγκρισης γίνεται από την Ευρωπαϊκή Αρχή για την Ασφάλεια των Τροφίμων⁴¹³, ενώ, παράλληλα, ακόμα και αν δοθεί έγκριση πρέπει να υπάρχει σχέδιο παρακολούθησης της χρήσης ΓΤ τροφίμων ή ζωοτροφής⁴¹⁴.

Στον οικείο κανονισμό εμπεριέχονται προβλέψεις που αφορούν στην ανιχνευσιμότητα και την επισήμανση, προκειμένου να παρέχεται επαρκής πληροφόρηση, να αποκλείεται οιασδήποτε φύσεως παραπλάνησης και να καθίστανται σαφώς οι πιθανές επιπτώσεις που ενδέχεται να προκύψουν⁴¹⁵. Για τις έννοιες της επισήμανσης και της ανιχνευσιμότητας υπάρχει συμπληρωματικά ο Κανονισμός

⁴⁰⁹Βλ. Perrot-Friant, M. “The European Union Regulatory Regime for Genetically Modified Organisms and its Integration” στο Bodiguel, L., Cardwell, M. (επιμ.), Food Law Policy. The Regulation of Genetically Modified Organisms: Comparative Approaches, Oxford Scholarship Online 2010, σελ. 82. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <https://oxfordindex.oup.com/view/10.1093/acprof:oso/9780199542482.001.0001>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

⁴⁰⁹ Βλ. αρθ. 13 της Οδηγίας.

⁴¹⁰Βλ. Αρθ. 1 του Κανονισμού.

⁴¹¹Βλ. αιτ. σκέψη 11 και αρθ. 3 και 4 του κανονισμού.

⁴¹²Αρθρα 4 και 16 του Κανονισμού

⁴¹³Βλ. αρθ. 6 και 18

⁴¹⁴Βλ. άρθρα 5 & 17 καθώς και αιτιολογική σκέψη αριθ. 35

⁴¹⁵Βλ. αιτ. σκέψεις 20, 21, και 22 του Κανονισμού. Συμπληρωματικώς αναφέρουμε ότι δεν είναι απαραίτητη η επισήμανση για τα προϊόντα που περιέχουν ΓΤΟ ποσοστό μικρότερο από 0.90% και αν αυτός προήλθε τυχαία ή τεχνικά αναπόφευκτα. Βλ. αρθ. 12 και 24.

1830/2003/EK⁴¹⁶ και σχετίζεται όχι τόσο με τα προϊόντα και τους τομείς αλλά με την τεχνολογία. Στόχος του είναι η θέσπιση μέτρων ιχνηλασιμότητας και επισήμανσης⁴¹⁷ που παράγονται από ΓΤΟ σε όλα τα στάδια της διάθεσης τους στην αγορά⁴¹⁸, έτσι ώστε να διευκολυνθεί ο ποιοτικός έλεγχος και να υπάρχει δυνατότητα απόσυρσης⁴¹⁹. Άξιο μνείας είναι ότι οι βιομηχανίες ήταν πάντοτε αντίθετες με την υποχρεωτική επισήμανση, καθώς ο διαχωρισμός μεταξύ ΓΤ και μη προϊόντων αυξάνει το κόστος των πρώτων⁴²⁰.

Κλείνοντας, η χώρα μας έχει εναρμονιστεί από το 1995 με τις Οδηγίες και τους Κανονισμούς της ΕΕ και συνακόλουθα έχουν εκδοθεί δύο κοινές υπουργικές αποφάσεις, η 88740/1883⁴²¹ και η 95267/1893⁴²². Αντίστοιχα, εφαρμόζονται οι διατάξεις των προαναφερθέντων Ευρωπαϊκών Κανονισμών από τις Αρμόδιες Αρχές (ΕΚ) αριθ. 641/2004⁴²³, ο ΕΚ 65/2004⁴²⁴, ΕΚ 1830/2003⁴²⁵ και ο ΕΚ 1829/2003⁴²⁶. Ως αρμόδιες αρχές με βάση τις προαναφερθείσες υπουργικές, περί της εφαρμογής των διατάξεων και των προβλέψεων λογίζεται το Υπουργείο Περιβάλλοντος, Χωροταξίας και Δημοσιών Έργων, το οποίο οφείλει να συντονίζει τα συναρμόδια Υπουργεία ως

⁴¹⁶(ΕΚ) αριθ. 1830/2003 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου για «την ιχνηλασιμότητα και την επισήμανση γενετικά τροποποιημένων οργανισμών και την ιχνηλασιμότητα τροφίμων και ζωοτροφών που παράγονται από γενετικά τροποποιημένους οργανισμούς, και για την τροποποίηση της οδηγίας 2001/18/ΕΚ».(<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:32003R1830&from=EL>)

⁴¹⁷Θα πρέπει να υπάρχει ετικέτα με την ένδειξη «Το παρόν προϊόν περιέχει γενετικά τροποποιημένους οργανισμούς» Βλ. αναλυτικότερα αρθ. 4

⁴¹⁸Βλ. αιτ. σκέψη αριθ. 2

⁴¹⁹ Βλ. αιτ. σκέψη αριθ. 3 και άρθρο 1.

⁴²⁰Βλ. Μπάλιας, Γ, όπ. παραπ.,σελ. 111.

⁴²¹Υπουργική Απόφαση 88740/1883 (ΦΕ 1008Β/11/12/1995) «καθορισμός μέτρων και όρων για τη σκοπίμη ελευθέρωση γενετικά τροποποιημένων μικροοργανισμών στο περιβάλλον» για την εναρμόνιση στην εθνική νομοθεσία της Οδηγίας 90/220/ΕΕ

⁴²²Υπουργική Απόφαση 95267/1893 (ΦΕ 1030Β/14/12/1995) «καθορισμός μέτρων και όρων για την περιορισμένη χρήση γενετικά τροποποιημένων μικροοργανισμών» για την εναρμόνιση στην εθνική νομοθεσία της Οδηγίας 90/219/ΕΕ.

⁴²³Τέθηκε σε ισχύ από τον Απρίλιο του 2004

⁴²⁴Τέθηκε σε ισχύ από τον Ιανουάριο του 2004

⁴²⁵Τέθηκε σε ισχύ από το Νοέμβριο του 2003

⁴²⁶Τέθηκε σε ισχύ από το Νοέμβριο του 2003

προς τη λήψη και την εφαρμογή των αναγκαίων μέτρων που προϋποθέτουν την αποφυγή αρνητικών συνεπειών για την ανθρώπινη ζωή και το Περιβάλλον.⁴²⁷

⁴²⁷Κρυστάλλης Α., Χρυσοχοϊδης Γ., όπ.π., σσ.74-75.

6. Κρατικά Εγκλήματα Διατροφής (*State Food Crimes*)

6.1. Το δικαίωμα στη τροφή

Ως κρατικά εγκλήματα τροφίμων λογίζονται οι ενέργειες εκείνες, οι οποίες διαπράττονται από τα κράτη και αφορούν στην άρνηση και στέρηση στους πολίτες ενός εκ των θεμελιωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων, εκείνο στην τροφή⁴²⁸. Ένα άτομο που λιμοκτονεί και δεν έχει τα μέσα να εξασφαλίσει τρόφιμα, υποφέρει από την απώλεια του δικαιώματος του και οι βαθύτερες αιτίες, μπορεί να βρίσκονται, όπως θα δείξουμε, πέραν αυτής καθαυτής της παραγωγής τροφίμων. Αναλυτικότερα, η άρνηση ή στέρηση τούτου είναι τις περισσότερες φορές απότοκο διαφόρων ειδών πολιτικών επιλογών, οι οποίες εφαρμόζονται από τα εκάστοτε κράτη για διαφορετικούς κάθε φορά λόγους.

Η αναφορά σ' αυτού του είδους τα εγκλήματα ενέχει τόσο μία νομική όσο και μία ηθική διάσταση. Από νομικής απόψεως, τα κρατικά εγκλήματα τροφίμων υπάγονται σε διάφορες πτυχές του διεθνούς δικαίου, η πιο έκδηλη εξ αυτών είναι πως αποτελούν έγκλημα κατά της ανθρωπότητας, αφού τούτα συνεπάγονται την πράξη της εξόντωσης, η οποία περιλαμβάνει τη στέρηση τροφής, όπως περιγράφεται στο Καταστατικό της Ρώμης του Διεθνούς Ποινικού Δικαστηρίου⁴²⁹. Η στέρηση των τροφίμων, δύναται να υπαχθεί, τέλος, στα εγκλήματα πολέμου⁴³⁰ στο πλαίσιο των

⁴²⁸Βλ. Howard-Hassmann, R. E. *State Food Crimes*, United Kingdom, Cambridge University Press, Cambridge, 2016, σελ. 3.

⁴²⁹Βλ. Καταστατικό της Ρώμης του Διεθνούς Ποινικού Δικαστηρίου, άρ. 7.2.β.. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <https://www.icc-cpi.int/NR/rdonlyres/ADD16852-AEE9-4757-ABE7-9CDC7CF02886/283503/RomeStatutEng1.pdf>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

⁴³⁰Η κατηγορία τούτη, που συνιστά μια παραδοσιακή κατηγορία διεθνών εγκλημάτων, βασίζεται από νομικής απόψεως στις 4 Συνθήκες της Γενεύης του 1949, που έχουν επικυρωθεί από 188 χώρες, από το σύνολο δηλαδή του κόσμου, αποδίδοντας ουσιαστικά ένα παγκόσμιο ποινικό δίκαιο. Είναι σημαντικό να τονισθεί η διάκριση τούτων σε σχέση με τα εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας. Τα πρώτα ενέχουν μια μεγαλύτερη γκάμα περιπτώσεων, καθώς διαπράττονται μεταξύ αντιπάλων κατά τη διάρκεια ενόπλων συγκρούσεων, ενώ τα εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας είναι δυνατόν να διαπραχθούν σε περιόδους ειρήνης και χωρίς χαρακτηρισμό αντίπαλων. Βλ. αναλυτικότερα, στο Συμεωνίδου-Καστανίδου, Ε., Καϊάφα-Γκμπάντι, Μ., Μπιτζιλέκης, Ν., Παπαδαμάκης, Α., Παπακυριάκου, Θ., Νούσκαλης, Γ., Ναζίρης, Γ., (Συλλογικό Έργο), *Τα εγκλήματα Πολέμου. Οι διεθνείς*

Συμβάσεων της Γενεύης⁴³¹ και στα εγκλήματα γενοκτονίας⁴³². Σε ένα πρώτο στάδιο, αναγκαία συνίσταται η αποσαφήνιση της έννοιας του δικαιώματος στην τροφή. Το δικαίωμα αυτό εμπεριέχεται σε ένα μεγάλο αριθμό δεσμευτικών και μη πράξεων⁴³³. Αρχικά, στην Οικουμενική Διακήρυξη για τα ανθρώπινα δικαιώματα περιγράφεται σύμφωνα με το άρθρο 25 παρ. 1 πως: «Κάθε άτομο έχει το δικαίωμα σε ένα βιοτικό επίπεδο ικανό να εξασφαλίσει στο ίδιο και στην οικογένειά του υγεία και ευημερία, ειδικότερα τροφή, ρουχισμό, κατοικία, ιατρική περίθαλψη, απαραίτητες κοινωνικές υπηρεσίες και κοινωνική ασφάλιση»⁴³⁴.

Ακολούθως, στα πλαίσια της δράσης του ΟΗΕ περί της καταπολέμησης της παγκόσμιας επισιτιστικής κρίσης κατά τη δεκαετία του '70- 80 μια Παγκόσμια Διακήρυξη δίδει στο επισιτιστικό πρόβλημα τις σωστές του διαστάσεις, τουλάχιστον σε θεωρητικό επίπεδο, ως ένα πρόβλημα το οποίο ενέχει βαρύγδουπες επιπτώσεις στην προαγωγή της παγκόσμιας δικαιοσύνης και την καθιέρωση της διεθνούς ειρήνης⁴³⁵. Έτσι, το 1974, η Παγκόσμια Διακήρυξη για την Εξάλειψη της Πείνας και της Κακής

υποχρεώσεις της Ελλάδας και τα αναγκαία μέτρα προσαρμογής, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη, 2006, σελ. 33

⁴³¹Βλ. συγκεκριμένα 4^η Σύμβαση της Γενεύης, 1949, αρθ. 5, σελ. 14 (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: http://curia.europa.eu/juris/document/document_print.jsf;jsessionid=9ea7d0f130dad9a5c0f6aa2b4a579a47ada2d5fea28b.e34KaxiLc3eQc40LaxqMbN4Pb3qQe0?doclang=EL&text=&pageIndex=0&docid=139689&cid=153379, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

⁴³² Βλ. ανάλυση των εγκλημάτων διατροφής, όπως αυτά δύναται να μελετηθούν υπό το πρίσμα του διεθνούς δικαίου, στο υποκεφάλαιο 6.2.

⁴³³Βλ. Mechlem, K., “ Food Security and the Right to Food in the Discourse of the United Nations”, *European Law Journal*, Vol. 10, No. 5, September 2004, σελ. 637

⁴³⁴Βλ. αναλυτικότερα Οικουμενική Διακήρυξη για τα δικαιώματα του ανθρώπου, 1948 (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <https://www.ohchr.org/EN/UDHR/Pages/Language.aspx?LangID=grk>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

⁴³⁵Βλ. Τσάλτας, Γ., Το Δικαίωμα στην τροφή ο ρόλος του ΟΗΕ στην προαγωγή μιας παγκόσμιας στρατηγικής για την καταπολέμηση της πείνας και της κακής διατροφής στο Τσάλτας, Γ. (Επιμ.-Παρουσίαση), *Το Δικαίωμα στην Τροφή. Παγκόσμια επισιτιστική κρίση και περιβάλλον*, Με τη Συμβολή του Γραφείου του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου για την Ελλάδα και του United Nations Regional Information Center, Αθήνα, Εκδόσεις Καλοκάθη, 2009, σελ. 57.

Διατροφής⁴³⁶ και μετέπειτα η Διακήρυξη για την Παγκόσμια Τροφική Ασφάλεια⁴³⁷, γνωστή και ως Διακήρυξη της Ρώμης, φαίνεται πως αποτελούν δύο προσπάθειες εντοπισμού του προβλήματος και της προγραμματικής προσέγγισης συνεχούς αντιμετώπισης του⁴³⁸. Άλλα διακηρυκτικά κείμενα που υπογραμμίζουν το δικαίωμα στη τροφή είναι η Σύμβαση για την Εξάλειψη όλων των Μορφών Διακρίσεων κατά των Γυναικών του 1979⁴³⁹, η Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Παιδιού του 1989⁴⁴⁰, το Πρωτόκολλο του Αφρικανικού Χάρτη για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου και των Λαών⁴⁴¹, η Παγκόσμια Διακήρυξη για τη Διατροφή που εγκρίθηκε στη Διεθνή Διάσκεψη για τη Διατροφή το 1992⁴⁴², η Διεθνής Διάσκεψη για τον Πληθυσμό και την Ανάπτυξη του 1994⁴⁴³, η Διακήρυξη της Κοπεγχάγης για την Κοινωνική Ανάπτυξη του 1995⁴⁴⁴, η Διακήρυξη της Παγκόσμιας Διάσκεψης Κορυφής για τα Τρόφιμα πέντε

⁴³⁶Βλ. Universal Declaration on the Eradication of Hunger and Malnutrition, 1974 (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <https://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/EradicationOfHungerAndMalnutrition.aspx>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

⁴³⁷Βλ. Rome Declaration on World Food Security (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <http://www.fao.org/3/w3613e/w3613e00.htm>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

⁴³⁸Πέρα των παραπάνω διακηρυκτικών κείμενων, από τα οποία απορρέουν οι βασικές αρχές περί του Δικαιώματος της Τροφής, συναντά κανείς μια σειρά από θεσμούς του ΟΗΕ, οι οποίοι με τη δράση τους φαίνεται πως στηρίζουν το οικείο δικαίωμα ως αδιαίρετο ανθρώπινο δικαίωμα, που οφείλει να έχει μία εξέχουσα θέση στα θεμελιώδη ανθρώπινα δικαιώματα.

⁴³⁹Βλ. Σύμβαση για την Εξάλειψη όλων των Μορφών Διακρίσεων κατά των Γυναικών, 1979, άρθρο 12 παρ. 2 (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: https://www.unhcr.org/cy/wp-content/uploads/sites/41/2018/04/Conventions_Women.pdf, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

⁴⁴⁰Βλ. Πρωτόκολλο του Αφρικανικού Χάρτη περί των Δικαιώματα του Ανθρώπου και των Λαών, Άρθρ. 24 Παρ. 2 (γ) και (ε), καθώς και το άρθρ. 27 παρ. 3, όπως τέθηκε σε ισχύ το 1986 (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <https://www.achpr.org/legalinstruments/detail?id=49>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

⁴⁴¹Γνωστή και ως «πρωτόκολλο του Μαπούτο», το οποίο ετέθη σε ισχύ στις 25 Νοεμβρίου 2005 Βλ. Protocol to the African Charter on Human and Peoples' Rights on the Rights of Women in Africa, Maputo, 12 July 2003 (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: https://www.un.org/en/africa/osaa/pdf/au/protocol_rights_women_africa_2003.pdf, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

⁴⁴²Βλ. World Declaration on Nutrition And Plan of Action for Nutrition, Rome, 1992, παρ. 1, σελ.1. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/61051/a34303.pdf;jsessionid=9F236C403A8DD5F421B2B3646E86CE1F?sequence=1>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

⁴⁴³Βλ. αναλυτικότερα αρχή 2 της έκθεσης της Διεθνούς Διάσκεψης για τον Πληθυσμό και την Ανάπτυξη, Κάιρο, 1994, σελ. 11. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: https://www.un.org/en/development/desa/population/events/pdf/expert/27/SupportingDocuments/A_C_ONF.171_13_Rev.1.pdf, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

⁴⁴⁴Βλ. αναλυτικότερα στο World Summit for Social Development, Copenhagen Declaration on Social Development, 1995, σελ. 7-8 (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική

χρόνια αργότερα το 2002⁴⁴⁵, το σχέδιο εφαρμογής της Παγκόσμιας Διάσκεψης Κορυφής για την Αειφόρο Ανάπτυξη⁴⁴⁶. Τέλος, το δικαίωμα σε τρόφιμα έχει αναγνωριστεί σε πολυάριθμα ψηφίσματα και δηλώσεις της Γενικής Συνέλευσης του Οικονομικού και Κοινωνικού Συμβουλίου του ΟΗΕ και της Επιτροπής Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων⁴⁴⁷.

Αξίζει στο σημείο αυτό να αναφερθούμε εκτενέστερα στα πρώτα δύο κείμενα. Στην Παγκόσμια Διακήρυξη για την Εξάλειψη της Πείνας και της Κακής Διατροφής, αναλυτικότερα, γίνεται αναφορά στις αιτίες ύπαρξης του φαινομένου. Συγκεκριμένα, διατυπώνεται πως στους αιτιολογικούς παράγοντες της πείνας και της κακής σίτισης εντάσσονται κοινωνικές συνιστώσες, που οφείλονται στην ξένη κατοχή, στην αποικιοκρατική επικυριαρχία του παρελθόντος, στον οικονομικό και ιδεολογικό-πολιτικό αποικιοκρατισμό, το απαρτχάιντ και σε οικονομικής φύσεως προβλήματα, όπως η ραγδαία πληθωριστική αύξηση των τιμών, το εξωτερικό χρέος των αναπτυσσόμενων κρατών του Νότου και η αύξηση ζήτησης τροφίμων, η οποία οφείλεται στη δημογραφική έκρηξη στις περιοχές αυτές⁴⁴⁸. Στα πλαίσια της Διακήρυξης αυτής το πρόβλημα αποκτά μία διεθνή διάσταση, σημειώνοντας την ανάγκη υιοθέτησης ενός ολοκληρωμένου συστήματος παγκόσμιας Διατροφικής Ασφάλειας, που θα εδράζεται σε ένα συνεχές συνεργασίας μεταξύ των λαών και θα

Διεύθυνση: <https://www.un.org/esa/socdev/wssd/text-version/index.html>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

⁴⁴⁵Βλ. Declaration of the World Food Summit Five Years Later, ‘An International Alliance Against Hunger’. Βλ. Περισσότερα στ οFAO, “*Report of the World Food Summit Five Years Later*”, Part I, 2002. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <http://www.fao.org/3/Y7106E/Y7106E09.htm>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

⁴⁴⁶Βλ. UN GA *United Nations Millennium Declaration* A/Res/55/2, para 19. Both goals were recognised also in the Plan of Implementation of the World Summit on Sustainable Development, *Report of the World Summit on Sustainable Development*, 26 August–4 September 2003, UN Doc A/CONF.199/20, para 40(a).

⁴⁴⁷Βλ Τσάλτας, Γ., Το Δικαίωμα στην τροφή ο ρόλος του ΟΗΕ στην προαγωγή μιας παγκόσμιας στρατηγικής για την καταπολέμηση της πείνας και της κακής διατροφής στο Τσάλτας, Γ., (Επιμ.-Παρουσίαση), όπ.π., σελ. 59επ

⁴⁴⁸Βλ. Προοίμιο της Διακήρυξης

σέβεται τις βασικές αρχές του Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών⁴⁴⁹ περί αποδοχής της ισότητας των χωρών, μέσω της αναγνώρισης του δικαιώματος ισότιμης συμμετοχής στην επίλυση του παγκόσμιου επισιτιστικού προβλήματος. Ιδιαίτερη μνεία δίδεται στην ανάγκη ισότιμης και δικαιότερης διανομής της παγκόσμιας παραγωγής των τροφίμων, ειδικότερα για τις αναπτυσσόμενες και ελάχιστα αναπτυσσόμενες χώρες, στην προστασία του περιβάλλοντος και στην ορθολογική διαχείριση των φυσικών πόρων, έτσι ώστε το δικαίωμα στη τροφή να λογίζεται ως αλληλένδετο με εκείνο της ζωής και της ανθρώπινης αξιοπρέπειας⁴⁵⁰.

Επιπρόσθετα, η Διακήρυξη της Ρώμης του 1996, βασισμένη στις αρχές που διέπουν την προηγούμενη διακήρυξη, προβαίνει στην επικαιροποίηση των στόχων της, υπογραμμίζοντας παράλληλα τα σύγχρονα προβλήματα και τις αιτίες δημιουργίας του υφιστάμενου επισιτιστικού ζητήματος, παραθέτοντας συμπληρωματικά πέραν όσων αναφέρθηκαν παραπάνω και την εξάπλωση της τρομοκρατίας και διαφόρων μορφών διαφθοράς. Αναφέρεται, επιπρόσθετα, στα περιβαλλοντικά προβλήματα, τα οποία φαίνονται να συμβάλλουν αποφασιστικά στη διαμόρφωση μιας έντονης διατροφικής ανασφάλειας. Τονίζει, εξίσου, την ανάγκη διεθνούς συνεργασίας ανάμεσα στα κράτη, με στόχο το σεβασμό στους κανόνες του διεθνούς δικαίου και στις αρχές του Χάρτη, η οποία θα διέπεται, ωστόσο, από ένα αναλυτικό σχεδιασμό που αφορά σε εξειδικευμένες δράσεις εκάστου κράτους, με έμφαση στην ενεργοποίηση Μη Κυβερνητικών Οργανισμών και Επιστημονικών Ομάδων. Ακολούθως, το Διεθνές Σύμφωνο για τα Οικονομικά, Κοινωνικά και Μορφωτικά Δικαιώματα (στο εξής

⁴⁴⁹Βλ. Καταστατικό Χάρτη ΗΕ, 1945, αρθ.2., παρ. 2. σελ. 10. (Όπως ανακτήθηκε από την ηλεκτρονική σελίδα, τελευταία προσπέραση, στις 28/8/2019) (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <http://dag.un.org/bitstream/handle/11176/387338/GREEK1976.pdf?sequence=1&isAllowed=y>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

⁴⁵⁰Τσάλτας, Γ., Το Δικαίωμα στην τροφή ο ρόλος του ΟΗΕ στην προαγωγή μιας παγκόσμιας στρατηγικής για την καταπολέμηση της πείνας και της κακής διατροφής στο Τσάλτας, Γ., (Επιμ.-Παρουσίαση), όπ.π., σελ. 60.

ΔΣΟΚΜΔ) ασχολείται ιδιαίτερα με το ζήτημα του δικαιώματος στη τροφή, αναγνωρίζοντας το δικαίωμα όλων σε «ένα επαρκές βιοτικό επίπεδο» ενώ παράλληλα ορίζει ρητώς το «θεμελιώδες δικαίωμα καθενός να είναι ελεύθερος από την πείνα»⁴⁵¹. Ως προς το περιεχόμενο τούτου του δικαιώματος, διακρίνονται δύο διαστάσεις: εκείνη της διαθεσιμότητας - σε ποσοτικά επαρκή τροφή αλλά ποιοτικά καλή - και εκείνη της προσβασιμότητας⁴⁵².

Παράλληλα, από το δικαίωμα στη τροφή πηγάζουν υποχρεώσεις εκ μέρους των κρατών, οι οποίες μπορούν να αναλυθούν σε τρία επίπεδα. Τα κράτη οφείλουν να εκπληρώνουν, να προστατεύουν και να σέβονται το οικείο δικαίωμα, απέχοντας από οιασδήποτε ενέργεια δύναται να το βλάψουν, λαμβάνοντας τα απαραίτητα θετικά μέτρα για την προστασία του⁴⁵³. Επιπρόσθετα, η Υποεπιτροπή για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα της Ύπατης Αρμοστείας των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων του ΟΗΕ υιοθέτησε την Απόφαση πλαίσιο 2001/7, η οποία αφορούσε στην θεσμική προαγωγή του Δικαιώματος της Τροφής⁴⁵⁴ και πρόβαλε την ανάγκη σε διεθνές επίπεδο ανάπτυξης οποιωνδήποτε πηγών και δυνατοτήτων προς την υιοθέτηση μιας εθνικής στρατηγικής κατοχύρωσης και αναγνώρισης του δικαιώματος αυτού μέσω της εφαρμογής όλων των τεχνικών, ανθρώπινων και οικονομικών μέσων προς την εγκαθίδρυση αποτελεσματικών πολιτικών διατροφικής ασφάλειας. Ταυτόχρονα, το

⁴⁵¹Βλ. Διεθνές Σύμφωνο για τα Οικονομικά, Κοινωνικά και Μορφωτικά Δικαιώματα, Ηνωμένα Έθνη, 1966, αρθ. 11 παρ. 1, (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <https://unric.org/el/διεθνές-σύμφωνο-για-τα-οικονομικά-και-2/>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

⁴⁵²Στη δεύτερη διάσταση του αναφέρεται συγκεκριμένα το Γενικό Σχόλιο 12 (General Comment 12) της Επιτροπής (παρ. 6) το δικαίωμα στην τροφή ως εξής: «το δικαίωμα στην τροφή πραγματοποιείται όταν κάθε άνδρας, γυναίκα και παιδί, μόνοι ή σε κοινότητα με άλλους, έχουν ανά πάσα στιγμή φυσική και οικονομική πρόσβαση σε επαρκή τροφή ή στα κατάλληλα μέσα για την εξασφάλισή της».

⁴⁵³Alston, P., *International Law and the Human Right to Food*, στο Alston, P., Tomasevski, K. (επιμ.) *The Right to Food*, Dordrecht, Martinus Nijhoff, 1984, σσ. 8-10.

⁴⁵⁴Βλ. ειδικότερα High Commissioner for Human Rights: *The Right to food, and the World Food Summit: five Years later*, Sub – Commission on human Rights resolution 2001/7, 2001. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <https://www.un.org/unispal/document/auto-insert-187548/>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

συμβούλιο των ΟΗΕ για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα, όπως προκύπτει από την τελευταία έκθεση του Συμβουλίου για το Δικαίωμα στη Τροφή⁴⁵⁵, οφείλει να προάγει διεθνική συνεργασία επί του παρόντος ζητήματος, το οποίο συνιστά απόλυτη υποχρέωση όλων των κρατών, καθώς επίσης και να συστήσει στα κράτη την λήψη μέτρων σε εθνικό επίπεδο για τη θεσμική κατοχύρωση του δικαιώματος στην τροφή⁴⁵⁶. Τόσο η παραπάνω Έκθεση του Συμβουλίου όσο και το Πρόγραμμα των ΗΕ για την ανάπτυξη εστιάζουν τη προσοχή τους στην ερμηνεία και στην ανάπτυξη μεθόδων για την καταπολέμηση της παγκόσμιας διατροφικής κρίσης, τονίζοντας παράλληλα, τις περιβαλλοντικές συνθήκες που αντιμετωπίζει ο Πλανήτης λόγω της διαρκώς επιδεινούμενης κλιματικής αλλαγής⁴⁵⁷. Παρόμοια είναι και η ερμηνεία που προκύπτει από την σημαντική έρευνα του FAO που αφορά στην επίπτωση των αλλαγών που υφίσταται ο πλανήτης και στην αλληλεξάρτηση τούτων με την παγκόσμια παραγωγή τροφίμων⁴⁵⁸.

Παράλληλα, το δικαίωμα στο νερό και στην τροφή εμπεριέχονται στην ευρύτερη κατηγορία δικαιωμάτων τρίτης γενεάς ή δικαιώματα αλληλεγγύης⁴⁵⁹, τα

⁴⁵⁵Η παραπάνω έκθεση καταγράφει και τις διαστάσεις του προβλήματος, αναφερόμενη σε μία γενικευμένη διατροφική κρίση που μαστίζει την ανθρωπότητα και εν μέρει οφείλεται στην κλιματική αλλαγή, που επηρεάζει όλα τα κράτη ανεξαιρέτως, ενώ έγειρε περισσότερους κινδύνους για τις κατώτερες κοινωνικές τάξεις. Η έκθεση αυτή υιοθετήθηκε από το Συμβούλιο με την απόφαση 6/2 του 2007. Βλ. Αναλυτικά στο De Schutter, O. “Analysis of the World Food Crisis by the U.N. Special Rapporteur on the Right to Food”, *New York and Geneva, EMBARGOED*, 2008, σελ. 2 επ.

⁴⁵⁶Βλ. Αναλυτικότερα στο High Commissioner for Human Rights: *The right to food, and the World Food Summit: five year later, Sub-Commission on Human Rights resolution 2001/7, 15 Αυγούστου 2001*. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=OJ:JOC_2013_173_E_0001_01&from=EN, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

⁴⁵⁷Βλ. Τσάλτας, Γ., Το Δικαίωμα στην τροφή ο ρόλος του ΟΗΕ στην προαγωγή μιας παγκόσμιας στρατηγικής για την καταπολέμηση της πείνας και της κακής διατροφής ό.π. στο United Nations Development Program, *Environmental Sustainability in 100 Millennium Development Goal Country Reports*, στο Τσάλτας, Γ., (Επιμ.- Παρουσίαση), ό.π., σελ. 67

⁴⁵⁸Βλ. Food and Agriculture Organization (FAO), *Climate Change: Implications for Food Safety*, Rome, 2008, (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: http://www.fao.org/aq/agq/agqs/files/HLC1_Climate_Change_and_Food_Safety.pdf, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

⁴⁵⁹Βλ. Αναλυτικότερα για το δικαίωμα στη τροφή (Recht auf ein angemessenes Minimum an Nahrung) στο Riedel, E., “Menschenrechte der dritten Dimension”, *Europäische Grundrechte-Zeitschrift* : EuGRZ, Engel, 1989, σελ. 341

οποία αναπτύχθηκαν από τη δεκαετία του '70 και έπειτα στο πλαίσιο διεθνών οργανισμών και ιδιαίτερα υπό την πίεση των εκπροσώπων των Χωρών του Τρίτου Κόσμου και αποτυπώθηκαν σε διεθνή κατά κύριο λόγο κείμενα.

Παρά την ύπαρξη των παραπάνω κειμένων θα πρέπει να επισημανθεί αφενός ότι οι Παγκόσμιες Διακηρύξεις συνιστούν soft law κείμενα του διεθνούς δικαίου, μη έχοντας υποχρεωτικό χαρακτήρα και αφετέρου αποσιωπώνται τα πραγματικά αίτια ύπαρξης της πείνας. Η πληθώρα διακηρυκτικών κειμένων, η οποία συνιστά τόσο απότοκο των παραπάνω προσπαθειών εθνικής και διεθνούς εμβέλειας όσο και προσπάθεια για μία Κοινωνία των πολιτών, μέσω μίας αναγνωρισμένης δράσης Μη Κυβερνητικών Οργανισμών, που προέβη στην καταγραφή των αιτιών και αποτελεσμάτων της διατροφικής κρίσης αλλά και στην προάσπιση της κατοχύρωσης του οικείου δικαιώματος ως ανθρωπίνου δικαιώματος, μέσω της Διακήρυξης των Μη Κ.Ο για τη διατροφική Ασφάλεια⁴⁶⁰, είναι μάλλον επιφανειακή. Αυτό διότι, ενώ παρατίθενται εκτενώς και ποικιλοτρόπως τα αίτια και τα αποτελέσματα του φαινομένου, που καθιστούν αναγκαία την ανάπτυξη της διεθνούς συνεργασίας και της στοιχειοθέτησης του δικαιώματος στην τροφή, αποσιωπάται η πλευρά της πολιτικής εκμετάλλευσης τούτου, που σκοπό έχει την καθυπόταξη της συνείδησης των λαών και την επιδίωξη συμφερόντων που αφορούν σε τρίτους, όπως θα προσπαθήσουμε να αποδείξουμε παρακάτω.

⁴⁶⁰Η παραπάνω εδράζεται περισσότερο στην ευρεία ενημέρωση του κοινού περί της υπάρξεως του επισιτιστικού προβλήματος μέσω της οργάνωσης διανθούς εκστρατείας με στόχο την εξασφάλιση τροφής για όλους ανεξαιρέτως. Βλ. περισσότερα στο Τσάλτας, Γ., Το Δικαίωμα στην τροφή ο ρόλος του ΟΗΕ στην προαγωγή μιας παγκόσμιας στρατηγικής για την καταπολέμηση της πείνας και της κακής διατροφής, όπ.π. στο United Nations Development Program, Environmental Sustainability n 100 Millennium Development Goal Country Reports, στο Τσάλτας, Γ., (Επιμ.- Παρουσίαση), όπ.π., σελ. 68 στο Τσάλτας, Γ., (Επιμ.- Παρουσίαση), *Το Δικαίωμα στην Τροφή. Παγκόσμια επισιτιστική κρίση και περιβάλλον*, Με τη Συμβολή του Γραφείου του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου για την Ελλάδα και του United Nations Regional Information Center, Αθήνα, Εκδόσεις Καλοκάθη, 2009, σελ. 68 επ.

6.2. Κανονιστικό πλαίσιο για το δικαίωμα στη τροφή

Αλλαγές στο διεθνές δίκαιο και στην πρακτική αυτού μπορούν να συμβάλλουν στην προστασία των ανθρώπων από τις πράξεις εκείνες που περιλαμβάνουν την πείνα και τον υποσιτισμό. Επί παραδείγματι, προβλέπεται το έγκλημα της γενοκτονίας, το οποίο συνιστά ειδικό έγκλημα⁴⁶¹ Διεθνούς Δικαίου⁴⁶², υπαλλακτικό, που μπορεί να συντελεστεί είτε εν καιρό ειρήνης είτε εν καιρώ πολέμου⁴⁶³. Αναλυτικότερα, στη Σύμβαση για την πρόληψη και καταστολή του Εγκλήματος της Γενοκτονίας του 1948, η οποία κυρώθηκε και τέθηκε σε ισχύ και στην Ελλάδα το 1954⁴⁶⁴, δίδεται ο ορισμός

⁴⁶¹Ως διεθνές έγκλημα ορίζεται μια εγκληματική πράξη που αναγνωρίζεται παγκοσμίως ως τέτοια, χρήζει διεθνούς ενδιαφέροντος και δε μπορεί να αφεθεί στην αποκλειστική δικαιοδοσία του Κράτους ένεκα συγκεκριμένων λόγων, οι οποίοι περιγράφονται σε ειδικές συνθήκες του εγκλήματος που σχετίζονται με την ταυτότητα του δράστη, τον τρόπο τέλεσης του εγκλήματος ή την εν γένει ύπαρξη άλλων ιδιαίτερων χαρακτηριστικών που μπορούν να αποτελέσουν αμάλγαμα στη δίωξη του από το κράτος ή τέλος η δίωξη τούτου ή εκδίωξη του σε διεθνές επίπεδο συνιστά την ενδεδειγμένη πρακτική. Βλ. Χουλιάρης, Α., *Η Ανάδυση του Διεθνούς Ποινικού Συστήματος*, Αθήνα, Εκδόσεις Σάκκουλας, 2013, σελ. 320- 386. Το σύνολο των κανόνων του διεθνούς δικαίου που σχετίζονται με πράξεις που διαταράσσουν τη διεθνή έννομη τάξη, απαρτίζει το δίκαιο των διεθνών εγκλημάτων ή το ποινικό διεθνές δίκαιο. Σκοπός του είναι η προστασία των πανανθρώπινων εννόμων αγαθών και αφορά σε πράξεις που δύναται να διαταράσσουν την ειρηνική συνύπαρξη και συνεργασία των κρατών Βλ. Μυλωνόπουλος Χ. *Διεθνές Ποινικό Δίκαιο. Τα τοπικά όρια των ποινικών Νόμων*, Τεύχος Α', Αθήνα – Κομοτηνή, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, , 1990, σελ. 30-37.

⁴⁶²Δε συναντάται ένας καθολικά αποδεκτός ορισμός της έννοιας του διεθνούς δικαίου, καθώς συναντάται στην βιβλιογραφία τόσο διεθνώς όσο και σε εθνικό επίπεδο πληθώρα βιβλιογραφικών πηγών, η οποία αποκαλύπτει πλήθος διαφορετικών ορισμών. Ένας παραδοσιακός ορισμός είναι ο εξής : Το νομικό σύστημα που δεσμεύει τα κράτη ως προς τις μεταξύ τους σχέσεις. Αναφέρεται σε δύο τομείς δικαίου: α. το δημόσιο διεθνές δίκαιο -διέπει τις σχέσεις μεταξύ κρατών και διεθνών οργανισμών σε τομείς όπως τα ανθρώπινα δικαιώματα, το δίκαιο των συνθηκών, το δίκαιο της θάλασσας, το διεθνές ποινικό δίκαιο και το διεθνές ανθρωπιστικό δίκαιο και β. το ιδιωτικό διεθνές - σύνολο κανόνων του δικονομικού δικαίου που καθορίζει ποιο νομικό σύστημα θα επικρατήσει και το δίκαιο ποιας δικαιοδοσίας θα ισχύσει σε μια δεδομένη νομική διαφορά. Αυτοί οι κανόνες εφαρμόζονται όταν μια νομική διαφορά έχει διασυνοριακή διάσταση. Βλ. περισσότερα στο Σκουτέρης Θ. *Η φύση και η λειτουργία του δημοσίου διεθνούς δικαίου*, στο Αντωνόπουλος, Κ., Μαγκλιβέρας, Κ.,(επιμ.), *Το Δίκαιο της Διεθνούς Κοινωνίας*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη, 2017,σελ. 9- 13. Το σύγχρονο διεθνές δίκαιο ρυθμίζει ολόένα και περισσότερους τομείς της κοινωνικής δομής. Τα βασικότερα αντικείμενα που ρυθμίζει είναι εκείνα που αφορούν στην ειρήνη, την ειρηνική επίλυση των διεθνών διαφορών, την απομάκρυνση της χρήσεως βίας μεταξύ κρατών, την αναβάθμιση της αξίας του ανθρώπου και τη συνεργασία ως προς διάφορους τομείς των κρατών. Τα υποκείμενα και οι χρήστες του διεθνούς Δικαίου είναι αναρίθμητοι. Βλ. στο Ρούκουνας, Ε., *Δημόσιο Διεθνές Δίκαιο*, 2^η έκδοση, Αθήνα, Νομική βιβλιοθήκη, 2015, σελ. 4-16.

⁴⁶³Αρθ. 1 της υπογραφείσας την 29/12/1949 Διεθνούς Συμβάσεως των Ηνωμένων Εθνών «για την πρόληψη και καταστολή του Εγκλήματος της Γενοκτονίας» .

(Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση:<https://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/CrimeOfGenocide.aspx>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

⁴⁶⁴Ν 3091/1954 (ΦΕΚ Α'250/ 6.12.1954) (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση:<http://www.et.gr/idoscs->

της γενοκτονίας ως οιασδήποτε πράξη τελείται με πρόθεση ολικής ή μερικής καταστροφής ομάδας, εθνικής, εθνολογικής, φυλετικής ή θρησκευτικής ως τοιαύτης⁴⁶⁵.

Αν και η παραπάνω Σύμβαση δεν περιέχει καμία ειδική αναφορά στην κατάσταση που προκαλείται από την πείνα, ορισμένες συνέπειες της λιμοκτονίας θα μπορούσαν να ιδωθούν στα πλαίσια του εγκλήματος της γενοκτονίας⁴⁶⁶. Η σκόπιμη πείνα που προκαλείται από το κράτος δύναται να οδηγήσει στο θάνατο μελών μίας ομάδας, ή να προκαλέσει σοβαρές σωματικές ή άλλου είδους βλάβες και ακόμα περιλαμβάνει την υποβολή των ατόμων σε τέτοιου είδους συνθήκες, οι οποίες μπορεί να προκαλέσουν μερική ή πλήρη σωματική διάβρωση. Συγκεκριμένα, στην παρ. γ' περιγράφονται περιπτώσεις στις οποίες συναντάμε εκ προθέσεως υποβολή μίας ομάδας σε συνθήκες διαβίωσης δυνάμενες να προκαλέσουν έναν αργό θάνατο. Συνεπώς, σύμφωνα με τα παραπάνω εδώ θα μπορούσε να ενταχθεί η εκ προθέσεως στέρηση των απαιτούμενων για την επιβίωση πόρων μίας ομάδας, όπως παραδείγματος χάριν η πρόσβαση σε νερό και φαγητό.

Ωστόσο, η οικεία σύμβαση οριοθετεί την έννοια του θύματος. Σύμφωνα με τον ορισμό αυτό, τα περισσότερα θύματα πείνας δε θα μπορούν να θεωρούνται ως τέτοια του εγκλήματος της γενοκτονίας. Αναλυτικότερα, στο παραπάνω ορισμό παραλείπεται γενικά η προστασία των πολιτικών, κοινωνικών και πολιτισμικών ομάδων, καθώς ιδιαίτερη μνεία δίδεται στη θρησκευτική, εθνική και φυλετική ταυτότητα των θυμάτων⁴⁶⁷, γεγονός που τον καθιστά ελλιπή και εγείρει τη μη καθολική αποδοχή του στους επιστημονικούς κόλπους ως προς το περιεχόμενό του. Τα θύματα υποσιτισμού

nph/search/pdfViewerForm.html?args=5C7QrtC22wE718tTQ1NEEHdtvSoClrL8cSHdHNezY5d5MXD0LzQTLWPU9yLzB8V68knBzLCmTXKaO6fpVZ6Lx3UnKl3nP8NxdnJ5r9cmWyJWelDvWS_18kAEhATUkJb0x1LIdQ163nV9K--td6SIubi29xBu7OhylB7mjdWkQAHYGxEG_zdONjP8hLkN2HgO, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

⁴⁶⁵Βλ. άρθρο 2 της ως άνω Συμβάσεως

⁴⁶⁶ Howard-Hassmann, R. E., *State Food Crimes*, όπ.π., 2016, σελ. 135.

⁴⁶⁷Βλ. Dadrian, V., N. "A Typology of Genocise", *International Review of Modern Sociology*, Vol. 5, No. 2, 1975 (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <https://www.jstor.org/stable/41421531?seq=1>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

της πολιτικής του φασισμού, για παράδειγμα, θα μπορούσαν να εξεταστούν κάτω από αυτό το πρίσμα. Πολλές περιπτώσεις, όμως, κατά τις οποίες προκλήθηκε μαζικός θάνατος ένεκα σκόπιμης ασιτίας σε συγκεκριμένες πληθυσμιακές ομάδες μιας κοινωνίας ήταν απότοκο πολιτικών και οικονομικών συγκυριών.

Μέχρις ότου αναγνωριστεί από το κράτος η πείνα ως ειδικό έγκλημα στο διεθνές δίκαιο, εντούτοις, μπορεί να εμπίπτει στα εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας, όπως ορίζονται στο Καταστατικό της Ρώμης του Διεθνούς Ποινικού Δικαστηρίου (ΔΠΔ)⁴⁶⁸. Τα εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας⁴⁶⁹ - ο ορισμός και το περιεχόμενο των οποίων αποτέλεσε σημείο διχογνωμίας και αντιφάσεων του διεθνούς δικαίου ένεκα των επικρατουσών διαφορετικών απόψεων ανάμεσα στα κράτη - ορίζονται σύμφωνα με το άρθρο 7 παρ. 1 ως οιασδήποτε πράξη «διαπράττεται ως μέρους ευρείας ή συστημικής επίθεσης που κατευθύνεται κατά οποιουδήποτε αμάχου πληθυσμού, εν γνώση της επίθεσης»⁴⁷⁰. Μία εξ αυτών των πράξεων είναι εκείνο της «εξόντωσης» ,

⁴⁶⁸Συστάθηκε με την υιοθέτηση της Σύμβασης των Ηνωμένων Εθνών. Η σύμβαση τέθηκε σε ισχύ το 2002. Στο παρελθόν συστάθηκαν δικαστήρια που είχαν διεθνή χαρακτήρα, όπως επί παραδείγματι, το δικαστήριο του Τόκιο το οποίο ακολούθησε το πρότυπο της Νυρεμβέργης. Ωστόσο, τα προαναφερθέντα δύο δεν είχαν την μορφή και την οργάνωση ενός ποινικού δικαστηρίου, αλλά μάλλον συνιστούσαν μία στρατιωτική επιτροπή. Δεν είχαν με άλλα λόγια χαρακτήρα ενός τακτικού ποινικού δικαστηρίου αλλά περισσότερο στρατιωτικό χαρακτήρα και ασχολήθηκαν με την αντιμετώπιση συγκεκριμένων περιπτώσεων. Βλ. περισσότερα στο Μαρούδα, Μ. Ν., *Το διεθνές Ποινικό Δικαστήριο για την πρώτη Γιουγκοσλαβία και η εξέλιξη του Διεθνούς Ανθρωπιστικού Δικαίου ιδίως όσον αφορά τα εγκλήματα πολέμου και τα εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας. Ζητήματα εφαρμογής τους σε συρράξεις μη διεθνούς χαρακτήρα*, Αθήνα- Κομοτηνή, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2001, σελ. 40- 50.

⁴⁶⁹Η κατηγορία αυτή των εγκλημάτων εμφανίζεται για πρώτη φορά από την αναφορά του δικαστή Ρόμπερτ Τζάκσον, μετά το πέρας του Β' Παγκοσμίου Πολέμου κατά τη διάρκεια της Διάσκεψής του Λονδίνου, οπότε προτάθηκε η τριλογία των εγκλημάτων : εγκλήματα πολέμου, εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας και εγκλήματα κατά της Ειρήνης. Κατόπιν της παραπάνω υπόδειξης η τριλογία αυτή των εγκλημάτων εμφανίζεται στο άρθρο 6 του Καταστατικού για το Διεθνές Ειδικό Στρατιωτικό Δικαστήριο και λίγο αργότερα το 1950 αποτέλεσε το άρθ. 89 στο Προσχέδιο Κώδικα κατά της Ειρήνης και της Ασφάλειας της Ανθρωπότητας. Βλ. αναλυτικότερα στο United Nations War Crimes Commission, *History of United Nations War Crimes Commission and the Development of the Laws of War*, 1948, σελ. 35 επ. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <http://www.unwcc.org/wp-content/uploads/2017/04/UNWCC-history.pdf> , Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

⁴⁷⁰Αξίζει να σημειωθεί πως ενώ παλαιότερα, γινόταν λόγος για τα εγκλήματα που διαπράττονταν πριν και κατά τη διάρκεια μίας πολεμικής σύρραξης, αυτή η περιοριστική σκοπιά επιλύθηκε ήδη κατά το συνέδριο της Ρώμης, το 1998, έπειτα από μία σειρά διπλωματικών διαπραγματεύσεων. Βλ. αναλυτικότερα στο Τσιλώνης, Β., Π., *Η δικαιοδοσία του Διεθνούς Ποινικού Δικαστηρίου*, Αθήνα, Νομική βιβλιοθήκη, 2017, σελ. 127-133.

⁴⁷⁰ Howard-Hassmann, R. E., *State Food Crimes*, Cambridge University Press. University Printing House, Cambridge CB2 8BS, United Kingdom , 2016, σελ. 160- 163.

στην οποία περιγράφεται η στέρηση της πρόσβασης σε τρόφιμα και φάρμακα, και η επιβολή τέτοιου είδους συνθηκών διαβίωσης, που δύναται να επιφέρουν «την καταστροφή μέρους του πληθυσμού»⁴⁷¹.

Ακόμα και αν ιδωθούν οι πράξεις που σχετίζονται με την πείνα, ως ένα έγκλημα κατά της ανθρωπότητας και συγκεκριμένα της υποκατηγορίας εκείνης της εξόντωσης, δε σημαίνει ότι μπορούν να καλύψουν όλο το ευρύ φάσμα των εγκλημάτων διατροφής. Αυτό οφείλεται αφενός στην τυποποίηση της εξόντωσης, η οποία εκλαμβάνεται απλώς ως σύνολο ανθρωποκτονιών εναντίων ετερόκλητων θυμάτων⁴⁷² και αφετέρου στην ανάγκη απόδειξης δόλου, για τη θεμελίωση της υποκειμενικής υπόστασης της εξόντωσης εκ μέρους του δράστη⁴⁷³.

Τέλος, τα εγκλήματα διατροφής μπορούν να προσεγγιστούν από νομικής απόψεως ως εγκλήματα πολέμου. Συνοπτικά, αναφέρουμε πως για την ύπαρξη συγκροτημένης νομικής κατάστασης στο πεδίο ποινικής καταστολής εγκλημάτων πολέμου⁴⁷⁴ προηγήθηκαν ιστορικά εκδηλώσεις και μέτρα αποσπασματικού μάλλον χαρακτήρα που συνέβαλαν στη διαμόρφωση σταδιακά μιας πολιτικής εναντίον της ατιμωρησίας των υπευθύνων τέλεσης τέτοιων εγκλημάτων. Ορόσημο στη διαμόρφωση ενός οιοσδήποτε διεθνούς ποινικού δικαίου αποτέλεσε η περίφημη δίκη των εγκληματικών πολέμου, ήτοι των Leaders του Γ' Ράιχ, όπου συναντάμε τη σχεδίαση, οργάνωση και

⁴⁷¹Βλ. Καταστατικό της Ρώμης του Διεθνούς Ποινικού Δικαστηρίου, αρθ. 7, παρ. 1 (β) συνδυαστικά με παρ. 2 (β), όπως κυρώθηκε με το Ν. 3003/2002: Κύρωση Καταστατικού Διεθνούς Ποινικού Δικαστηρίου, (ΦΕΚ 75, τ. Α') (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <https://www.refworld.org/cgi-bin/texis/vtx/rwmain/opensslpdf.pdf?reldoc=y&docid=506ab5e82>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

⁴⁷²Βλ. Ναζίρης, Γ. *Το Έγκλημα κατά της Ανθρωπότητας κατά το άρθρο 7 του Καταστατικού του Διεθνούς Ποινικού Δικαστηρίου*, Θεσσαλονίκη, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Σχολή Νομικών, Οικονομικών & Πολιτικών Επιστημών, Διδακτορική Διατριβή, 2009, σσ. 256-257.

⁴⁷³Όπως προκύπτει από αρθ. 7 παρ. 2 του Καταστατικού της Ρώμης του Διεθνούς Ποινικού Δικαστηρίου και ειδικότερα από την αξίωση τα μέσα της εξόντωσης να είναι «υπολογισμένα να επιφέρουν καταστροφή μέρους του πληθυσμού».

⁴⁷⁴Όπως προκύπτει από το αρθ. 8 παρ. (α) (ii) του Καταστατικού της Ρώμης του Διεθνούς Ποινικού Δικαστηρίου και ειδικότερα από την αξίωση τα μέσα της εξόντωσης να είναι «υπολογισμένα να επιφέρουν καταστροφή μέρους του πληθυσμού».

εκτέλεση πολεμικών επιχειρήσεων, οι οποίες παρέβλεψαν προκλητικότατα και καταφρόνησαν κάθε έννοια διεθνούς δικαίου και δικαίου του πολέμου, έχοντας ως αποτέλεσμα την εν ψυχρώ και άνευ αιτίας, αιτιολογίας ή παράθεση αιτιολογίας θανάτωση εκατομμυρίων ανθρώπων σε στρατόπεδα συγκεντρώσεως με βασανιστικούς και απάνθρωπους τρόπους⁴⁷⁵.

Ωστόσο, θεωρούμε, πως ούτε κάτω από αυτό το πλαίσιο θα μπορούσε να προσεγγιστεί επαρκώς η έννοια των εγκλημάτων διατροφής, καθώς τα εγκλήματα πολέμου εδράζονται σε νόμους και έθιμα του πολέμου κατά τη διάρκεια ενόπλων συγκρούσεων⁴⁷⁶. Οι περιπτώσεις καταστρατήγησης του δικαιώματος της τροφής σε καμία περίπτωση δεν θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι είναι μονομερώς αποτέλεσμα μέρους σχεδίου ή πολιτικής, όπως εντοπίζεται στα πλαίσια πολεμικών συγκρούσεων. Επιπλέον, οι ίδιες οι έννοιες εγκλημάτων πολέμου και ακολούθως εκείνων κατά της ανθρωπότητας, θεωρούμε πως είναι προβληματικές και προσανατολισμένες, όπως και ο ίδιος ο νόμος συλλήβδην, στην υπεράσπιση των «δυναμικών» φορέων εθνικής ή διακρατικής εμβέλειας, για τους οποίους η εκ του διεθνούς ανθρωπιστικού δικαίου δέσμευση είναι πολύ χαλαρή ή ίσως και ανύπαρκτη.

Σε περιπτώσεις καταπάτησης όλων των δικαιωμάτων του ανθρώπου, οι διεθνείς Συμβάσεις δεν εφαρμόστηκαν διόλου αλλά μάλλον αγνοήθηκαν πλήρως ενώ εμφανώς αναδύθηκε και προβλήθηκε για την αιτιολόγηση των σχετικών ενεργειών η νέα έννοια του στρατιωτικού ανθρωπισμού⁴⁷⁷ ή η δυναμική επιβολή της ειρήνης ή η προώθηση της

⁴⁷⁵Βλ. αναλυτικότερα στο Τσιλώνης, Β., Π., *Η δικαιοδοσία του Διεθνούς Ποινικού Δικαστηρίου*, όπ.π., σελ. 127-133.

⁴⁷⁶Βλ. Cryer, R., Friman, H., Robinson, D., Wilmschurst, E. “ An introduction to international criminal law and procedure”, *Cambridge University Press*, New York, 2010, σσ. 20-25. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: https://www.academia.edu/19780564/An_Introduction_to_International_Criminal_Law_and_Procedure_second_edition, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

⁴⁷⁷Βλ. Chomsky, N., *Ο νέος στρατιωτικός ανθρωπισμός. Μαθήματα από το Κοσσυφοπέδιο*, Δημητριάδου, Α. (μετ.), Αθήνα, εκδ. Scripta, 2000, σελ. 20.

δημοκρατίας⁴⁷⁸, παράλληλα με το αμφιλεγόμενο και αμφισβητούμενο από πολλούς δικαίωμα επεμβάσεως⁴⁷⁹, το οποίο παραβιάζει την κυριαρχία του κράτους και το οποίο επικαλούνται δυτικά κράτη για να ισχυριστούν ότι ξεκινούν πόλεμο σε διάφορες περιοχές του πλανήτη, προκειμένου να προασπιστούν τα ανθρώπινα δικαιώματα. Η επίκληση μίας δήθεν οικουμενικότητας των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου ως νομιμοποιητικό εφελτήριο για την διάπραξη οποιουδήποτε είδους εγκλήματος με το πρόσχημα ότι έτσι καθίστανται σεβαστά και προστατεύονται βασικά δικαιώματα και ελευθερίες και η δήθεν επίκληση κάποιων κυβερνήσεων περί δημοκρατικής τους εκλογής, τους δίνει πολλές φορές το «δικαίωμα» αμφισβήτησης για το χαρακτηρισμό κάποιων εγκληματικών πράξεων ως τέτοιων.

Υπό αυτό το πρίσμα, θεωρούμε σκόπιμο να προσεγγίσουμε την παραπάνω κατηγορία εγκλημάτων τροφίμων, πέρα από κάθε διεθνές δημόσιο δίκαιο, αλλά ιδωμένο στα πλαίσια του κρατικά οργανωμένου εγκλήματος, μία ευρεία έννοια, η οποία περιλαμβάνει οιασδήποτε προσβολή των δικαιωμάτων, των αρχών και των συμβάσεων καθολικής αποδοχής εκ μέρους των κρατών⁴⁸⁰. Υιοθετείται, λοιπόν, στην οικεία εργασία η έννοια των κρατικών εγκλημάτων διατροφής.

6.3. Η έννοια της Πείνας στα πλαίσια του κρατικού εγκλήματος

Ως πείνα λογίζεται η ανεπάρκεια τροφής που προσλαμβάνει ένα άτομο σε σχέση με την ποσότητα και την ποιότητα τροφής που απαιτείται για την ζωτικότητα του, την ανάπτυξη και τη διατήρηση της υγείας του⁴⁸¹. Λαμβάνοντας υπόψη τη

⁴⁷⁸Chomsky , N., Βλτσεκ, Α., *Η τρομοκρατία της Δύσης*, Καψάλης,Χ. (μετ.), Χασαπίδης, Γ., (επιμ). Αθήνα, εκδ. Αντ. Λιβάνη, Αθήνα, 2009, σελ. 154,

⁴⁷⁹Βλ. Τσιτσελίκη,Κ., *Επιβάλλοντας την Ειρήνη. Η νομιμότητα των στρατιωτικών επεμβάσεων και τα όρια του ανθρωπισμού*, Αθήνα, Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2001, σελ. 25.

⁴⁸⁰Βλ. Λάζος, Γ. *Κριτική Εγκληματολογία*, όπ.π., σελ. 202 επ.

⁴⁸¹Βλ. Millman, S., Kates, R., «Για να κατανοήσουμε την πείνα» στο Νιούμαν., Λ., Φ. &ΚωνσταντινέαΣτ. (επιμ.), *Η Πείνα στην Ιστορία. Έλλειψη Τροφίμων, Πενία και Στέρηση*, Εκδόσεις, Πολύτροπον Α.Ε., 2006, σελ. 22.

φυσιολογία της πείνας, η τελευταία συνιστά μια «ειδική αίσθηση» υποκειμενική, η οποία προκύπτει από την αυτοπαρατήρηση και την προσωπική πείρα, που εστιάζεται στην ανάγκη εισαγωγής τροφών στον οργανισμό⁴⁸². Ο παραπάνω ορισμός είναι αρκετά ευρύς, ώστε να περιλαμβάνει τόσο τις εκούσιες όσο και ακούσιες μορφές τούτης.

Στην παρούσα ενότητα, θα γίνει αναφορά κατά κύριο λόγο στην ακούσια πείνα, η οποία είναι απότοκο διαφορετικών βαθμών κατάχρησης του δικαιώματος στην τροφή και διαφορετικών πολιτικών και οικονομικών μηχανισμών. Συγκεκριμένα, μέσα από την παράθεση πληθώρας παραδειγμάτων, θα προσπαθήσουμε να καταδείξουμε ότι ακόμα και αν θεωρούμε πως μπορεί να ξεφύγαμε από την εποχή της «ταξικής» διατροφής και πως το ζήτημα της πείνας είναι κάτι που δεν αφορά στην Ευρώπη και γενικότερα στον αναπτυγμένο κόσμο, παρά μας απασχολεί στα πλαίσια των ειδήσεων που αναφέρονται σε εξωτικές χώρες της Αφρικής, στην πραγματικότητα συνιστά ένα σύνθετο ζήτημα εξαρτημένο από τις σχέσεις εξουσίας και τις κοινωνικές ανισότητες.

Η βιβλιογραφία τα τελευταία χρόνια αναφορικά με τα εγκλήματα περί των τροφίμων έχει επεκταθεί πέρα από την περιγραφή εγκλημάτων που άπτονται της παραγωγής, διανομής και πώλησης των βασικών φαγώσιμων τονίζοντας τις πολιτικές και οικονομικές διαστάσεις τούτων. Αναλυτικότερα, εμφανίζονται όροι όπως ‘state food crime⁴⁸³’ ή «State Sponsored Famine⁴⁸⁴», οι οποίοι υποδηλώνουν πως τα εγκλήματα τροφίμων οφείλουν να μελετηθούν ως κρατικά εγκλήματα, ως δηλαδή πράξεις των πολιτικών και οικονομικών ελίτ, που δύναται να οδηγήσουν στην

⁴⁸²Βλ. αναλυτικότερα τους ορισμούς που δίνονται από τον Suner και τον Beaunis και την διάκριση πείνας και όρεξης στο Σκούρας,Φ., Χατζηδήμος, Α., Καλούτσης, Α., Παπαδημητρίου, Γ., *Η μελέτη της Ψυχοπαθολογίας της Πείνας, του Φόβου και του Άγχους*, Αθήνα, Εκδόσεις Οδυσσέας ΕΠΕ, 1991, σσ.303-305.

⁴⁸³ Howard-Hassmann, R. E., *State Food Crimes*, Cambridge University Press. University Printing House, Cambridge CB2 8BS, United Kingdom , 2016

⁴⁸⁴Jappah, J.,V., Smith, D.T., *State Sponsored Famine: Conceptualizing Politically Induced Famine as a Crime against Humanity*

καταστρατήγηση του δικαιώματος στην τροφή. Αφορούν, μάλλον, σε πράξεις, οι οποίες είναι απότοκο διαφόρων ειδών πολιτικών επιλογών, όπως εφαρμόζονται από τα εκάστοτε κράτη για διαφορετικούς κάθε φορά λόγους και αφορούν στην άρνηση και στη στέρηση στους πολίτες ενός εκ των θεμελιωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων, εκείνο στην τροφή⁴⁸⁵.

Έχουν διατυπωθεί διάφορων ειδών θεωρητικές προσεγγίσεις, προκειμένου να διατυπωθεί μια αιτιολογική δομή της πείνας. Σύμφωνα με τον Σεν η πείνα συνιστά μία «ιδιαίτερα μανιώδη εκδήλωση που δύναται να προκαλέσει γενικευμένο θάνατο» χωρίς να συνάδει απαραίτητα με τον υποσιτισμό, αλλά μπορεί να υπάρξει ένεκα «ξαφνικής μείωσης του επιπέδου κατανάλωσης τροφής»⁴⁸⁶. Ομοίως, ο Ό Γκραντ ορίζει την πείνα ως «την έλλειψη τροφής ή αγοραστικής δύναμης που οδηγεί άμεσα στην αύξηση της θνησιμότητας και σε ασθένειες που συνδέονται με την πρώτη»⁴⁸⁷.] Έτσι, οι δύο μελετητές σημειώνουν ότι η πείνα μπορεί να συμβεί ακόμη και όταν δεν υπάρχει έλλειψη τροφής, αν υπάρχει αδυναμία αγοραστικής δύναμης. Ταυτοχρόνως, σύμφωνα με τον τελευταίο, τα κοινά σημεία που περιλαμβάνονται στην έννοια της πείνας είναι η αύξηση των τιμών των τροφίμων, η αύξηση των εγκλημάτων κατά της περιουσίας, ο αύξων αριθμός πραγματικών ή επικείμενων θανάτων ή αύξηση της προσωρινής μετανάστευσης και συχνά ο φόβος και η εμφάνιση μολυσματικών ασθενειών που προκαλούνται από αυτήν»⁴⁸⁸. Η έννοια, λοιπόν την ακούσιας πείνας, με την οποία θα ασχοληθούμε σ' αυτό το κεφάλαιο είναι συνώνυμη εκείνης του λιμού, ο οποίος συνιστά μια διατροφική κρίση, κατά την οποία τα άτομα δεν λαμβάνουν επαρκείς ποσότητες τροφής που είναι απαραίτητες για την εκπλήρωση βασικών τους αναγκών, γεγονός

⁴⁸⁵Βλ. Howard-Hassmann, R. E., *State Food Crimes*, Cambridge University Press. University Printing House, Cambridge CB2 8BS, United Kingdom, 2016, σελ. 3.

⁴⁸⁶Βλ. Sen, A. *Poverty and Famine. An Essay on Entitlement and Famines*, Clarendon Press Oxford, 1981, σελ. 40-41.

⁴⁸⁷Βλ. ΌΓκραντ, C., *Famine: A Short History*. Princeton, Princeton University Press, 2009, σελ. 4.

⁴⁸⁸Βλ. Ό Γκραντ, C., *Famine: A Short History*, όπ. Παρ. σελ. 7

που δύναται να οδηγήσει σε σοβαρή αύξηση της θνησιμότητας σε μία περιοχή⁴⁸⁹.

Οι παραπάνω απόψεις μπορούν να συμπληρωθούν και με την άποψη του Rangasami πως ο λιμός είναι μια διαδικασία κατά την οποία ασκείται οιασδήποτε μορφής πίεσης - οικονομική, στρατιωτική, πολιτική, κοινωνική, ψυχολογική- σε μία κοινότητα ατόμων, που σταδιακά αυξάνεται μέχρις ότου τα άτομα κατά κύριο λόγο των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων στερηθούν όλα τα περιουσιακά στοιχεία και την ικανότητα να εργάζονται. Ο ίδιος υποστηρίζει ότι ακούσια πείνα – δηλαδή ο λιμός- περιλαμβάνει τρία σημαντικά στάδια: την έλλειψη τροφής, την πείνα και τη θνησιμότητα⁴⁹⁰. Εάν υπάρχει έλλειψη τροφίμων ως απότοκο κρατικών πολιτικών, μπορεί να επέλθει πείνα και συνακόλουθα να σημειωθεί αύξηση της θνησιμότητας, χωρίς, ωστόσο, η τελευταία να συνιστά απαραίτητη προϋπόθεση για να μιλήσει κανείς για γενικευμένη πείνα του πληθυσμού.

Τα αίτια των επισιτιστικών κρίσεων, απορρέουν σύμφωνα με τους κλασσικούς στοχαστές όπως ο Άνταμ Σμιθ και ο Τόμας Ρόμπερτ Μάλθους, από μία απότομη μείωση της διαθεσιμότητας τροφίμων κατά κεφαλήν, απότοκο είτε της μείωσης της αγροτικής παραγωγής είτε της ραγδαίας αύξησης του πληθυσμού⁴⁹¹. Παρόμοια ήταν και μία πρόωμη θεώρηση της πείνας του Malthus, ο οποίος θεωρεί την απότομη αύξηση του πληθυσμού ως ένα αιτιώδη παράγοντα ύπαρξης του φαινομένου, τονίζοντας πως η δύναμη της αύξησης του πληθυσμού είναι απείρως μεγαλύτερη από τη γεωργική παραγωγική ικανότητα τροφής⁴⁹². Ο ίδιος επισήμανε πως είναι αδήριτη η ανάγκη

⁴⁸⁹ Βλ. υποσημείωση 6, προλογικό σημείωμα στο Χιονίδου, Β., *Λιμός και Θάνατος στην Κατοχική Ελλάδα, 1941-44*, Αθήνα, βιβλιοπωλείο της Εστίας, Ι.Δ., Κολλάρου & Σίας Α.Ε., 2011, σελ. 20. Βλ. επίσης McCue, M., D., (επιμ.), *Comparative Physiology of Fasting, Starvation, and Food Limitation*, Berlin Heidelberg, Springer Verlag 2012, σελ. 1-3

⁴⁹⁰ Βλ. Rangasami, A. “Failure of Exchange Entitlements’ Theory of Famine: A Response.”, *Economic and Political Weekly* 20(41, 42), 1985, σσ.1747-1749

⁴⁹¹ Βλ. Ματάλα, Α.-Λ., Χουλιάρας Α. (Επιμ.), *Η διατροφή στον 21^ο αιώνα: Γεωγραφίες της αφθονίας και της στέρησης*, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση, 2005, σελ. 54 επ.

⁴⁹² Βλ. Malthus, T. *An essay on the principle of population*, Oxford, Oxford University Press, 1798, σελ. 15. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <http://socserv2.mcmaster.ca/~econ/ugcm/>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

ύπαρξης ισορροπίας μεταξύ του πληθυσμού και των μέσων συντήρησης, η οποία δύναται να επέλθει είτε μέσω των αποτρεπτικών μεθόδων ελέγχου του περιορισμού της γονιμότητας, όπως παραδείγματος χάριν η ισόβια αγαμία, είτε μέσω των «θετικών ελέγχων» θνησιμότητας, στις οποίες περιλαμβάνονται οι λιμοί και ο πόλεμος⁴⁹³. Ωστόσο, το επιχείρημα αυτό έχει καταρριφθεί ιδιαίτερα εάν αναλογιστεί κανείς πως σήμερα παράγονται περισσότερα τρόφιμα ένεκα της πράσινης επανάστασης από ποτέ. Ειδικότερα, η παραγωγή σιτηρών θα μπορούσε σήμερα να εφοδιάσει τους ανθρώπους παγκοσμίως με 3000 θερμίδες ημερησίως⁴⁹⁴.

Ο Sen, ωστόσο, ήταν ο πρώτος που έφερε αντιρρήσεις ως προς την παραπάνω θέση, παραθέτοντας μια σειρά από παραδείγματα επισιτιστικών κρίσεων και διαπιστώνοντας χαρακτηριστικά πως κατά τη διάρκεια του λιμού της Βεγγάλης το 1945, εκατομμύρια άνθρωποι πέθαναν μπροστά στα «καλά εφοδιασμένα καταστήματα τροφίμων»⁴⁹⁵. Αντίκρουσε, παράλληλα, και την επικρατούσα προσέγγιση της ύφεσης της διαθεσιμότητας τροφίμων όπως περιγράφεται από το FAD-FoodAvailabilityDecline ως ένα επαρκή αιτιώδη μηχανισμό της πείνας, τονίζοντας την επιφανειακή τούτη θέση που δεν περιγράφει ορθά τη σχέση των ανθρώπων με τα τρόφιμα και δείχνοντας πως οι λιμοί εδράζονται σ' αυτό που ονομάζει περιορισμένη δυνατότητα ανταλλαγής, δηλαδή, στην αδυναμία των πολιτών να αγοράσουν τρόφιμα. Κάνει λόγο, ειδικότερα, για τις σχέσεις ανταλλαγής που διέπουν την κατοχή και τη χρήση σε αυτήν την κοινωνία στη βάση τεσσάρων δικαιωμάτων που έχουν τα άτομα, στη βάση των οποίων έχουν πρόσβαση στη τροφή- τι κατέχει κάποιος, τι δυνατότητες

⁴⁹³Βλ. Millman, S., Kates, R., «Για να κατανοήσουμε την πείνα» στο Νιούμαν., Λ., Φ. & Κωνσταντίνεα Στ. (επιμ.), *Η Πείνα στην Ιστορία. Έλλειψη Τροφίμων, Πενία και Στέρηση*, όπ.π. σελ. 28.

⁴⁹⁴Βλ. Coolins, J., Lappe, F., M., *Vom Mythos des Hungers. Die Entlarvung einer Legende: muss Hunger, frischer Alternativ*, Zürich, 1981, σελ. 136.

⁴⁹⁵Βλ. Sen, K., A., "Ingredients of famine analysis: availability and entitlements", *Quarterly Journal of economics*, τομ. 95, 1970, σελ. 449.

ανταλλαγής του δίδονται ή τι του δίνεται δωρεάν⁴⁹⁶. Η πείνα, λοιπόν, εκλαμβάνεται ως ένα γεγονός που συμβαίνει όταν υπονομεύονται τα δικαιώματα μιας ομάδας ανθρώπων και δεν μπορούν να αποκτήσουν πρόσβαση σε επαρκή ποσότητα τροφής⁴⁹⁷. Το τελικό αποτέλεσμα είναι η αυξανόμενη θνησιμότητα από την πείνα και οι ασθένειες που συνδέονται με την πείνα. Πρόκειται για μία οικονομική προσέγγιση της πείνας υπογραμμίζοντας πως ορισμένες κοινωνικές κατηγορίες είναι πιο ευάλωτες από άλλες και κινδυνεύουν περισσότερο να χάσουν την πρόσβαση στη τροφή⁴⁹⁸. Αν και μία τέτοιου είδους προοπτική γίνεται σε γενικές γραμμές αποδεκτή από την επιστημονική κοινότητα⁴⁹⁹ και θα μπορούσε να λεχθεί πως υποβόσκει στη θέση του μία πολιτική διάσταση, δηλαδή εκείνη που προκύπτει από την κρατική πολιτική, τονίζοντας παράλληλα την ευαλωτότητα ορισμένων κοινωνικών κατηγοριών σε σχέση με άλλες,, έχει ασκηθεί έντονη κριτική στο έργο του.

Αναλυτικότερα, ο Stephen Devereux υπογραμμίζει τέσσερις περιορισμούς στο έργο του, ενώ παράλληλα θεωρεί πως ο ίδιος ο ορισμός των δικαιωμάτων του Sen είναι περισσότερο περιγραφικός και ενέχει πολλές ασάφειες. Συγκεκριμένα, στέκεται στο γεγονός της αδυναμίας αναγνώρισης των ατόμων ως κοινωνικά ενσωματωμένα μέλη με αποτέλεσμα να προάγονται οικονομικές πτυχές της πείνας και να αποκλείεται η κοινωνική και πολιτική διάσταση: η σημασία των θεσμών για τον προσδιορισμό των δικαιωμάτων (σε ενδοκοινοτικό ή κοινοτικό επίπεδο), η πείνα ως κοινωνική διαδικασία (θνησιμότητα λόγω μεταδοτικών ασθενειών) παραβιάσεις των κανόνων

⁴⁹⁶ Τα τριών δικαιώματα, αναλυτικότερα, του Sen, που επιτρέπουν στα άτομα να έχουν πρόσβαση στα τρόφιμα, είναι: 1) εμπόριο ή ανταλλαγή εμπορευμάτων, 2) παραγωγή καλλιεργειών και ζώων και 3) η κυριότητα της εργασίας με τη μορφή της μισθωτής εργασίας.

⁴⁹⁷ Dreze, J., Sen, A. *Hunger and public action*. Oxford: Oxford University Press, 1989, σελ. 10

⁴⁹⁸ Βλ. Sen, A. *Poverty and Famines. An Essay on Entitlement and Deprivation*, όπ.π., σσ. 154-160.

⁴⁹⁹ Χαρακτηριστική είναι η έρευνα των Smith, Obeid και Jensen, οι οποίοι εξετάζοντας τις πιθανές ερμηνείες της διατροφικής ανασφάλειας διαπίστωσαν πως η πείνα συνδέεται κατά κύριο λόγο με τη φτώχεια τονίζοντας την ύπαρξη αδύναμης συσχέτισης της διατροφικής ανασφάλειας και της διαθεσιμότητας τροφίμων. Βλ. Αναλυτικότερα στο Smith, L., Obeid A., Jensen H.H., "The geography and causes of food insecurity in developing countries", *Agricultural Economics*, τομ. 22, 2000, σελ. 199-215.

δικαιωμάτων από άλλους (σύνθετες καταστάσεις έκτακτης ανάγκης)⁵⁰⁰. Ο ίδιος υποστηρίζει ότι οι σύγχρονοι λιμοί είτε προκαλούνται εκ προθέσεως είτε συνιστούν πράξεις αμέλειας απότοκο καταστροφικών πολιτικών διακυβέρνησης. Ο ίδιος υποστηρίζει, περαιτέρω, πως όλοι οι σύγχρονοι λιμοί έχουν πολιτικό υπόβαθρο, τονίζοντας πως τα κράτη δεν διαθέτουν ούτε πολιτική ικανότητα ούτε πολιτική βούληση για την πρόληψη της πείνας⁵⁰¹.

Ομοίως, οι Wald και Green σημειώνουν περιορισμούς στην οπτική του Sen, ο οποίος δίνει έμφαση στα ατομικά δικαιώματα και στις σχέσεις οικονομικής ανταλλαγής ως άμεσες αιτίες της πείνας, χωρίς, ωστόσο, να αναφέρεται σε ευρύτερα δομικά γνωρίσματα που προκαλούν πείνα. Ομοίως, η Rangasami (1985) προσεγγίζει τη θέση του πρώτου με σκεπτικισμό, αναφέροντας πως παραγνωρίζονται κοινωνικοί, πολιτικοί και οικονομικοί παράγοντες που δύνανται να ερμηνεύσουν τη διαδικασία του λιμού. Παρουσιάζει τους περιορισμούς της προσέγγισης δικαιοσύνης στη θεωρία της πείνας. Η ίδια υποστηρίζει, αντιθέτως, ότι ο λιμός περιλαμβάνει τρεις περιόδους. Η πρώτη περίοδος συνάδει με ανεπάρκεια τροφής, η οποία αναφέρεται στην κοινωνική και οικονομική προέλευση της πείνας. Η δεύτερη περίοδος χαρακτηρίζεται από την πρόκληση διαρκούς πείνας, η οποία αναφέρεται στη διαδικασία της λιμοκτονίας. Η τελευταία περίοδος είναι η νοσηρότητα ή η εξάπλωση ασθενειών σε μια περιοχή εξαιτίας της δεύτερης. Έτσι, η Ραγκασάμι επαναπροσδιορίζει τον λιμό ως σύνολο συστημικών κοινωνικοοικονομικών και πολιτικών διαδικασιών που συλλογικά συμβάλλουν στη διατήρηση κάποιου είδους ευπάθειας, όπως βιώνεται από διάφορες

⁵⁰⁰Βλ. Devereux, S., "Sen's entitlement approach: Critiques and counter-critiques", *Oxford Development Studies*, 29(3), 2001, σσ. 248-158 (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <https://www.sas.upenn.edu/~dludden/FamineMortality.pdf>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

⁵⁰¹Βλ. Sohlberg, P. "Amartya Sen's Entitlement Approach: Empirical Statement or Conceptual Framework?" *International Journal of Social Welfare* 15(4), 2006, σσ. 10-23.

πληθυσμιακές ομάδες⁵⁰². Ο Devereux, ομοίως επικρίνει την έμφαση που δίδεται στα ατομικά δικαιώματα, τονίζοντας πως μέσω αυτής απομονώνονται από το συγκεκριμένο κοινωνικές και πολιτικές διαστάσεις που προκαλούν τον λιμό⁵⁰³.

Ο Howe εφαρμόζει τη *συστημική θεωρία* για να προσεγγίσει την πείνα και υποστηρίζει ότι οι λιμοί θα πρέπει να θεωρούνται (πιο κατάλληλα) ως αυτοσυντηρούμενες δυναμικές ή συστήματα που συνδέονται μεταξύ τους άμεσα ή έμμεσα μέσα από ένα δίκτυο αιτιακών σχέσεων ως αποτέλεσμα μακροπρόθεσμων διαδικασιών ⁵⁰⁴. Ο ίδιος, παράλληλα, σε πρότερο έργο του κάνει λόγο και για καθεστώτα προτεραιότητας, στα οποία υπάρχουν τα άτομα εκείνα που είναι προνομιούχα στη λήψη αποφάσεων και στις ενέργειες των θεσμών και των ατόμων. Συνεχίζοντας, υπογραμμίζει πως τούτα τα καθεστώτα που συμβάλλουν στη δημιουργία του λιμού δεν διαμορφώνονται γύρω από αυτό αλλά οι πολιτικές που εφαρμόζουν, προβλέποντας την ικανοποίηση των στόχων μερίδας του πληθυσμού, δημιουργούν ευπάθεια στην πείνα. Συνεπώς, η πείνα μπορεί να είναι ένα παραπροϊόν άλλων προτεραιοτήτων πολιτικών – οικονομικών ή αποτέλεσμα παραμέλησης χωρίς κακόβουλη απαραίτητα πρόθεση, όπως όταν μία κυβέρνηση δεν επενδύει σε περιθωριοποιημένες περιοχές.

⁵⁰² Βλ. Rangasami, A. “Failure of exchange entitlements theory of famine: A response”, όπ.π., σσ.1745-1748.

⁵⁰³ Βλ. Devereux, S. “Sen’s entitlement approach: Critiques and counter-critiques”, όπ.π., σελ. 247.

⁵⁰⁴ Η πείνα, συγκεκριμένα, δεν συνιστά κατά τον Howe μία γραμμική διαδικασία, αλλά ένα δυναμικό σύστημα που προκύπτει από την ύπαρξη ορισμένων συνθηκών. Θεωρεί πως η έννοια της δυναμικής του συστήματος δύναται να προσφέρει ένα εργαλείο για την ανάλυση των ευρύτερων προτύπων της πείνας και να συμβάλλει στον εντοπισμό των καταλληλότερων απαντήσεων καταπολέμησης τούτης. Βλ. Howe, P. “Archetypes of famine and responses”, *Disasters*, Volume 34(1), σελ. 33-46. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/j.1467-7717.2009.01113.x>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020). Η παραπάνω συστημική προσέγγιση της πείνας επηρεάζεται κατά βάση από τις αρχικές διορατικές θέσεις και ιδέες στο έργο του Buckley και όχι από εκείνη του Luhmann (Βλ. περισσότερα στο Ritzer, G., Καυτανζόγλου, Ι., (επιμ.) *Η Σύγχρονη Κοινωνιολογική Θεωρία*, Αθήνα, εκδ. Κριτική, 2012, σελ. 167-172.

Από τα παραπάνω, προκύπτει πως η πείνα εκτείνεται πέραν του ατόμου και του γεγονότος ή περιστατικών φυσικών γεγονότων σε ένα μακρο-επίπεδο. Εκτός, λοιπόν, από τα οικονομικά δικαιώματα, ο λιμός σχετίζεται με τη διαφθορά του κράτους, την κοινωνικοοικονομική στέρηση, την περιθωριοποίηση, τις υγειονομικές κρίσεις και τη χάραξη πολιτικής⁵⁰⁵. Σε μια ανάλυση της στρατηγικής λιμοκτονίας στο Kailik, μια πόλη στο Νταρφούρ, ο De Waal επισημαίνει ότι οι εκτεταμένοι λιμοί προέρχονται από την πολιτική κακομεταχείριση, η οποία ενέχει πολιτικά εσφαλμένες στρατηγικές, αποκλεισμό και αδράνεια⁵⁰⁶. Τέλος, η εκτεταμένη πείνα είναι απότοκο πολεμικών συγκρούσεων, οπότε υιοθετούνται διαφόρων ειδών στρατηγικές που περιλαμβάνουν την καύση της γης, τις επιτάξεις τροφίμων από τις στρατιωτικές δυνάμεις, καταστροφές στην παραγωγή και την προμήθεια τροφίμων - καταστροφή, επί παραδείγματι, σε δίκτυα επικοινωνιών και μεταφορών αλλά και εγκαταστάσεων αποθήκευσης τροφίμων και καναλιών άρδευσης, την αναγκαστική κατανομή των τροφίμων, τις διαταραγμένες οικονομίες, τις υπονομευμένες στρατηγικές αντιμετώπισης, τις μετακινήσεις πληθυσμών και τη δημιουργία προσφύγων⁵⁰⁷.

Ο David Marcus υιοθέτησε τον όρο “famine genesis” (γέννεση της πείνας) για να αναφερθεί στις κρατικές δραστηριότητες «που δημιουργούν ή συμβάλουν στη δημιουργία λιμού». Συγκεκριμένα, με τη χρήση παραδειγμάτων τονίζει ότι οι μεγαλύτεροι λιμοί του 20^{ου} αιώνα δημιουργήθηκαν και χειραγωγήθηκαν από τις κυβερνήσεις και περνώντας στην κατηγοριοποίηση των αιτιών της πείνας, δείχνει πως τούτες είναι ανάλογες με την εκάστοτε πολιτική που θα ακολουθηθεί. Τονίζει ότι

⁵⁰⁵Βλ. Howe, P. “Archetypes of famine and responses”, Όπ.π.μσ.35-54. Βλ. επίσης, Green, P., Ward, T., “State crime: Governments, violence and corruption”, London, Pluto Press, 2004, σελ. 15.

⁵⁰⁶Βλ. De Waal, A. “On famine crimes and tragedies”, *Lancet*, 372, 2008, σελ. 1538 επ. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <https://www.thelancet.com/pdfs/journals/lancet/PIIS0140673608616414.pdf>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

⁵⁰⁷Βλ. De Waal, A. “The humanitarian international” στο de Waal, A. *Famine crimes: Politics and the disaster relief industry in Africa*. Oxford, James Currey, 1997, σελ. 15.

πολλές φορές η πείνα μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως εργαλείο εξόντωσης, ως εργαλείο που χρησιμοποιείται εσκεμμένα από τις κυβερνήσεις για να την εξολόθρευση επικίνδυνων τάξεων. Επιπρόσθετα, αναφέρει πως σε πολλές περιπτώσεις η πείνα είναι απότοκο πολιτικών πρακτικών, τις οποίες οι κυβερνήσεις συνεχίζουν να εφαρμόζουν παρά το γεγονός πως προκαλούν μαζική λιμοκτονία ή ακόμα φαντάζουν αδιάφορες καθώς δεν λαμβάνουν τα κατάλληλα μέτρα κατά της μαζικής πείνας, αν και θα μπορούσαν να ανταποκριθούν στην επισιτιστική κρίση. Τέλος, αναφέρεται στην περίπτωση, κατά την οποία μία κυβέρνηση απλά δεν μπορεί να αντιμετωπίσει τις ελλείψεις τροφίμων που μπορεί να προκληθούν από εξωγενείς παράγοντες, όπως οι καιρικές συνθήκες⁵⁰⁸.

Η εστίαση αυτή του Marcus στην ακούσια πείνα αντικατοπτρίζεται και στη θέση του Jonassohn, ο οποίος υποστηρίζει πως ο λιμός συνιστά συχνά μια «προγραμματισμένη εκστρατεία εναντίον μιας ομάδας θυμάτων»⁵⁰⁹. Ο Jonassohn ισχυρίστηκε ότι υπάρχουν δύο είδη «τεχνητών λιμών»: «οι ακούσιες συνέπειες των οικονομικών, πολιτικών και κοινωνικών διαδικασιών που επιδεινώνουν μάλλον παρά αμβλύνουν την υπάρχουσα έλλειψη τροφίμων που προκαλείται από φυσικά γεγονότα» και η «εν δυνάμει χρήση» της πείνας ως μέσο σύγκρουσης και πολέμου. Ο Jonassohn ανέφερε, επίσης, περιπτώσεις, όπου η πείνα δεν αποτελούσε εσκεμμένη πολιτική επιλογή, αλλά μόλις παρατηρήθηκε, επιτράπηκε να συνεχιστεί επειδή θεωρήθηκε ως

⁵⁰⁸Marcus, D. "Famine crimes in international law", *American Journal of International Law*, 97(2), 2003, σελ. 246 επ. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <https://www.uio.no/studier/emner/hf/iakh/HIS4319/h16/famine-crimes-in-international-law.pdf>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

⁵⁰⁹Ο Jonassohn, συνδέει άμεσα την πείνα με το έγκλημα της γενοκτονίας. Συγκεκριμένα, αναφέρει ότι η πείνα σε καμία περίπτωση δεν είναι αποτέλεσμα έλλειψης τροφίμων. Συνεχίζει, τονίζοντας πως είναι πολύ πιθανό να διεξάγεται γενοκτονία χωρίς να πεθάνουν τα θύματα από λιμοκτονία. Εάν υπάρχει ένα πλεονέκτημα για τα θύματα στην περίπτωση της λιμοκτονίας είναι πως λόγω της βραδύτητας με την οποία κλιμακώνεται η πείνα υπάρχει αντίστασης, εξωτερικής βοήθειας ή ακόμα και φυγής. Βλ. περισσότερο Jonassohn, K., "Genocidal Governments Create Famine" στο Barbour, S., Dudley, W., (επιμ). *Hunger*, Library of Congress Cataloging-in-Publication Data, 2003. σελ. 59-60. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: http://www.demes.teimes.gr/spoudastirio/E-NOTES/H/Hunger_Viewpoints.pdf, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

δίκαιη τιμωρία για την αντιλαμβανόμενη αποτυχία των θυμάτων να συμμορφωθούν με τις πολιτικές του κυβερνώντος κόμματος. Τέλος, μέσα από την ιστορική ανασκόπηση της χρήσης της πείνας στον πόλεμο, ο Jonassohn σημείωσε επίσης τη σκόπιμη χρήση της μαζικής πείνας ως μέσου καταστολής και ελέγχου του πληθυσμού⁵¹⁰.

Στη συνέχεια, είναι σημαντικό να αναφέρουμε και την άποψη του Καρλ Μαρξ, ο οποίος τονίζει ότι η πείνα σχετίζεται με την καταπίεση και την εκμετάλλευση, η οποία είναι απότοκο της οργάνωσης της παραγωγής στο καπιταλιστικό σύστημα. Τονίζει ότι σε τέτοιου είδους συστήματα παραγωγής η ραγδαία συσσώρευση του κεφαλαίου μειώνει την ανάγκη για εργατικό δυναμικό δημιουργώντας ένα σχετικό πλεόνασμα εργατών, ένα «βιομηχανικό, εφεδρικό στρατό» καταδικασμένο στην ανεργία ή την υποαπασχόληση, τους χαμηλούς μισθούς, τις άθλιες συνθήκες διαβίωσης και τη μόνιμη πείνα.

Εν προκειμένω, η οργάνωση της παραγωγής που αποκλείει κάποιους από την πλήρη συμμετοχή δημιουργεί τις επιρρεπείς προς την πείνα ομάδες και όχι η όποια ανεπάρκεια των δυνατοτήτων παραγωγής ως προς τις απαιτήσεις κατανάλωσης του συνόλου του πληθυσμού⁵¹¹. Ο Μαρξ, στα *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα* αναφέρεται συχνά στο φαγητό και σε άλλες «φυσικές ανάγκες», τις οποίες αντιλαμβάνεται ως στοιχειώδεις βιολογικές λειτουργίες, δίχως τις οποίες ο άνθρωπος δεν μπορεί να επιβιώσει. Δεν προσπαθεί να κατηγοριοποιήσει τις βιολογικές ανάγκες αλλά περισσότερο, όπως παρατηρεί η Χέλερ προσπαθεί να περιγράψει μία οριακή έννοια, ως το όριο που έξω από το οποίο δεν μπορεί να υπάρχει η ανθρώπινη ζωή, ως προαπαιτούμενος με άλλα λόγια της ύπαρξης⁵¹². Ο καπιταλισμός δεν ανοίγει στον άνθρωπο το εύρος των αναγκών που μπορεί να ικανοποιήσει, αλλά αντίθετα

⁵¹⁰Βλ. Jonassohn, K. "Hunger as a Low Technology Weapon: With Special Reference to Genocide", *Occasional Papers. Concordia University, Montreal Institute for Genocide Studies*, 1991, σελ. 2-10.

⁵¹¹ Βλ. Μαρξ, Κ., *Το Κεφάλαιο*, τ. 1, Αθήνα, Εκδ. Σύγχρονη Εποχή, 1976, σελ. 649-154.

⁵¹²Βλ. HellerA., *Η Θεωρία των Αναγκών στον Μαρξ*, Αθήνα, εκδ. Εξάντας, 1975, σελ. 38

συμπυκνώνει όλες τις ανάγκες του ανθρώπου σε μια, στον τελικό σκοπό της επιβίωσης. Ωστόσο, ούτε κι αυτή η ανάγκη για επιβίωση δεν ικανοποιείται από το σύνολο των ανθρώπων⁵¹³.

Συμπερασματικά, ως προς τον προσδιορισμό των αιτιών που μπορούν να οδηγήσουν στην πείνα ή στην εκδήλωση επισιτιστικών κρίσεων έχει αναπτυχθεί πληθώρα θεωρητικών προσεγγίσεων. Η σκόπιμη αποστέρηση λόγω πολέμου ή οικειοποίησης, περιπτώσεις κακοδιαχείρισης και αποτυχημένων ρυθμίσεων, η απληστία, η διαφθορά, η άγνοια και η ανικανότητα που δύναται να συμβάλλουν στην κακοδιαχείριση της παραγωγής τροφίμων και του συστήματος ασφαλείας και η φτώχεια συνιστούν κάποια από τα αίτια της ιστορίας της πείνας. Τα αίτια αυτά βαραίνουν συγκεκριμένες ομάδες πληθυσμού ακόμα και σε περιόδους αφθονίας και συνδέονται άμεσα με τα κράτη. Στην ακόλουθη ενότητα, θα προσπαθήσουμε να αποδείξουμε το παραπάνω μέσα από την παράθεση πληθώρας παραδειγμάτων.

6.4. Εμπειρική Διερεύνηση του φαινομένου

Σε αυτή την υποενότητα, πρόκειται να παραθέσουμε κάποιες περιπτωσιολογικές μελέτες, κατά το τέλος του εικοστού και αρχές του εικοστού πρώτου αιώνα, αλλά και ένα παράδειγμα από το 19^ο αιώνα, προκειμένου να περιγράψουμε πως ορισμένα κράτη ή πολιτικές ελίτ σε αυτά τα κράτη στερούν σκόπιμα στους πολίτες τους το δικαίωμα στη τροφή, ενώ άλλα αμελούν να εξασφαλίσουν ότι οι πολίτες τους ή άλλοι, για τους οποίους είναι υπεύθυνοι, διατρέφονται επαρκώς. Η επιλογή των οικείων χρονολογικών ορίων σχετίζονται με τη διαθεσιμότητα του υφιστάμενου εμπειρικού υλικού.

⁵¹³Βλ. Μαρξ Κ., *Το Κεφάλαιο*, τ. II, Αθήνα, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, 1976, σελ. 96

Σε ένα πρώτο στάδιο έχουμε προχωρήσει στην εμπειρική διερεύνηση της Μεταξικής Δικτατορίας και της επόμενης περιόδου εκείνης της κατοχικής Ελλάδας και του ναζισμού του Χίτλερ βάσει του δικτατορικού καθεστώτος και της κατάχρησης της εξουσίας που δύναται να εντοπιστεί σε αυτό. Ωστόσο, πρόκειται να παραθέσουμε μια σειρά περισσότερων και πιο πρόσφατων παραδειγμάτων, τα οποία διαδραματίζονται και στα πλαίσια δημοκρατικών κοινωνιών, στις οποίες εντοπίζονται χαρακτηριστικά βαρβαρότητας και αγριότητας και ξευφεύγουν από την εγκληματολογική διερεύνηση.

Από το '36 η χώρα ζούσε κάτω από ένα πολιτικό καθεστώς, το οποίο ήθελε τον εαυτό του εικόνα και ομοίωση των ολοκληρωτικών καθεστώτων που ο ναζισμός και ο φασισμός είχαν εμπνεύσει. Η πολιτική του νομιμοποίηση στηριζόταν σε έναν λανθάνοντα κοινωνικό κίνδυνο και στις διώξεις των κομμουνιστών ή των όσων κατά τη γνώμη των καθεστωτικών παραγόντων, αντιτίθεντο προς τη κατασταλτική του νομιμοποιητική πρακτική⁵¹⁴. Στη μεταξική περίοδο η επίκληση του κινδύνου νομιμοποιούσε ένα ολόκληρο καθεστώς έκτακτης ανάγκης, δικαιολογούσε συνταγματική εκτροπή και τα πιο ριζικά μέτρα ενάντια στις ελευθερίες των πολιτών⁵¹⁵. Εφαρμόστηκαν πολιτικές και διωκτικοί μηχανισμοί εκ μέρους των κυβερνήσεων, οι οποίες λειτουργούσαν και βελτιώνονταν με την πάροδο του χρόνου σχεδόν μόνο για

⁵¹⁴Η καταστολή και ο κοινωνικός έλεγχος εκείνων που αντέκειντο προς το υφιστάμενο καθεστώς δεν ήταν εφεύρημα της 4^{ης} Αυγούστου. Πολλές από τις προηγούμενες ελληνικές κυβερνήσεις είτε της δημοκρατίας είτε της βασιλευσμένης είχαν χρησιμοποιήσει τον κοινωνικό κίνδυνο ως άλλοθι για τις πολιτικές τους κατευθύνσεις ή τα όποια κατασταλτικά τους μέτρα. Αναλυτικότερα, όχι μόνο κατά τη Μεταξική δικτατορία αλλά και σε άλλους σταθμούς της ιστορίας, όπως επί παραδείγματι, κατά τη δικτατορία του Πάγκαλου το 1925, ο διωγμός του Βενιζέλου του 1928 κοκ συνιστούσαν σταθμούς αύξησης των καραβιών ανθρώπους προς τόπους εξορίας, οι οποίοι λογίζονταν ως αντιφρονούντες. Ο σκοπός ήταν να τους αφαιρεθεί κάθε δικαίωμα, όπως τα δικαιώματα της ελευθερίας, της δημοκρατίας, του σεβασμού της ιδεολογίας του ανθρώπου, που είναι απαραίτητος, θεμελιακός όρος για την ύπαρξη της ανθρώπινης κοινωνίας. Βλ. περισσότερα στο Καζάκος, Γ. *ΑηΣτράτης. Η μάχη της Πείνας των πολιτικών εξόριστων. Χειμώνας 1941-1942*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 2013, σελ. 18.

⁵¹⁵Βλ. Μαργαρίτης Γ., *Από την ήττα στην Εξέγερση. Ελλάδα: άνοιξη 1941- φθινόπωρο 1942*, Αθήνα, Εκδόσεις Πολίτη, 1993, σελ. 32

να καθίστανται αποτελεσματικοί στην παρεμπόδιση οιασδήποτε αντίστασης⁵¹⁶. Συγκεκριμένα, όσοι στον κρατικό μηχανισμό ασχολούνταν με την καταδίωξη των αντιτιθέμενων προς το σύστημα ιδεών και των φορέων του, φρόντιζαν να βρίσκουν τρόπους εξορίας απομόνωσης και φυλάκισης για ορισμένες κατηγορίες πολιτών που λογίζονταν ως παραβάτες των νόμων, στα πλαίσια μίας αέναης ανάγκης που αισθάνεται η κρατική εξουσία ότι υπερασπίζει τους κοινωνικούς θεσμούς της και το κοινωνικό οικονομικό και πολιτικό σύστημα στο οποίο στηρίζεται. Τα παραπάνω μέσα καταστολής συνιστούσαν ένα μέσο άμυνας του κράτους εναντίον εκείνων που παραβιάζουν τους νόμους που αυτό θέσπιζε. Σε κάθε περίπτωση το κράτος φρόντιζε να υπερασπίζεται τα συμφέροντα της τάξης που βρίσκεται στην εξουσία και τα οποία αυτό εκπροσωπεί και στηρίζει, με όλα τα μέσα που η άρχουσα τάξη θέτει στη διάθεση της - στρατό, αστυνομία, σώματα ασφαλείας, ειδικές υπηρεσίες, δικαστήρια, εκκλησία, φυλακές και πολλά άλλα⁵¹⁷.

Αναλυτικότερα, μετά την απόσυρση του Βενιζέλου το 1932, το 1935 ο Βασιλιάς επέστρεψε στο θρόνο μετά από ένα νοθευμένο δημοψήφισμα. Ακολούθησαν εκλογές. Μετά από κοινωνικές αναταραχές σε συνεργασία με τον εκπρόσωπο της βρετανικής κυβέρνησης πρεσβευτή στην Ελλάδα Ουάτερλοου, με τα Ανάκτορα, με αστούς πολιτικούς της κυβέρνησης και γενικά οι διεργασίες στρωνόταν το έδαφος στη δικτατορία, οπότε ο Βασιλιάς διόρισε ως Υπουργό Πολέμου τον Μεταξά, έμπιστο φιλοβασιλικό στρατηγό, ο οποίος οργάνωσε πραξικόπημα και τον Αύγουστο του 36 έγινε δικτάτορας της Ελλάδας⁵¹⁸. Τα αίτια για την επικράτηση αυτής της δικτατορίας

⁵¹⁶Βλ. Γριτζώνας, Κ., *Επαναστάτες δεσμώτες . Σπάνιες στιγμές του λαϊκού μας κινήματος Ομάδες Διαβίωσης*, Αθήνα, εκδόσεις Φιλίστωρ, 2001, σελ. 10

⁵¹⁷Βλ.Γριτζώνας, Κ., *Επαναστάτες δεσμώτες . Σπάνιες στιγμές του λαϊκού μας κινήματος Ομάδες Διαβίωσης*,όπ.π. σελ. 43

⁵¹⁸Ηδη από το 35, οπότε πάνω από την χώρα κρεμόταν ο κίνδυνος του φασισμού που συνωμοτούσε ήδη ν αρπάξει την εξουσία με τις αιώνιες συντακτικές πράξεις και τα Κονδυλικά στρατοδικεία. Ένας γόνος του παλιοκομματισμού και εκπρόσωπος της χιτλερικής ιδεολογίας, ο Κανελλόπουλος, ίδρυε το πρώτο φασιστικό κόμμα στη χώρα το ΕΚΚ, με άμεση επίδραση την εγκαθίδρυση του φασισμού στη χώρα, κατά το χιτλερικό πρότυπο. Από την άλλη ορισμένοι δημοκράτες και φιλελεύθεροι άφηναν την εξουσία να

τα έχει αναφέρει ο ίδιος ο Μεταξάς, αφού επρόκειτο για μία αδιάκοπη προσπάθεια στερέωσης του αστικού καθεστώτος στο σύνολο του κοινωνικού γίνεσθαι⁵¹⁹. Τις συνέπειες τούτης της δικτατορίας αισθάνθηκαν περισσότερο από όλους οι κομμουνιστές αλλά και άλλοι αντιτιθέμενοι στην κρατική εξουσία, οι οποίοι υπέστησαν συστηματικές διώξεις φυλακίσεις και εξορίες σε απομακρυσμένα ελληνικά νησιά⁵²⁰. Παραδείγματα τούτων είναι το νησί του Αη- Στράτη⁵²¹, η Ανάφη⁵²², η Αλόνησος⁵²³, η Μακρόνησος, η Γαύδος κ.κ..

Στου τόπους αυτούς η πείνα αποτελούσε τον χειρότερο εχθρό για τον εξόριστο. Οι τελευταίοι, προκειμένου να επιβιώσουν σχημάτιζαν Ομάδες Συμβίωσης⁵²⁴, στα πλαίσια των οποίων επιδείκνυαν μία παραγωγική δραστηριότητα, που συνέβαλε στη βελτίωση της ζωής όχι μόνο των εξόριστων αλλά και των κατοίκων του νησιού⁵²⁵. Η ασιτία αποτέλεσε στους τόπους αυτούς παράδειγμα τόπου συστηματικής άσκησης βίας και ομολογούμενης επιδίωξης να σπάσουν οι αρμοί που αρθρώνουν τον χαρακτήρα, τη συνείδηση των ανθρώπων. Όπως σημειώνει ο Καζάκος, επί παραδείγματι, στον

περνάει τα χέρια των διαφόρων χιτλερικών υποψηφίων τύπου Μεταξά – Σκυλλακάκη κάτω από την έμπνευση και συμπαράσταση των αιώνιων συμμάχων του ελεύθερου κόσμου. Βλ. αναλυτικότερα στο Γαβρηλίδης, Κ. *Το ημερολόγιο της Ανάφης στη Δικτατορία του Μεταξά*, Αθήνα, Εκδ. Εντός, 1997, σελ. 161

⁵¹⁹Βλ. Λιναρδάτου, Σ., Ν. 4η Αυγούστου, Αθήνα, εκδ. ΘΕΜΕΛΙΟ, 1998, σελ. 112.

⁵²⁰Βλ. Gallant, T., W., *Modern Greece - Brief Histories Series*, Λονδίνο, Εκδ. Arnold, 2001, σελ. 154-157

⁵²¹Το νησί αυτό αποτέλεσε ένα τόπο σκληρής δοκιμασίας και χρησιμοποιήθηκε ήδη από το 1929 ως ένας μόνιμος τρόπος εκτόπισης πολιτών. Βλ. αναλυτικότερα, Γριτζώνας, Κ., *Επαναστάτες δεσμώτες. Σπάνιες στιγμές του λαϊκού μας κινήματος Ομάδες Διαβίωσης*, ό.π., σελ. 25

⁵²²Βλ. Μπίρκα, Κ. *Ηλέκτρα Αποστόλου, Η αθάνατη ηρωίδα του έθνους*, Αθήνα, Εκδ. Σύγχρονη Εποχή, 1978, σελ. 44.

⁵²³Βλ. Η Αλόνησος ήταν μια κλειστή Κοινωνία, ένα νησάκι άγονης γραμμής άγνωστο και εγκαταλελειμμένο από κάθε κρατική φροντίδα. Βλ. περισσότερα στο Καλογιάννης, Π., Ι. *Εξόριστοι στην Αλόνησο*, Αθήνα, Εκδ. Οικ. Σ.Ι. Ζαχαρόπουλος Α.Ε., 2017, σελ. 16

⁵²⁴Οι ομάδες συμβίωσης ήταν κολεκτίβες και έβαζαν θεμέλια αλληλεγγύης, της ισότητας και της ισονομίας ανάμεσα στους εξόριστους. Χάρη σ' αυτές μπόρεσαν να αντιμετωπίσουν τη σκληρότητα της φυλακής και της εξορίας και να κρατήσουν ακέραιη την προσωπικότητα τους χιλιάδες άνθρωποι που στρατεύθηκαν στα πλαίσια ενός επαναστατικού κινήματος. Οι ομάδες δρούσαν βάσει της αρχής του δημοκρατικού συγκεντρωτισμού, ενώ παράλληλα υπήρχαν άγραφοι νόμοι στα πλαίσια της ομάδας. Βλ. περισσότερα Κώστας Γριτζώνας *Επαναστάτες δεσμώτες. Σπάνιες στιγμές του λαϊκού μας κινήματος Ομάδες Διαβίωσης*, εκδόσεις φιλίστωρ, 2001, σελ. 10

⁵²⁵Βλ. Καζάκος, Γ., *ΑηΣτράτης Η μάχη της Πείνας των πολιτικών εξόριστων. Χειμώνας 1941-1942*, ό.π., σελ. 25

ΑηΣτράτη, η πείνα και οι δεκάδες θάνατοι, ως απότοκο τούτης, συνιστά ένα οργανωμένο είδος βασανιστηρίου, στο οποίο οι εναπομείνασες ελληνικές κρατικές αρχές (χωροφυλακή και Ασφάλεια), υπέβαλαν τους πολιτικούς κρατούμενους – υποχρεωτική ασιτία- προκειμένου να υπογράψουν «δηλώσεις μετανοίας⁵²⁶». Σ' αυτό καταλήγει, παρατηρώντας, πως στην πραγματικότητα δεν υπήρχε έλλειψη τροφίμων, καθώς οι εξόριστοι εκείνη την εποχή είχαν παράγει τρόφιμα σε επάρκεια με δικά τους μέσα⁵²⁷.

Ωστόσο, παρά την προσπάθεια ανάπτυξης μεθόδων επιβίωσης, η σκόπιμη πείνα είχε φτάσει σε τέτοιο βαθμό που λίγοι εξόριστοι είχαν μείνει ικανοί να περπατούν και αυτοί προσπαθούσαν να εξυπηρετούν τους πεινασμένους⁵²⁸. Πολλές φορές, στα πλαίσια απόδρασης λαμβάνονταν ολοένα και περισσότερα μέτρα περιορισμού από τους κρατικούς φορείς, με αποτέλεσμα να παραλύει η παραγωγική δραστηριότητα που είχε αναπτυχθεί, να ενισχυθούν οι νυχτερινές σκοπιές και οι περιπολίες, να δημιουργείται «εμπάρκο» προς εκείνους, καθώς απαγορευόταν από τους εμπόρους να έχουν οιασδήποτε φύσεως συναλλαγές με τους εξόριστους ή να μειώνονταν και να κατακρατείται το επίδομα και οι επιταγές, που προορίζονταν γι' αυτούς⁵²⁹.

Η μάχη με την πείνα και το θάνατο έγινε το καθημερινό μέτωπο πάλης για

⁵²⁶Οι δηλώσεις μετανοίας ήταν το όπλο που χρησιμοποιούταν για να κλονιστεί η πίστη των εξορίστων, να τους κάνει να χάσουν την ανθρωπιά τους και να αποκηρύξουν τις ιδέες τους. Επρόκειτο, για ένα μέσο πάλης κατά των κομμουνιστών για να τους εξευτελίσουν ατομικά και μπροστά στο λαό σαν ανθρώπους που απαρνούσαν τις ιδέες τους, προκειμένου να σωθούν. Για να προβούν οι εξόριστοι στην υπογραφή τούτων, η δικτατορία χρησιμοποιούσε ποικίλα μέσα – ακόμα και τα πιο ανήθικα - όπως τις οικογενειακές δυσκολίες, την πείνα, τις αρρώστιες και προπαντός την άσχημη κατάσταση στην εκάστοτε ομάδα εξορίστων. Στο Μπαριζιώτας, Β. *Στις Φυλακές και τις εξορίες (σημειώματα με αναμνήσεις ενός φυλακισμένου εξορίστου)*, Αθήνα, Εκδ. Καστανιώτη, 1987, σελ. 111.

⁵²⁷Βλ. Καζάκος, Γ., *ΑηΣτράτης Η μάχη της Πείνας των πολιτικών εξορίστων. Χειμώνας 1941-1942*, όπ.π., σελ. 10.

⁵²⁸Βλ. Καζάκος, Γ., *ΑηΣτράτης Η μάχη της Πείνας των πολιτικών εξορίστων. Χειμώνας 1941-1942*, όπ.π., σελ. 177.

⁵²⁹Χαρακτηριστική είναι η απόδραση των πολιτικών εξορίστων την Άνοιξη του 1939 στο νησί του ΑηΣτράτη, η οποία συνοδεύτηκε με την κατάργηση του εγγυητικού δελτίου για τους εξωτερικούς εργαζόμενους εξορίστους, καθορίστηκε 3 αντί του ενός παρών τη μέρα για όλου, πράγμα που παρέλυε την παραγωγική δραστηριότητα που είχε εμφανιστεί ως τότε και υιοθετήθηκε μια σειρά από άλλα σκληρά μέτρα. Βλ. Καζάκος, Γ., *ΑηΣτράτης Η μάχη της Πείνας των πολιτικών εξορίστων. Χειμώνας 1941-1942*, όπ.π., σελ. 177, σελ. 57-59.

πολλούς εξόριστους. Επρόκειτο, περισσότερο για μία ολοκληρωτική και οργανωμένη πείνα, στην οποία περιερχόταν η ομάδα πολιτικών εξόριστων συνειδητά από τους κατακτητές και άλλους Έλληνες συνεργάτες τους. Οι θεραπευτικές ουσίες και το νερό δεν έφταναν. «Τα οικονομικά μέσα δεν επαρκούν ούτε για τη στοιχειώδη διατροφή μας. Οι οικονομίες έφτασαν στο απροχώρητο και τα φασόλια ρεβίθια και φακές με το γράσο, γιατί λάδι δεν υπάρχει ούτε δράμι»⁵³⁰. Όπως, αναφέρει ο Μπερλτζ, ο οποίος στα πλαίσια μίας δημοσιογραφικής αποστολής, θα ταξιδέψει σε φουρτουνιασμένες θάλασσες για να φτάσει στην Ανάφη και τη Γαύδο και να γνωρίσει από κοντά τους του Έλληνες εξόριστους, το μόνο πράγμα που υπάρχει σε αφθονία είναι το ψωμί. Αγοράζουν σιτάρι στη χονδρική, το μεταφέρουν μόνοι τους, το αλέθουν αμέσως στους ανεμόμυλους του νησιού και το ψήνουν οι ίδιοι. Το μόνο τους πρόγευμα ήταν το μαύρο ψωμί και φασκόμηλο. Και τα δέματα με τα τρόφιμα που τους στέλνονταν τα έκλεβαν οι αστυνομικοί του νησιού⁵³¹. Αργά ή γρήγορα όλοι αρρωσταίνουν. Κρύωναν εύκολα και ήταν δύσκολο να μετακινηθούν. Αρκετοί έπασχαν από φυματίωση. Μερικοί υπέφεραν από ανεπαρκή διατροφή για περισσότερο από δύο χρόνια. Να σημειωθεί, πως, όπως αναφέραμε και παραπάνω, προβλεπόταν κάποιου είδους επίδομα για τους εξόριστους, το οποίο, ωστόσο τις περισσότερες φορές δεν επαρκούσε αλλά πολύ περισσότερο, τις περισσότερες φορές υπήρχαν σκόπιμες καθυστερήσεις⁵³².

Η κατάσταση για τους πολιτικούς εξόριστους παρέμενε η ίδια και με την εισβολή των γερμανικών δυνάμεων στην Ελλάδα, η οποία πραγματοποιήθηκε με

⁵³⁰Βλ. Γαβριηλίδης,Κ. *Το ημερολόγιο της Ανάφης στη Δικτατορία του Μεταξά*, όπ.π. , σελ. 79-84.

⁵³¹Βλ. Μπερτζ, Μ. στο Καστανάρας, Γ. (μετ.) *Εξόριστοι στο Αιγαίο. Αφήγημα Πολιτικού και Ταξιδιωτικού Ενδιαφέροντος*, Αθήνα, εκδ. Φιλίστωρ, 2002, σσ.168-170 και 365

⁵³²Στην Ανάφη, επί παραδείγματι, όπως και σε άλλα νησιά εξορίας, οι πολιτικοί κρατούμενοι λάμβαναν δέκα δραχμές την ημέρα ο καθένας, ή μάλλον εκείνοι που η αστυνομία θεωρούσε ότι δεν είχαν άλλα μέσα συντήρησης. Με αυτά έπρεπε να αγοράζουν νερό, βούτυρο, καύσιμα και να πληρώνουν για κατάλυμα, κλινοσκεπάσματα και ρουχισμό. Όποιος από αυτούς είχε χρήματα ή όποιος η αστυνομία θεωρούσε ότι είχε χρήματα δεν έπαιρνε τίποτα. Με το επίδομα αυτό οι εξόριστοι κατάφερναν να διατηρούνται για λίγο καιρό στη ζωή- συλλογικά. Βλ. Απόσπασμα από την Εφημερίδα, Αντιφασίστας, 28/11/1938. Βλ. Παράρτημα IV

αξιοσημείωτη ταχύτητα⁵³³. Τον Απρίλιο του 1941, στο τέλος μιας εξάμηνης πολεμικής προσπάθειας, ο ελληνικός στρατός κατέρρευσε μπροστά στη γερμανική επίθεση και η χώρα βρέθηκε κάτω από καθεστώς ξένης κατοχής. Τον επόμενο μήνα, στη μάχη της Κρήτης ολοκληρώθηκε η κατάληψη του ελληνικού εδάφους και διαμορφώθηκε ένα πολύπλοκο σύστημα διαχείρισης της οικονομίας του πλούτου και της εργατικής δύναμης⁵³⁴, μηχανισμοί ελέγχου, ανήγγειλαν την άφιξη της νέας εποχής⁵³⁵.

Πρέπει να αναφερθεί ότι η ίδια η χώρα όδευε προς το λιμό, όπως περιγράφει και ο MacVeagh⁵³⁶, πρεσβευτής των ΗΠΑ στην Ελλάδα ή ο όπως περιγράφει ανταποκριτής των Times, οι άνθρωποι λιποθυμούσαν από την πείνα στους δρόμους της Αθήνας. Η ιστοριογραφία, σύμφωνα με τον Μαργαρίτη, αδίκησε αυτή την περίοδο περισσότερο από ό,τι συνήθως, καθώς αφενός, επικράτησε η περιγραφή της πείνας και της θνησιμότητας που προκάλεσε ντύθηκε μ' ένα συναισθηματικό μανδύα, ο οποίος συνέβαλε στο να παραμεριστεί κάθε άλλο γεγονός της περιόδου και να αγνοηθούν συνάμα ακόμα και οι ίδιοι οι μηχανισμοί που προκάλεσαν την πείνα ή που αυτή με τη σειρά της δημιούργησε⁵³⁷. Η εμφάνιση της γενικευμένης επισιτιστικής κρίσης στην Κατοχική Ελλάδα ήταν απότοκο μιας σειράς παραγόντων. Καθοριστικοί ήταν η χαμηλή διαθεσιμότητα τροφίμων και ο περιορισμός των συγκοινωνιών, η

⁵³³ Ξεκίνησε στις 6 Απριλίου του 1941 και μέχρι την 26^η του ίδιου μήνα είχε καταληφθεί η Αθήνα, ενώ κατά το επόμενο δεκαπενθήμερο, οι Ιταλοί κατέλαβαν τις Κυκλάδες. Βλ. περισσότερα στο Mazower, M. *Inside Hitler's Greece. The experience of occupation 1941-1944*, Νιου Χέιβεν και Λονδίνο, Yale University Press, 1933, σελ. 50.

⁵³⁴ Από την έναρξη της Κατοχής, η χώρα διαιρέθηκε σε τρεις ζώνες, καθώς μία εκ των οποίων διοικούταν από τις κατοχικές δυνάμεις: οι Βούλγαροι κατέλαβαν το βόρειο τμήμα της Ελλάδας, κοντά στα σύνορα με τη Βουλγαρία, δηλαδή την Ανατολική Μακεδονία και τη Δυτική Θράκη, οι Γερμανοί κατέλαβαν τα νησιά του Αιγαίου, το μεγαλύτερο μέρος της Κρήτης, την υπόλοιπη Μακεδονία, την παραμεθόριο με την Τουρκία και την ευρύτερη περιοχή της πρωτεύουσας και οι Ιταλοί κατέλαβαν την υπόλοιπη χώρα και τις Κυκλάδες. Βλ. αναλυτικά στο Doxiades, K.A., *The sacrifices of Greece in the Second World War*, Αθήνα, Graphic Arts Aspioti – Elka, 1946, σελ. 15 επ.

⁵³⁵ Βλ. Μαργαρίτης Γ., *Από την ήττα στην Εξέγερση. Ελλάδα: άνοιξη 1941- φθινόπωρο 1942*, όπ.π., σελ. 27.

⁵³⁶ Βλ. Χιονίδου, Β., *Λιμός και Θάνατος στην Κατοχική Ελλάδα, 1941-44*, Αθήνα, βιβλιοπωλείο της Εστίας, Ι.Δ., Κολλάρου & Σίας Α.Ε., 2011, σελ. 35, όπ. παραπ. στο Iatrides, J., O., (επ.), *Ambassador MacVeagh reports: Greece, 1933-1947*, Princeton University Press, 1980, σελ. 304.

⁵³⁷ Μαργαρίτης Γ., *Από την ήττα στην Εξέγερση. Ελλάδα: άνοιξη 1941- φθινόπωρο 1942*, όπ.π., σελ. 23

προσπάθεια της κυβέρνησης και των κατοχικών αρχών να ρυθμίζουν την αγορά και τις τιμές, οι αγορές, στις οποίες επικρατούσαν συνθήκες πανικού μετά την στρατιωτική ήττα, οι αυξήσεις των τιμών, η αύξηση του πληθωρισμού⁵³⁸, η παρέμβαση των Ταγμάτων Ασφαλείας στο έργο της επιτροπής Διαχείρισης Βοήθειας⁵³⁹ και οι ανάπτυξη της μαύρης αγοράς⁵⁴⁰. Η έναρξη της κατοχής όξυνε ακόμη περισσότερο τα οικονομικά προβλήματα και τα προβλήματα ανεφοδιασμού. Οι επιτάξεις τροφίμων και μέσων μεταφοράς καθιστούσε ανέφικτη οιασδήποτε προσπάθεια ανεφοδιασμού του πληθυσμού⁵⁴¹, κατά κύριο λόγο στα αστικά κέντρα⁵⁴².

Οι παραπάνω παράγοντες συνέβαλαν σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό στη βίαιη εμφάνιση του λιμού. Για ένα κομμάτι του πληθυσμού οι επιτάξεις στις οποίες προέβαιναν οι κατακτητές, σε συνδυασμό με την αδιαφορία τους απέναντι στο ολόένα και εντονότερο επισιτιστικό πρόβλημα, δεν ήταν παρά η απόδειξη μιας σχεδιασμένης από το Ράιχ γενοκτονίας που σκοπό είχε να αφανίσει τον ελληνικό λαό⁵⁴³.

Ο λιμός χτύπησε πρώτα και με μεγαλύτερη ένταση τα φτωχά λαϊκά στρώματα της Αθήνας και του Πειραιά, τους εργάτες και κυρίως τους πρόσφυγες μικρασιατικής

⁵³⁸Βλ. Χιονίδου, Β. *Λιμός και Θάνατος στην Κατοχική Ελλάδα, 1941-44*, όπ.π., σελ. 51-52

⁵³⁹Τα τάγματα εργασίας συνιστούσαν εθελοντικές ομάδες Ελλήνων, οι οποίες διακρίνονταν από τα αντικομμουνιστικά τους φρονήματα και μάχονταν κατά της ελληνικής αντίστασης στο πλευρό των γερμανικών δυνάμεων. Βλ. Mazower Μ., στο Κουρεμένος, Κ., (μετ.) *Στην Ελλάδα του Χίτλερ, Η εμπειρία της κατοχής*, Αθήνα, Εκδ. Αλεξάνδρεια, 1994, σελ. 322-339.

⁵⁴⁰Βλ. Τζαβάρα, Γ., *Κοινωνική Γεωγραφία της Πείνας στην Ελλάδα της Κατοχής (1941-1944). Η δημογραφική συμπεριφορά του Ελληνικού Πληθυσμού & τα Θύματα της Πείνας*, Τόμος Α, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο πολιτικών και Κοινωνικών Επιστημών, Διδακτορική Διατριβή, 2017, σελ. 40-42.

⁵⁴¹Βλ. Violeta, Η. "Famine in occupied Greece Causes and Consequences", *Journal of Modern Greek Studies*, Johns Hopkins University Press, Volume 26, N.2, 2008, σελ. 18 επ. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <https://muse.jhu.edu/article/253490/pdf>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020) Για τις επιτάξεις τροφίμων και άλλων αγαθών από τους κατακτητές και για την ανάπτυξη του μαύρου εμπορίου βλέπε περισσότερα στο Thomadakis, Β., S., "Black market inflation and force in the economy of occupied Greece" στο Iatrides, J., O. (επιμ.), *Greece in the 1940s. A nation in crisis*, University Press of New England, Ανόβερο και Λονδίνο, 1981, σελ. 64-67.

⁵⁴²Αξίζει να σημειωθεί στο σημείο αυτό πως ο πληθυσμός βασιζόταν την εποχή εκείνη στην τοπική παραγωγή. Επομένως, υπήρξε διαφοροποίηση ως προς την ένταση του λιμού ανάλογα με την περιοχή και την εγγύτητα της με επαρκή καλλιεργήσιμα κομμάτια γης. Συνακόλουθα, μεγαλύτερα ποσοστά θνησιμότητας ένεκα του λιμού εμφάνισαν οι αστικές περιοχές, τα άνυδρα νησιά και τα απομονωμένα ορεινά χωριά.

⁵⁴³Βλ. Κιτσίκης, Δ. *Η ιστορία του ελληνοτουρκικού χώρου 1928-1973*, Αθήνα, βιβλιοπωλείο της Εστίας, 1981, σελ. 124.

καταστροφής πολλοί από τους οποίους είχαν μείνει χωρίς δουλειά⁵⁴⁴. Άμεσο επακόλουθο της μεγάλης έλλειψης τροφίμων ήταν η εμφάνιση της μαύρης αγοράς, καθώς στα πλαίσια των υφιστάμενων ελλείψεων της αύξησης της κυκλοφορίας χαρτονομισμάτων περί της καλύψεως των εξόδων της κατοχής και της ανόδου του πληθωρισμού και των τιμών των τροφίμων ήταν το μόνο δίκτυο από το οποίο κάποιος μπορούσε να προμηθευτεί τρόφιμα⁵⁴⁵.

Ένεκα της ύπαρξης αυτής του λιμού σε ολόκληρη τη χώρα οι συνθήκες ζωής στα στρατόπεδα και στους τόπους εξορίας έγιναν ακόμα πιο τραγικές, έπειτα και από την κατάληψη του Ναυπλίου και την παράδοση της χώρας στους κατακτητές. Οι Γερμανοί, όπως αναφέρει ο Φλουνζτής, δεν έδιναν τίποτα σε κανένα Το επίδομα των 10 δραχμών που προβλεπόταν την περίοδο εκείνη, δεν έφτανε για την κάλυψη όλων των αναγκών τους⁵⁴⁶. Έτσι οι εξόριστοι μείωναν συνεχώς την ποσότητα και την ποιότητα του φαγητού. Ο κίνδυνος θανάτων από την πείνα τους αγκάλιασε από τις πρώτες μέρες της κατοχής. Οι πατάτες τα χόρτα και λαζανίδες συνιστούσαν το μόνο βασικό φαγητό τους. Δέκα μήνες έμειναν χωρίς ψωμί, πέντε μήνες χωρίς όσπρια και μακαρόνια, τα περνάγαμε μόνο με χόρτα και λαζανίδες⁵⁴⁷.

Ειδικότερα, με την είσοδο των Γερμανών στις εξορίες ξεκίνησε και το φρικτό

⁵⁴⁴Βλ. Χαραλαμπίδης Μ. *Η εμπειρία της κατοχής και της Αντίστασης στην Αθήνα. Το Εαμικό αντιστασιακό κίνημα στις ανατολικές συνοικίες της Αθήνας: Καισαριανή, Βύρωνας, Παγκράτι, Γούβα, Υμηττός*, Αθήνα, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Διδακτορική Διατριβή, 2011, σελ. 103-106.

⁵⁴⁵Βλ. Θωμαδάκης, Σ. «Μαύρη αγορά πληθωρισμός και βία» στο Ιατρίδης, Γ., Ι., (επιμ.) *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, Αθήνα, Εκδ. Θεμέλιο, 1984, σσ.10-15.

⁵⁴⁶Το επίδομα αυτό δινόταν μόνο σε «άπορους» εγκλείστους. Αργότερα, μετά διαμαρτυρίες και καταγγελίες για υποσιτισμό, κατασπατάληση και αισχροκέρδεια, έγινε εφικτό από τους κρατούμενους ο άμεσος έλεγχος και η οργάνωση της παρεχόμενης διατροφής Βλ. περισσότερα στο Μπαρτζιώτας, Γ., *Κι άστραψε φως η Ακροναυπλία*, Αθήνα, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, 1981, σελ. 115 επ.. Σε άλλες περιπτώσεις προβλεπόταν το επίδομα 12 δραχμών, κυρίως για τους εξόριστους σε νησιά από το οποίο έπρεπε να πληρώσουν νοίκι τροφή, ένδυση, φάρμακα. Το επίδομα αυτό δε δινόταν σε όλους ειδικότερα, αν οι εξόριστοι είχαν στον τόπο καταγωγής τους κάποιο ακίνητο, καθώς λογίζονταν από τις σχετικές επιτροπές ως εύποροι. Επίσης, η παραλαβή εξαρτιόταν από τον χωροφύλακα – αν ο χωροφύλακας ξεχνούσε κατά το παρών της ημέρας να τσεκάρει κάποιον από τους εξόριστους και έβγαине ότι ο εξόριστος αυτός δεν έδωσε το παρών η αστυνομία δε δίσταζε να κατακρατήσει το επίδομα. Βλ.. Καζάκος, Γ. *ΑηΣτράτης, Η μάχη της Πείνας των πολιτικών εξόριστων. Χειμώνας 1941-1942*, όπ.π., σελ. 13 επ.

⁵⁴⁷Βλ. Φλουνζτής, Α., *Ακροναυπλία και ακροναυπιώτες: 1937 – 1943*, 1979, Αθήνα, Εκδ. Θεμέλιο, 1979, σσ.165-315.

μαρτύριο της πείνας και της συστηματικής εξόντωσης από τον αργό θάνατο του υποσιτισμού. Πολλά στρατόπεδα κράτησης των εξόριστων, όπως επί παραδείγματι εκείνο στο Χαϊδάρι, είχαν έλλειψη νερού, ενώ μάλιστα στο τελευταίο υπήρχε πρόσβαση μόνο μία ώρα την ημέρα και όχι πάντοτε, επειδή δεν υπήρχαν κατάλληλα ντεπόζιτα για εναποθήκευση. Τρόφιμα για το συσσίτιο, εκτός από τους Γερμανούς, έφερναν ο Διεθνής και ο Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός. Τα είδη που έφερνε ο ΔΕΣ ήταν κυρίως ζυμαρικά, πλιγούρι, ρύζι και σούπα. Ο ΕΕΣ έφερνε όσπρια. Το κρέας ήταν σπάνιο. Στην αρχή, που επιτρεπόταν το επισκεπτήριο οι συγγενείς των κρατούμενων έφερναν ρούχα και τρόφιμα. Τα τελευταία τα κρατούσαν οι Γερμανοί και τα έδιναν στα γουρούνια και στα σκυλιά τους. Μέρα με τη μέρα, όπως περιγράφει ο Φλουντζής σε άλλο έργο του, «το μυαλό βασανιζόταν στον ύπνο και στον ξύπνιο από το φάσμα της πείνας. Δεν ήταν σπάνια τα παραληρήματα και τα όνειρα με φανταχτερά και εξάισια φαγοπότια»⁵⁴⁸. Η ποσότητα δεν ξεπερνούσε τις 3-4 κουταλιές ημερησίως. Σ' αυτή την έσχατη κατάσταση ελεγχόμενου υποσιτισμού καταδικάζονταν οι πολιτικοί εξόριστοι πέρα από τα άλλα ψυχικά και σωματικά βασανιστήρια⁵⁴⁹.

Στο έργο του Καζάκου, ενός πολιτικού εξόριστου του ΑηΣτράτη, που το χειμώνα του 41-42 έδωσε μάχη ενάντια στην πείνα, περιγράφεται γλαφυρά η οργανωμένη προσπάθεια εξόντωσης των εξόριστων κομμουνιστών από τις εναπομείνουσες ελληνικές κρατικές αρχές υπό την επίβλεψη των Γερμανών κατακτητών, προκειμένου οι πρώτοι να υπογράψουν δηλώσεις μετάνοιας, να αποκηρύξουν το κόμμα τους. Επρόκειτο για καταναγκαστική ασιτία, έλλειψη

⁵⁴⁸Βλ. Φλουντζής, Α. *Χαϊδάρι. Κάστρο και Βωμός της Εθνικής Αντίστασης*, Αθήνα, Εκδ. Παπαζήση, 1976, σελ. 145-177

⁵⁴⁹Παραδείγματος χάρι, ο Φλουντζής πέρα από την καθημερινή 8^η εργασία και της καθαριότητας του στρατοπέδου του Χαϊδαρίου, δουλειές που έπρεπε να περατώνονται καθημερινά από τους κρατούμενους- εξόριστους αναφέρει και άλλα είδη βασανιστηρίων, στα οποία υποβάλλονταν όπως το έρπει πάνω στα χιόνια και το σκαμνάκι. Βλ. περισσότερα, στο Φλουντζής, Α. *Χαϊδάρι. Κάστρο και Βωμός της Εθνικής Αντίστασης*, όπ.π., σσ. 97 και 224 επ.

ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης, απομόνωση σε κεντρικούς θαλάμους στους οποίους δεν υπήρχαν παρά μονάχα λίγα χορταράκια στις κοτρόνες από τα οποία τρέφονταν όλοι οι εξόριστοι, ενώ παράλληλα περιγράφονται ακόμα πολλές στιγμές κυνικότητας με χαρακτηριστική εκείνη κατά την οποία κάποιοι πυροβολήθηκαν στην προσπάθεια τους να μαζέψουν λίγα χόρτα⁵⁵⁰.

Οι παραπάνω τακτικές καταναγκαστικής ασιτίας σε συνδυασμό με μία σειρά άλλων βασανιστηρίων, στις οποίες υπεβλήθησαν οι εξόριστοι και πολιτικοί κρατούμενοι τόσο κατά τη διάρκεια της δικτατορίας όσο και έπειτα θα μπορούσε να λεχθεί πως συνιστούσε μία προσπάθεια παρεμπόδισης οιασδήποτε φύσεως συνένωσης και κινητοποίησης των ανθρώπων. Επρόκειτο, μάλλον για μία κατάφωρη παραβίαση των διεθνών συμβάσεων για τους πολιτικούς και στρατιωτικούς αιχμαλώτους. Σκοπός δεν ήταν να τιμωρηθούν ατομικές ή ομαδικές ενέργειες αντίστασης, ή ορισμένα άτομα που έκαναν μια συγκεκριμένη πράξη κατά των κατακτητών. Ούτε τα βασανιστήρια ήταν ανάλογα με τις πράξεις του καθενός. Μπορεί να βασανίζονταν απάνθρωπα τελείως ανίδεοι άνθρωποι, να κλείνονταν στα κελιά της απομόνωσης, να εκτελούνταν, ενώ άλλοι που πιάνονταν επ' αυτοφώρω για σοβαρές αντιστασιακές ενέργειες να μη βασανίζονταν πολύ. Ο σκοπός ήταν πέραν της ατομικής τιμωρίας, της σωματικής και ψυχικής εξουθένωσης του κρατούμενου. Απέβλεπε στο σπάσιμο του ηθικού ολόκληρου του ελληνικού λαού, μια προσπάθεια μεταβολής της συνείδησης. Με την ανάπτυξη μίας τρομοκρατικής αστυνόμευσης επιδιώχθηκε να τρομοκρατηθεί ο λαός στο σύνολο του και να καταπνιγεί κάθε μαχητική διάθεση, να δημιουργηθεί η εντύπωση πως είναι ατελέσφορη η αντίσταση σε τέτοια δύναμη και πως δεν υπάρχει καμμία άλλη διέξοδος, εκτός από την χωρίς όρο υποταγή και υπακοή στις θελήσεις του

⁵⁵⁰Βλ. Καζάκος, Γ. *Αηστράτης, Η μάχη της Πείνας των πολιτικών εξόριστων. Χειμώνας 1941-1942*, όπ.π., σσ.102-120, 134-135, 177-209.

τυράννου και της κρατικής εξουσίας. Ωστόσο, στην οικεία περίπτωση αν και ο λιμός γινόταν συχνά αντιληπτός ως μια σχεδιασμένη γενοκτονία προκλήθηκε σταδιακά ένα κλίμα αγανάκτησης και οργής πλατιών στρωμάτων της κοινωνίας, το οποίο συνέβαλε στην ριζοσπαστικοποίηση των μαζών.

Παρόμοια τακτική που αφορούσε στην καταναγκαστική ασιτία, εφαρμόστηκε κατά τη δικτατορία του Χίτλερ και σε άλλες χώρες όπως στη Ρωσία και την Πολωνία. Για τον γερμανικό ιμπεριαλισμό, η ΕΣΣΔ αποτελούσε το κύριο εμπόδιο στο δρόμο της εγκαθίδρυσης της παγκόσμιας κυριαρχίας⁵⁵¹. Ταυτόχρονα, οι χιτλερικοί επιδίωκαν όχι μόνο να καταλάβουν τα σοβιετικά εδάφη αλλά παράλληλα σχεδίαζαν την καταστροφή του σοσιαλιστικού κοινωνικού συστήματος, γεγονός που φάνηκε ολοκάθαρα στο λεγόμενο γενικό σχέδιο «Οστ»⁵⁵², στο οποίο αναφέρεται ανοιχτά η εξόντωση πολλών λαών⁵⁵³. Για να τεκμηριωθεί η πολιτική της γενοκτονίας χρησιμοποιούνταν η απάνθρωπη ναζιστική φυλετική θεωρία⁵⁵⁴. Το σχέδιο με τον αποικισμό των χωρών

⁵⁵¹Βλ. Φόστερ, Ο., *Ιστορία των τριών Διεθνών*, Αθήνα, εκδ. «Γνώσεις», 1980, σελ. 479. Επρόκειτο για μία προσπάθεια, όπως σημειώνει ο ίδιος ο Χίτλερ στο έργο του «Ο Αγών μου, που δε στόχευε μονάχα στην προάσπιση των Γερμανικών εδαφών και στην επεκτατική πολιτική που ακολουθούσε αλλά περισσότερο ήθελε να διασώσει τον δυτικό κόσμο, τον πολιτισμένο όπως τον χαρακτηρίζει από τους κινδύνους του Μπολσεβικισμού. Βλ. περισσότερα στο *Χίτλερ, Α., Ο Αγών μου*, Αθήνα, εκδόσεις ΔΑΡΕΜΑ, τόμος Β', 1942, σσ.280-197.

⁵⁵²Το σχέδιο αυτό αφορά στο όραμα του Χίτλερ, πολύ πριν ξεκινήσει ο Β' παγκόσμιος πόλεμος, ήδη από τα τέλη του 1925. Αφορούσε στην αέναη γερμανοποίηση του κόσμου. Συγκεκριμένα, αναφέρεται στη στρόφη προς την ανατολή, μετά την κατάκτηση της Νότιας και Δυτικής Ευρώπης με σκοπό τη δημιουργία ενός Παν Γερμανικού Φυλετικού Κράτους, μέσα από τη μαζική προσάρτηση των εδαφών της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης και την αποίκιση τούτων από Γερμανούς. Σκοπός ήταν να εξαφανιστούν όλα τα εθνοτικά χαρακτηριστικά των κατεχόμενων περιοχών και η φυσική εξόντωση Εβραίων, Ρομά, Σλάβων και όσων γενικότερα λογίζονταν ως υπάνθρωποι και κατώτεροι φυλετικά, με σκοπό να παραμείνει η φυλετικά ομογενής και καθαρή άρια καταγωγή. Βλ. περισσότερα στο Dokumentation, Der Generalplan Ost Nr. 2/Jg. 14 (1958) στην εφημερίδα, „Przegląd Zachodni", σελ. 281-299. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: https://www.ifz-muenchen.de/heftarchiv/1958_3_5_heiber.pdf, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

⁵⁵³Βλ. Ζορζοβίλης, Ζ. (επιμ.) *Ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος 1939-1945*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1985, σελ. 174.

⁵⁵⁴Ο κεντρικός πυρήνας της κοσμοαντίληψης του Χίτλερ ήταν ο φυλετικός αγώνας και αφανισμός τόσο του ιουδαϊσμού και της μαρξιστικής έκφρασης του. Στα έγγραφα του διαπιστώνεται μία προσήλωση στην πίστη του κοινωνικού δαρβινισμού και στη δαρβινιστική φυλετική «Θεωρία της Ιστορίας», σύμφωνα με την οποία ο αδύναμος πρέπει να εκλείψει, ώστε να επιβιώσει ο ισχυρός. Σύμφωνα με τον ίδιο τρεις είναι οι αξίες, που μπορούν να συμβάλλουν στην τύχη ενός λαού : α) η αξία της καταγωγής β) της προσωπικότητας και γ) το κίνητρο αυτοδυνάμησης. Βλ. περισσότερα στο Kershaw, I., *Ο Χίτλερ, οι Γερμανοί και η «Τελική Λύση»*, Αθήνα, Εκδ. Πατάκη, 2009, σελ. 74-76.

προέβλεπε την εξόντωση ή τη μετατροπή σε δούλους πολλών εκατομμυρίων Ρώσων, Ουκρανών, Λευκορώσων, Πολωνών, Τσέχων και άλλων εθνικοτήτων. Αναλυτικότερα, βασική επιδίωξη ήταν η εκκαθάριση μέσα σε 20 χρόνια να των εδαφών της Πολωνίας και του δυτικού τμήματος της σοβιετικής Ένωσης από 31 περίπου εκατομμύρια άτομα. Ο αριθμός των ατόμων που θα εκτοπίζονταν αυξήθηκε κατά 16- 51 εκατ περί την εφαρμογή του σχεδίου. Στα απελευθερωμένα εδάφη έπρεπε να εγκατασταθούν 10 εκατ. Γερμανοί από άλλες χώρες που θα έμενα προβλεπόταν προοδευτικά να εκγερμανιστούν. Οι χιτλερικοί σκόπευαν εξοντώσουν τους Ρώσους⁵⁵⁵.

Οι οικονομικοί σκοποί της επιδρομής περιλάβαιναν την καταλήστευση της ΕΣΣΔ την εξάντληση των υλικών της πόρων, τη χρησιμοποίηση της κοινωνικής και ατομικής περιουσίας του σοβιετικού λαού για τις ανάγκες του Τρίτου Ράιχ. Στόχος είναι δήλωσε ο Γκαίρινγκ στην συνεδρίαση για το ανατολικό ζήτημα το Φλεβάρη του 1941 να αφαιρέσουμε από τις καινούριες ανατολικές περιοχές τη μεγαλύτερη ποσότητα αγροτικών προϊόντων, πρώτων υλών και εργατικής δύναμης⁵⁵⁶. Χαρακτηριστική είναι και η διαταγή του Γκαίρινγκ προς το Γερμανό διοικητή των κατεχόμενων χωρών το 1942, ο οποίος τόνισε την ανάγκη του Γερμανικού λαού για μεγάλες ποσότητες τροφίμων. Συνεπώς, κάθε ενδιαφέρον προς τους ντόπιους πληθυσμούς έπρεπε να κατασταλεί ακόμα και εάν ο πληθυσμός των χωρών αυτών θα πεθάνει από την πείνα. Να σημειωθεί πως το μέγεθος αρπαγής των αγαθών διέφερε ανάλογα με τη χώρα και με τα χαρακτηριστικά της- ανάλογα με την ανάπτυξη που επιδείκνυε η τελευταία στο βιομηχανικό τομέα. Σε όσες είχαν ανεπτυγμένη βιομηχανία, οι Γερμανοί κατάσχεσαν τα εργοστάσια και υποχρέωσαν το εργατικό προσωπικό να εργάζεται για λογαριασμό τους. Παρόμοιες κατασχέσεις εφαρμόστηκαν και στα τρόφιμα, τις πρώτες ύλες, σε

⁵⁵⁵Βλ. Raymond, C., *Ιστορία του Δευτέρου Παγκόσμιου Πολέμου 1939-1945*, τ. 1, , Αθήνα, Εκδ. Πάπυρος, 1966, σελ. 220-235.

⁵⁵⁶Βλ. Raymond, C., *Ιστορία του Δευτέρου Παγκόσμιου Πολέμου 1939-1945*, όπ. π., σελ. 230.

εργαλεία, σε έτοιμα προϊόντα και χρήματα τραπεζών⁵⁵⁷.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η πολιτική «Hungerplan»⁵⁵⁸, μία στρατηγική του εθνοσοσιαλιστικού κόμματος⁵⁵⁹ στα πλαίσια διεξαγωγής πολέμου ενάντια της Σοβιετικής ένωσης. Σύμφωνα με αυτό έπρεπε τα παραγόμενα στις κατεχόμενες περιοχές τρόφιμα να παραδίδονται στα στρατεύματα κατοχής, προκειμένου να καλυφθούν όλες οι ανάγκες της Γερμανίας σε τρόφιμα. Επρόκειτο για την εξόντωση του λαού μέσω της μίας μαζικής λιμοκτονίας⁵⁶⁰. Λόγω αυτής της επιτάξεως τροφίμων και απόσπαση των γεωργικών πόρων των κατεχόμενων εδαφών στη Σοβιετική Ένωση υπολογίζεται πως 30 εκατομμύρια άνθρωποι στη ΕΣΣΔ πέθαναν από την πείνα⁵⁶¹. Για τη θεμελίωση της ύπαρξης αυτής της πρακτικής υπάρχουν μια σειρά από κείμενα, τα οποία προέρχονται από τις αρμόδιες αρχές του κράτους και του κυβερνόντος κόμματος

⁵⁵⁷Βλ. Στέϊνγκερ, P., A., *Η Δίκη της Νυρεμβέργης*, Αθήνα, Ενωμένοι εκδότες, 1960, σελ. 130-133

⁵⁵⁸Το οικείο πλάνο παρουσιάστηκε από τον Reinhard Heydrich, σε μία σύσκεψη με τους υπεύθυνους της επιχείρησης Μπαρμπαρόσα τον Ιούνιο του 1941. Ο πρώτος τόνισε την αναγκαιότητα της εφαρμογής του. Βλ. Lübbbers, G., C., *Wehrmacht und Wirtschaftsplanung für das Unternehmen „Barbarossa“*, Westfälischen Wilhelms-Universität, Διδακτορική διατριβή, 2010, σελ. 85 (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: https://repositorium.uni-muenster.de/document/miami/290aeb9d-1b84-4e1d-b8df-ff93759ecc2e/diss_luebbbers.pdf, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

Η συγγραφή και η εφαρμογή του λεγόμενου σχεδίου πείνας κατά του σοβιετικού πολιτικού πληθυσμού αποδίδεται στον Υφυπουργό Αγροτικής Ανάπτυξης του Ράιχ. Βλ. Backe, H., *Deutsche Ausbeutungspolitik in den besetzten Gebieten der Sowjetunion während des Zweiten Weltkrieges*, Πανεπιστήμιο Westfälischen Wilhelms, διδακτορική διατριβή, 2010, σελ. 11 όπ. Παρ. Michael Wildt, *Generation des Unbedingten. Das Führungskorps des Reichssicherheitshauptamtes*, Hamburg 2003 (zuerst 2002), σελ. 557 επ. . Αξίζει να αναφερθεί ότι αυτό το σχέδιο αφορούσε κατά κύριο λόγο σε μεταπολεμικά σχέδια, λαμβάνοντας ως δεδομένο, την νίκη των Γερμανών επί της Σοβιετικής Ένωσης.

⁵⁵⁹Να σημειωθεί στο σημείο αυτό πως για την ναζιστική γεωργική πολιτική και πολιτική τροφίμων στο σύνολό της υπεύθυνοι ήταν δύο άνδρες, ο Richard Walther Darré και ο Herbert Backe. Ο δεύτερος, ωστόσο, είχε περισσότερες αρμοδιότητες καθώς ήταν και αρχηγός της επιτροπής τροφίμων στη διοίκηση του τετραετούς προγράμματος. Βλ. περισσότερα στο Gerhard, G. “Food and Genocide: Nazi Agrarian Politics in the Occupied Territories of the Soviet Union”, *Contemporary European History*, Volume 18, Issue 01, 2009, σελ. 45-46.

⁵⁶⁰Βλ. Förster, J. “Das Unternehmen „Barbarossa“ als Eroberungs- und Vernichtungskrieg”, *DRZW*, Bd. 4, 1991, σσ. 500-530.

⁵⁶¹Βλ. Gerlach, C. *Kalkulierte Morde: Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weißrußland 1941 bis 1944*, Hamburger Edition HIS, 2013, διαδικτυακό βιβλίο δεν υπάρχει αρίθμηση σελίδων, στην ενότητα 2.2. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: https://books.google.gr/books?hl=el&lr=&id=i119DwAAQBAJ&oi=fnd&pg=PP5&dq=der+Hungerplan&ots=YJQ-T7PQ9p&sig=zzV4M4JaBcJDwhQwjLe5oeF0GFo&redir_esc=y#v=onepage&q=der%20Hungerplan&f=false, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

και από τους λόγους των εκάστοτε αρμόδιων υπουργών⁵⁶². Στο προαναφερθέν σχέδιο αναφερόταν μεταξύ άλλων πως οι περιοχές οι οποίες ήταν μικρής σημασίας από οικονομικής απόψεως για το Γερμανικό Κράτος και την επεκτατική πολιτική τούτου, θα αποκλείονταν από τον εφοδιασμό τροφίμων και θα καταδικάζονταν σε θάνατο. Αξίζει να σημειωθεί πως, εξαιτίας του Βρετανικού αποκλεισμού, η κατάσταση τροφίμων στη Γερμανία πριν τη διεξαγωγή της επιχείρησης Μπαρμπαρόσα, ήταν πολύ δύσκολή, με αποτέλεσμα να θεωρείται η εισβολή στην ΕΣΣΔ λύση κατεπείγουσα, γεγονός που φαίνεται και από τη σειρά των εκθέσεων και των συναντήσεων που πραγματοποιήθηκαν το χειμώνα του 1940-1 μεταξύ του Χίτλερ και του Backe⁵⁶³. Μια διαταγή του Ρόζεμπεργκ, η οποία εξεδόθη στις 20 Ιουνίου αναφέρει πως η παραγωγή του Καυκάσου και της Νοτίου Ρωσίας πρέπει να κατασχεθεί και να χρησιμοποιηθεί για τον ανεφοδιασμό των Γερμανικών στρατευμάτων. Οι Γερμανικές αρχές κατοχής δεν πρέπει να ενδιαφέρονται πως θα συντηρηθεί ο Σοβιετικός λαός, ο οποίος καθημερινά δολοφονεί Γερμανούς Στρατιώτες. Ο Ρόζεμπεργκ διορίστηκε επικεφαλής της υπηρεσίας επιτάξεως και περισυλλογής τροφίμων, πρώτων υλών και παντός υλικού χρήσιμου για την ανάπτυξη της Γερμανικής οικονομίας⁵⁶⁴.

Ιδιαίτερα σημαντική κρίνεται και η αναφορά στην αντιμετώπιση των σοβιετικών στρατιωτικών δυνάμεων— αιχμαλώτων πολέμου οι οποίοι, συγκεντρώνονταν σε στρατόπεδα συγκέντρωσης. Εδώ, η πολιτική τροφίμων συνδέθηκε πιο άμεσα με τη γενοκτονία. Από τα 3,3 εκατομμύρια Σοβιετικά

⁵⁶²Επί παραδείγματι, μπορεί να αναφερθεί το παρακάτω έγγραφο: “Wirtschaftspolitische Richtlinien für Wirtschaftsorganisation. Βλ. Περισσότερα στο Ziegler, J., *Wir lassen sie Verhungern. Die Massenvernichtung in der Dritten Welt*, Μόναχο, Εκδ. Bertelsmann, 2012, σσ.117-119.

⁵⁶³Βλ. περισσότερα στο Gerhard, G., “Food and Genocide: Nazi Agrarian Politics in the Occupied Territories of the Soviet Union”, *όπ.π.*, σσ. 56- 59.

⁵⁶⁴Βλ. Στέϊνγκερ, Ρ., Α., *Η Δίκη της Νυρεμβέργης*, *όπ.π.*, σσ. 133-136. Στο ίδιο δοκίμιο γίνεται παράθεση αποσπάσματος του ημερολογίου του Γενικού Επιτελείου, στο οποίο αναφέρεται : « Η πολιτική αυτή εξυπηρετεί ύψιστα εθνικά συμφέροντα και δια το λόγο αυτό μας είναι αδιάφορο, οσαδήποτε εκατομμύρια ανθρώπων και αν πεινάσουν». Βλ. στο Στέϊνγκερ, Ρ., Α., *Η Δίκη της Νυρεμβέργης*, *όπ.π.*, σελ. 108.

στρατεύματα, δύο εκατομμύρια είχαν πεθάνει μέχρι το Φεβρουάριο του 1942⁵⁶⁵. Σημειώνεται από τις βιβλιογραφικές αναφορές ότι υπήρχε ολοένα και μεγαλύτερη μείωση των σιτηρών για τους σλαβικούς πληθυσμούς και τους αιχμαλώτους πολέμου, καθώς σαφής προϋπόθεση ήταν να δοθεί στους στρατιώτες μόνο το απολύτως απαραίτητη μερίδα τούτων και οτιδήποτε παραπάνω δίδεται στους Σοβιετικούς σημαίνει πως οι τελευταίοι το «κλέβουν» από τους Γερμανούς. Οι «απολύτως ελάχιστες» ημερήσιες δόσεις καθορίστηκαν σε 700 θερμίδες ανά ημέρα⁵⁶⁶. Σύμφωνα με την μελέτη του Streit περί της αντιμετώπισης των Σοβιετικών Αιχμαλώτων η ανάγκη για εργαζόμενους κατά την κατασκευή πυρομαχικών και σε άλλες γερμανικές βιομηχανίες έθεσε το ζήτημα της αύξησης των σιτηρών για τους Σοβιετικούς κρατούμενους, δεδομένου ότι ήταν αναγκαία η αύξηση της παραγωγικότητας τους⁵⁶⁷, στα πλαίσια της καταναγκαστικής εργασίας στην οποία υποβάλλονταν συστηματικά. Για του περισσότερους προβλεπόταν ημερησίως, για παράδειγμα, μόνο ένα ειδικό "ρωσικό" ψωμί που φτιαχνόταν από φλοιούς ζαχαρότευτλων και αλεύρι αχύρου. Πολυάριθμες αναφορές από τα τέλη του καλοκαιριού και το φθινόπωρο του 1941 δείχνουν ότι σε πολλά στρατόπεδα οι απελπισμένοι αιχμάλωτοι προσπαθούσαν να καταλαγιάσουν την πείνα τους τρώγοντας αγριόχορτα και φύλλα⁵⁶⁸.

Ωστόσο, η ανάλυση των παραπάνω παραδειγμάτων που αφορά σε φασιστικά πολιτεύματα δεν περιορίζει την ύπαρξη εγκλημάτων διατροφής και σε ένα

⁵⁶⁵ Βλ. Streit, C., *Keine Kameraden. Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen 1941–1945*, Stuttgart, Deutsche Verlagsanstalt, 1978, σελ. 128.

⁵⁶⁶ Βλ. Streit, C., *Keine Kameraden. Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen 1941–1945*, όπ.π. σελ. 131.

⁵⁶⁷ Βλ. Gerlach, C, "Die Verantwortung der Wehrmachtführung. Vergleichende Betrachtungen am Beispiel der sowjetischen Kriegsgefangenen", στο Hartmann, C., Huerter, J., Jureit, U. (επιμ.) *Verbrechen der Wehrmacht*, Μόναχο, Bilanz einer Debatte, C.H. Beck, 2005, σσ. 30 – 39.

⁵⁶⁸ Βλ. United States Holocaust Memorial Museum, *The Treatment of Soviet Pows: Starvation, Disease and Shootings, June 1941- January 1942*, Washington, DC (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/the-treatment-of-soviet-pows-starvation-disease-and-shootings-june-1941-january-1942>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

δημοκρατικό. Ο Σεν υποστηρίζει ότι η πείνα μπορεί να ξεπεραστεί για όλους στα πλαίσια μίας ανεξάρτητης λειτουργικής πολυκομματικής δημοκρατίας, καθώς ένας ελεύθερος τύπος μπορεί να προειδοποιήσει τους πολίτες, τις κυβερνήσεις και τους ξένους για τις συνθήκες λιμού· οι πολιτικοί της αντιπολίτευσης μπορούν να επικρίνουν την κυβέρνηση. και οι πολίτες μπορούν να καταψηφίσουν τις κυβερνήσεις αν δεν κάνουν τίποτα για να αποτρέψουν την πείνα ή να συμβάλλουν στο να βοηθήσουν αυτούς που αντιμετωπίζουν την πείνα. Αυτές οι ίδιες ομάδες μπορούν να επικρίνουν τις επικείμενες ή εφαρμοζόμενες κοινωνικές πολιτικές της κυβέρνησης εάν είναι πιθανό να οδηγήσουν σε πείνα⁵⁶⁹. Η «διαφάνεια και ελευθερία», συνεχίζει, που δύναται να υπάρξει σ' αυτέςστους πολίτες και την αντιπολίτευση να γνωρίζουν τι κάνει η κυβέρνηση πριν είναι πολύ αργά⁵⁷⁰.

Ωστόσο, η Howard- Hassman στο δοκίμιο της περί κρατικών εγκλημάτων διατροφής παραθέτει μια σειρά από παραδείγματα και αντιτίθεται στην άποψη αυτή υποστηρίζοντας ότι δεν είναι το ίδιο το γεγονός της ύπαρξης δημοκρατίας που εμποδίζει τα κρατικά εγκλήματα τροφίμων. Δημοκρατικά πολιτεύματα, αντίθετα προκαλούν μερικές φορές πείνα ή στο ελάχιστο είναι αδιάφορες προς τέτοιου είδους φαινόμενα, όπως υποστηρίζει ειδικότερα σε περιπτώσεις πολέμου, κατάκτησης και αποικιοκρατίας⁵⁷¹.

Το παράδειγμα του Ιρλανδικού λιμού, δύναται να χρησιμοποιηθεί προς επίρρωση του ως άνω αναφερθέντος. Πρόκειται για συνθήκες υποσιτισμού στις οποίες επήλθαν εκατομμύρια Ιρλανδοί⁵⁷² κατά το 19^ο αιώνα , ως απότοκο αφενός σε ένα

⁵⁶⁹Βλ. Sen, A. *Development as Freedom*, New York, Alfred A. Knopf, 1999, σσ.175 -189.

⁵⁷⁰Βλ. Sen, A. *Development as Freedom*, όπ.π., σελ. 185.

⁵⁷¹Βλ. Howard-Hassmann, R. E. *State Food Crimes*, όπ.π., σσ.40- 42.

⁵⁷²Σύμφωνα με τον Kelly μια τυπική εκτίμηση είναι ότι 1.1 εκατομμύρια από τα 8.2 εκατομμύρια του συνολικού πληθυσμού της Ιρλανδίας έχασαν τη ζωή τους εξαιτίας της πείνας ή πέθαναν από κάποια ασθένεια μεταξύ των ετών 1845 και 1855, ενώ άλλα δύο εκατομμύρια μετανάστευσαν προς την Αγγλία τον Καναδά και τις Ηνωμένες Πολιτείες. Βλ. περισσότερα στο Kelly, J., *The Graves Are Walking: The Great Famine and the Saga of the Irish People*. New York, Henry Holt, 2012, σελ. 2-3.

πρώτο στάδιο της επιδημίας περονόσπορου που επηρέασε αρνητικά την καλλιέργεια της πατάτας, η οποία συνιστούσε βασική τροφή τόσο για τους ανθρώπους όσο και για τα ζώα και αφετέρου του ανύπαρκτου κοινωνικού συστήματος προνοίας⁵⁷³. Ο μοραλισμός, φιλοσοφικό ρεύμα που επικρατούσαν εκείνη την εποχή σε συνδυασμό με την ιδεολογία περί φονταμενταλισμού της αγοράς συνέβαλε αποφασιστικά στην υιοθέτηση μέτρων εκ μέρους των τεχνοκρατών που κάθε άλλο παρά εμποδίζαν τη μαζική λιμοκτονία. Για το υπουργικό συμβούλιο και την βρετανική ελίτ η πείνα επρόκειτο να διδάξει στους «αδρανείς» Ιρλανδούς ένα μάθημα, έτσι ώστε να αποφεύγουν αυτό που οι μοραλιστές θεωρούν ότι συνιστούν τα αίτια της φτώχειας τους - η σεξουαλική αταξία (που οδηγεί σε μεγάλο αριθμό παιδιών που χρειάζονται τροφή) και ο αλκοολισμός καθώς και η τεμπελιά⁵⁷⁴. Η φτώχεια δε εκλαμβάνονταν ως αποτέλεσμα των οικονομικών συνθηκών αλλά ατομικής ευθύνης και διαφθοράς⁵⁷⁵. Ο O'Grada σημειώνει ότι οι Ιρλανδοί λιμοκτονούν εν μέρει εξαιτίας της «δογματικής πίστης εκ μέρους της κυβερνώσας ελίτ στις αγορές ως μηχανισμού ανακούφισης του λιμού», οι οποίες συμβάλλουν παράλληλα σε μαζικές εκκαθαρίσεις γης το 1848-49, εκδιώκοντας αγρότες από τα σπίτια τους⁵⁷⁶.

Προφανώς, δεν επρόκειτο για μία δογματική πίστη αλλά για ένα παιχνίδι συμφερόντων, καθώς αρκετά μέλη του Βρετανικού υπουργικού Συμβουλίου ήταν ιδιοκτήτες γης στην Ιρλανδία. Θεωρούσαν ότι ο λιμός θα τους επέτρεπε να απομακρύνουν τους αγρότες από τις ιδιοκτησίες τους, ώστε να μπορούν να

⁵⁷³Στις αρχές του 19ου αιώνα η Ιρλανδία, στην μεγάλο μέρος της γης βρισκόταν στην κατοχή Άγγλων γαιοκτημόνων, βρισκόταν επί της κυριαρχίας της Βρετανίας. Πολλοί αγρότες ενοικίαζαν εκτάσεις γης στους μεγαλογαιοκτήμονες, όντας βουτηγμένοι στη φτώχεια και μη έχοντας να αγοράσουν κρέας ή άλλα τρόφιμα, οι επιδίδονταν στην καλλιέργεια της πατάτας. Βλ. Περισσότερα, Kelly, J., *The Graves Are Walking: The Great Famine and the Saga of the Irish People*, όπ.π. προλογικό σημείωμα.

⁵⁷⁴Βλ. Kelly, J., *The Graves Are Walking: The Great Famine and the Saga of the Irish People*, όπ.π. σελ. 25-27.

⁵⁷⁵Βλ. Tawney, R. *Η Χριστιανική θρησκεία και η άνοδος του Καπιταλισμού*, Αθήνα, Εκδ. Κάλβος, 1979, σσ. 273- 275.

⁵⁷⁶Βλ. OGrada, C., *Famine: A Short History*, όπ.π., σσ. 54-57, 155-158.

μετατρέψουν τις εκτάσεις γης μικρής κλίμακας σε μεγάλες εμπορικές γεωργικές εκμεταλλεύσεις. Αυτές οι εκκαθαρίσεις επίσης τους απαλλάσσει από την τυπική υποχρέωσή τους να παράσχουν τρόφιμα στους φτωχούς καιπεινασμένους, όπως προβλεπόταν από τον Νόμο περί των φτωχών⁵⁷⁷, ο οποίος θεμελιώθηκε στην Αγγλία από το 17^ο αιώνα⁵⁷⁸.

Κατά τη γνώμη μας οφείλουμε να εστιάζουμε την προσοχή μας, προκειμένου να προσεγγίσουμε το ζήτημα του υποσιτισμού και των επισιτιστικών κρίσεων, που δύναται να προκαλέσουν μαζική λιμοκτονία και συλλογικά θύματα ορισμένων τμημάτων των πληθυσμών, στη βάση του οικονομικού συστήματος και στα πλαίσια της παγκόσμιας αγροτικής οικονομίας. Τόσο στην Ευρώπη όσο και στη Βόρεια Αμερική, παράγονται τεράστιες ποσότητες αποθεμάτων τροφίμων. Επιπρόσθετα, η Αυστραλία και η Αργεντινή διαθέτουν μεγάλες ποσότητες σιτηρών και κρέατος⁵⁷⁹. Σε καμία περίπτωση δε θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς ότι δεν υπάρχουν αρκετά τρόφιμα για όλους. Σύμφωνα με τον Opitz ήδη από τη δεκαετία του 1980 παράγονταν 2 κιλά σιτηρά για κάθε άτομο, δηλαδή 3000 θερμίδες, οι οποίες ανταποκρίνονται

⁵⁷⁷Πρόκειται για τον περίφημο «PoorLaw», οποίος αναθεωρήθηκε σε Νέο Νόμο περί των Φτωχών το 1834 που αφορούσε στην παροχή ενίσχυσης των φτωχών μέσω ενός συστήματος υποχρεωτικής αρωγής στους πτωχούς, η οποία δύναται να ήταν είτε ελεύθερη είτε υπό περιορισμό. Η πρώτη έκφανση της αρωγής σήμαινε την χορήγηση επιδόματος ή τροφίμων και η δεύτερη, η οποία ήταν και η επικρατέστερη, για οικονομικούς λόγους ενείχε το θεσμό των «χώρων εργασίας» τα λεγόμενα Workhouses. Επρόκειτο για πτωχοκομεία, στα οποία οι φτωχοί όφειλαν να εργάζονται κάτω από άθλιες συνθήκες διαβίωσης, προκειμένου να εξασφαλίζουν την επιβίωση τους. Βλ. περισσότερα στο Γαγανάκης, Κ. *Νέες Θεωρήσεις και Πολιτικές αντιμετώπισης της φτώχειας και του κόσμου των Φτωχών στην Πρώιμη Νεότερη Ευρώπη, Ιστορία και Πολιτική*, Αθήνα, Εκδ. Gutenberg, 2010, σσ. 340- 370. Για την ιστορική εξέλιξη του «PoorLaw» βλ. περισσότερα, στο Kinealy, C., *The Irish Famine 1845-52*, Publishers Weekly, 1995. Ηλεκτρονικό Βιβλίο, δεν υπάρχει αρίθμηση σελίδων, βλ., κεφάλαιο 6 εν. «Financing Poor Relief» & κεφάλαιο 7, εν. «Financing Poor Law» (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση:

https://books.google.gr/books?hl=el&lr=&id=ZOj4AwAAQBAJ&oi=fnd&pg=PT6&dq=irish+famine&ots=tS0L6TSzBx&sig=vXMHJmX3DX-8e1qAE6EoOKRbqR0&redir_esc=y#v=onepage&q=moralism&f=false, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020). Τα workhouses έχουν χαρακτηριστεί από τον Μαρξ «σπίτια τρόμου» Βλ. Marx., K. *Das Kapital*, Βερολίνο, Εκδόσεις Dietz, Α' τόμος, 1975, σελ. 222.

⁵⁷⁸Βλ. Butterly, J. R., Shepherd, J. *Hunger: The Biology and Politics of Starvation*, Hanover, NH, University Press of New England, 2010, σσ. 42- 49.

⁵⁷⁹Βλ. Scrimshaw, N. «Παγκόσμια Διατροφικά προβλήματα» στο Νιούμαν., Λ., Φ. και Κωνσταντίνεα Σ. (επιμ.), *Η Πείνα στην Ιστορία. Έλλειψη Τροφίμων*, Πενία και Στέρηση, όπ.π., σελ. 455.

περίπου στην ποσότητα , την οποία κατά μέσο όρο οι κάτοικοι των δυτικών ανεπτυγμένων χωρών καταναλώνουν⁵⁸⁰.

Ωστόσο, σήμερα, σε παγκόσμιο επίπεδο περισσότεροι άνθρωποι υποφέρουν από υποσιτισμό από ποτέ. Σύμφωνα με την παγκόσμια έκθεση του 2018 του Οργανισμού Τροφίμων και Γεωργίας του ΟΗΕ⁵⁸¹ , 124 εκατομμύρια άνθρωποι σε 51 χώρες ήταν θύματα του υποσιτισμού, με κριτήριο την πρόσληψη, μέσω της διατροφής , ενέργειας μικρότερης από τη θεωρούμενη ως ελάχιστη απαίτηση επί του βασικού μεταβολισμού⁵⁸², ενώ το ποσοστό αυξήθηκε σύμφωνα με την ίδια έκθεση κατά την επόμενη χρόνια για το έτος 2018, οπότε απόδειγμα 803 εκατομμυρίων ατόμων σε 53⁵⁸³ χώρες 113 εκατομμύρια υποσιτίζονται⁵⁸⁴. Η έκθεση κάνει λόγο για μία κατάσταση

⁵⁸⁰Βλ. Opitz,P.,Z. “Weltprobleme”, *Bayerische Landeszentrale für Politische Bildungsarbeit*. München, 2. Auflage, 1982, σελ. 24.

⁵⁸¹Ο Οργανισμός Τροφίμων και Γεωργίας του ΟΗΕ (FAO) έχει ως σκοπό την ενίσχυση των επιπέδων διατροφής και την ποιότητα ζωής, της γεωργικής παραγωγικότητας, και των συνθηκών διαβίωσης των αγροτικών πληθυσμών προωθώντας την αγροτική ανάπτυξη, την καλύτερη διατροφή και την επιδίωξη εξασφάλισης τροφής δηλαδή την πρόσβαση για όλους τους ανθρώπους, ανά πάσα στιγμή στην τροφή που χρειάζονται για μια δραστήρια και υγιεινή ζωή. Ο FAO αποτελεί ένα διεθνές δίκτυο, το οποίο μπορεί να δράσει επικουρικά ως προς τη συμβουλευτική σε θέματα συμβουλές πολιτικής και προγραμματισμού σε κυβερνήσεις και συμβάλει στην ανάλυση και δημοσιοποίηση πληροφοριών που αφορούν σε ζητήματα διατροφής και γεωργίας. Για περισσότερες πληροφορίες Βλ. επίσημη ιστοσελίδα του Περιφερειακού Κέντρου Πληροφόρησης των Ηνωμένων Εθνών (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση:

https://www.unric.org/el/index.php?option=com_content&view=article&id=10368&catid=25:-----un-system-directory&Itemid=32, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

⁵⁸²Food Security Information Network, Global Report of Food Crisis, 2018, σσ.23-25.

(Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <https://www.wfp.org/publications/global-report-food-crises-2018>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

⁵⁸³Για την επιλογή των χωρών ελήφθησαν υπόψη τα εξής κριτήρια: εάν κάποιες χώρες ζήτησαν εξωτερική βοήθεια για τα τρόφιμα το 2018, όπως εκτιμήθηκε από το Global Information and EarlyWarningSystem (GIEWS) του FAO, καθώς αντιμετωπίζουν κρίση στον τομέα των τροφίμων και της γεωργικής παραγωγής (40 χώρες εκ του συνόλου του δείγματος), εάν κάποια χώρα έχει αντιμετωπίσει τουλάχιστον μία διατροφική κρίση τα τελευταία τρία χρόνια ή τουλάχιστον τρεις στο διάστημα των τελευταίων 10 ετών (8 χώρες εκ του συνόλου του δείγματος), εάν σε μια χώρα υφίσταντο φαινόμενα φυσικών καταστροφών ή / και έχουν μεγάλες εισροές προσφύγων ή / και πολιτικής αστάθειας (18 χώρες εκ του συνολικού δείγματος). Food Security Information Network, Global Report of Food Crisis, 2019, σελ. 6. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση:<https://www.wfp.org/publications/global-report-food-crises-2018>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

⁵⁸⁴Εκτιμάται πως ο αριθμός αυτός είναι 113 εκατομμύρια άνθρωποι σε 53 χώρες, FoodSecurityInformationNetwork, GlobalReportofFoodCrisis, όπ.π., σσ. 15 – 18. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση:http://www.fsinplatform.org/sites/default/files/resources/files/GRFC_2019-Full_Report.pdf, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

επισιτιστικής ανασφάλειας⁵⁸⁵ στις χώρες αυτές, η οποία μπορεί απότοκο 3 παραγόντων : α) εμπόλεμης κατάστασης ή συνολικότερης ανασφάλειας, η οποία δύναται να επικρατεί σε μία χώρα, β) ραγδαίων κλιματικών αλλαγών και γ) οικονομικών αλλαγών.

Αναλογιζόμενοι την αφθονία τροφής για όλους σε παγκόσμιο επίπεδο και την ύπαρξη γεωργικών τεχνολογικών που δύναται να την αυξήσουν ακόμα περισσότερο, αν συλλογιστεί κανείς τις αλλαγές που επήλθαν εν όψει της πράσινης επανάστασης⁵⁸⁶, είναι δύσκολο να πιστέψει ότι υπάρχει τόσο μεγάλος επισιτισμός. Κάποιος βλέπει πολλούς χάρτες , στους οποίους απεικονίζονται χώρες που ο πληθυσμός τους υποσιτίζεται με πιο σκούρα απόχρωση γεγονός που καθιστά δύσκολο να απαλλαγεί από την ιδέα της πείνας ως μία γεωγραφική περιοχή και ιδιαίτερα από ένα τόπο, ο οποίος είναι μακριά. Οι άνθρωποι που υποσιτίζονται ζουν σε μία χώρα με υπεραφθονία τροφίμων στην ιστορία. Λίγοι άνθρωποι στην Ευρώπη θα σκέφτονταν την περίπτωση της Βόρειας Αμερικής όπου πάνω από το 15% μπορεί όλων των κατοίκων των Ηνωμένων Πολιτειών μπορούν ένεκα της νομοθεσίας να πάρουν κουπόνια τροφίμων. Ωστόσο σύμφωνα με τους επιστήμονες τροφίμων, αυτά δεν επαρκούν για να αγοραστούν τρόφιμα που από διατροφικής απόψεως δεν επαρκούν. Το Στανισλαους

⁵⁸⁵Ως επισιτιστική ανασφάλεια λογίζεται η έλλειψη πρόσβασης σε επαρκείς ποσότητες ασφαλών και θρεπτικών τροφίμων, που απαιτούνται κατά την αναπτυξιακή διαδικασία ενός ατόμου, προκειμένου να είναι δραστήριο και υγιές. National Research Council, “*Food Insecurity and Hunger in the United States: An Assessment of the Measure*”, Washington, DC: The National Academies Press, 2006, σσ. 43-44 (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση:<https://doi.org/10.17226/11578>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

⁵⁸⁶Ο όρος Πράσινη Επανάσταση αναφέρεται στην μαζική εισαγωγή νέων ποικιλιών φυτών υψηλής αποδοτικότητας, η εκτεταμένη χρήση εντομοκτόνων και βελτιωμένων τεχνικών διαχείρισης με σκοπό την αύξηση της αγροτικής παραγωγής. Διακρίνεται σε δύο φάσεις χρονολογικά. Η αφετηρία της πρώτης εδράζεται τη δεκαετία του 1960 και αφορούσε στην ανάπτυξη στις ανεπτυγμένες χώρες μονοκαλλιεργειών υψηλής ποιότητας και απόδοσης μέσω μεθόδων γενετικής μηχανικής ή της χρήσης ζιζανιοκτόνων, νερού και λιπασμάτων . Η Δεύτερη περίοδος τοποθετείται χρονολογικά κατά τη το τέλος της δεκαετίας του 1960, οπότε νέες, κοντές ποικιλίες ρυζιού και σιταριού εισάγονται σε αναπτυσσόμενες χώρες, οι οποίες ευνοούν την αύξηση της παραγωγικότητας σ’ αυτές, διακρίνονται από προσαρμοστικότητα και ωριμάζουν βραχυπρόθεσμα αποδίδοντας το διπλάσιο της ποσότητας σοδιών ανά το χρόνο. Για τον ορισμό της Πράσινης Επανάστασης βλ. περισσότερα στο Alauddin, M., Tisdell, C., *The Green Revolution and the Economic Development. The Process and its Impact in Bangladesh*, New York, Palgrave, 1991, σσ. 7 επ. και 228

της Αμερικής μία από τις πιο παραγωγικές από την άποψη γεωργικής οικονομίας περιοχή, χαρακτηρίστηκε το 1969 ως μία περιοχή σε έκτακτη κατάσταση λόγω πείνας. Η πείνα αποτελεί σύμπτωμα της φτώχειας⁵⁸⁷ ένεκα των χαμηλών μισθών και των υψηλών ποσοστών ανεργίας⁵⁸⁸.

Το ζήτημα, λοιπόν, της πείνας συνιστά ένας σύνθετο φαινόμενο, το οποίο υπόκειται σε οικονομικούς, θεσμικούς και πολιτικούς περιορισμούς που αφορούν αφενός στην αγοραστική δύναμη των ατόμων και αφετέρου στην παραγωγή τροφής. Ενέχει άδικα συστήματα μίσθωσης της γης, απαγορευτικές τιμές των αγροτικών αγαθών, σχέσεις εκμετάλλευσης στη μίσθωση γης, παραμέληση της αγροτικής υποδομής και των υπηρεσιών στις αγροτικές περιοχές και την επιδίωξη ολοένα και περισσότερων προνομίων και πλουτισμού εκ μέρους μιας ελίτ. Δε μπορεί να σκεφτεί κανείς την ελάφρυνση από την πείνα μη λαμβάνοντας υπόψη κοινωνικούς, οικονομικούς και πολιτικούς παράγοντες. Ακόμα και στις περιπτώσεις των λιμών, που ταλάνισαν την ανθρωπότητα, θα διαπιστώσει κανείς ότι ο συστηματικός υποσιτισμός μερίδας ανθρώπων, δεν οφειλόταν σε μια απόλυτη έλλειψη ή μη διαθεσιμότητα των τροφίμων, αλλά στην έλλειψη του δικαιώματος στα τρόφιμα ενός πληθυσμού. Συνεπώς, για να κατανοήσουμε τα βαθύτερα αίτια της πείνας, πρέπει να σταθούμε σε παράγοντες πέρα της παραγωγής τροφίμων. Σε κάθε κοινωνικό και οικονομικό

⁵⁸⁷Η φτώχεια ενέχει δύο διαστάσεις: α) την ποσοτική διάσταση της, η οποία παραπέμπει στην έλλειψη πόρων, προκειμένου να διασφαλίζονται οι όροι και οι προϋποθέσεις ενός ελάχιστου επιπέδου διαβίωσης και β) την ποιοτική της διάσταση, η οποία αφορά στην αδυναμία πρόσβασης του ατόμου σε βασικές πολιτικές, πολιτιστικές και κοινωνικές δυνατότητας, όπως παρέχονται στα πλαίσια μιας συγκεκριμένης κοινωνίας μια δεδομένη χρονική περίοδο. Βλ. Ιωσηφίδης, Θ., Παπαδόπουλος, Α., «Φτώχεια και Κοινωνικός Αποκλεισμός στον Αγροτικό χώρο», στο Παπαδόπουλος, Α. (επιμ.) *Η ανάπτυξη σε μία πολυλειτουργική Ύπαιθρο*, Αθήνα, Gutenberg, 2004, σελ. 115 επ.

⁵⁸⁸Τα παραπάνω στοιχεία απορρέουν από επίσημες εκθέσεις της Μη Κυβερνητικής Οργάνωσης «CaliforniaFoodPolicy», η οποία στοχεύει στη βελτίωση της υγείας και της ευημερίας των χαμηλών εισοδημάτων των κατοίκων της περιοχής, αυξάνοντας την πρόσβασή τους σε θρεπτικά, οικονομικά προσιτά τρόφιμα. Περισσότερα για την οικεία ΜΚΟ βλ. στην επίσημη διαδικτυακή ιστοσελίδα <http://cfpa.net/>. Τα αναφερθέντα δεδομένα αφορούν στην ετήσια έκθεση της κατά το έτος 2003. California Food Policy Advocates, "Stanislaus County: A Profile of Poverty", *Hunger and Food Assistance*, 2003, σελ. 35 επ. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <https://cfpa.net/GeneralNutrition/CFPAPublications/CountyProfiles/2003/Stanislaus.PDF>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

σύστημα υπάρχουν κανόνες που διέπουν τα δικαιώματα που ασκεί αντίστοιχα ο πληθυσμούς στα τρόφιμα και τα λοιπά χρειώδη⁵⁸⁹. Στον καπιταλισμό, σε μια οικονομία, η οποία βασίζεται στην ατομική ιδιοκτησία, τα δικαιώματα επί των τροφίμων είναι αλληλένδετα με την ικανότητα του ατόμου να έχει στην κυριότητα του τρόφιμα και άλλα πρωταρχικά αγαθά.

Ένα βασικό γνώρισμα του οικονομικού μας συστήματος είναι η συγκέντρωση της παραγωγής σε όλο και μεγαλύτερες επιχειρήσεις, αφού η μισή και πλέον παραγωγή όλων των επιχειρήσεων παγκοσμίως βρίσκεται στα χέρια « ενός εκάστοτε συνολικού αριθμού επιχειρήσεων »⁵⁹⁰, ενώ παράλληλα διαπιστώνεται μία αύξηση της ποσότητας των παραγόμενων προϊόντων, στα οποία τα κατώτερα στρώματα δεν έχουν πρόσβαση ένεκα των εκμεταλλευτικών σχέσεων και του κυνηγητού προς τι μέγιστο κέρδος. Η μη πρόσβαση των ανθρώπων σε πρωταρχικά αγαθά, είτε μιλάμε για την περίπτωση εμφάνισης λιμού είτε για μία συνεχή στέρηση της τροφής, της πείνας και του υποσιτισμού θα πρέπει να γίνει κατανοητή, λοιπόν, στα πλαίσια της οικονομίας και όχι της παραγωγής. Ήτοι, αναλογιζόμενοι τους διάφορους λιμούς και πείνες στην ιστορία, πέρα από τα παραδείγματα που αναδείξαμε παραπάνω, θα διαπιστώσουμε ότι πολλές φορές οι άνθρωποι λιμοκτονούν σε περιόδους υπερεπάρκειας τροφίμων.

Χαρακτηριστικό είναι και το παράδειγμα του λιμού στο Μπαγκλαντές, το 1974, οπότε η παραγωγή τροφίμων και η κατά κεφαλήν διαθεσιμότητα, ήταν μεγαλύτερη από κάθε άλλη περίοδο στη χώρα. Τα αίτια του οικείου λιμού εδράζονται αφενός σε ένα καιρικό φαινόμενο που ξέσπασε κατά την περίοδο φύτευσης και μεταφύτευσης αλλά αφετέρου ήταν απότοκο πληθωριστικών πιέσεων της οικονομίας που οδήγησαν στη μείωση των μισθών των κατώτερων κοινωνικών τάξεων και στις

⁵⁸⁹Βλ. Scrimshaw, N. « Παγκόσμια Διατροφικά προβλήματα » στο Νιούμαν., Λ., Φ. & Κωνσταντινέα, Στ. (επιμ.), *Η Πείνα στην Ιστορία. Έλλειψη Τροφίμων, Πενία και Στέρηση*, όπ.π., σελ. 484.

⁵⁹⁰Βλ. Λένιν, Β.Ι., *Ο Ιμπεριαλισμός. Ανώτατο Στάδιο του Καπιταλισμού (Εκπαιδευτική Μελέτη)*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 2013, σελ. 20.

ανάλογες αυξήσεις των τιμών των τροφίμων, στη διαμόρφωση των οποίων ενέχονται κατά κύριο λόγο πολλές κερδοσκοπικές δραστηριότητες⁵⁹¹. Εξίσου σημαντικό είναι να αναφέρουμε και το λιμό της Βεγγάλης το 1943, οπότε οι σοδειές των ανθρώπων που ασχολούνταν με τη γεωργική παραγωγή αποσπάστηκαν διά της βίας, εξαιτίας ενός αποικιακού συστήματος πληρωμής ενοικίου. Οι εξαγωγές σιτηρών συνεχίστηκαν ενώ παράλληλα μεγάλο μέρος της εθνικής παραγωγής εξυπηρετούσε στην τροφοδοσία του βρετανικού στρατού. Επρόκειτο για την αρπαγή της σοδειάς από μεγαλογαιοκτήμονες και εισπράκτορες ενοικίου της Βρετανικής Αυτοκρατορίας⁵⁹².

Βέβαια, δεν επηρεάζονται όλοι το ίδιο όλες οι χώρες αναφορικά με την καταστρατήγηση του δικαιώματος στην τροφή. Αυτή η δυσαρμονία περί τούτου του δικαιώματος θα μπορούσε να λεχθεί πως οφείλεται στο νόμο περί ανισόμετρης ανάπτυξης στον καπιταλισμό και όχι να αποδοθεί σε οιασδήποτε άλλης φύσεως υπόθεση πως η παγκόσμια οικονομική ανισότητα είναι απότοκο της γεωγραφικής θέσης μίας χώρας⁵⁹³. Αυτό υποδηλώνει ότι ορισμένοι άνθρωποι – κατά κύριο λόγο

⁵⁹¹Βλ. Αναλυτικότερα στο Ravallion, M. *Markets and Famines*, Oxford, Clarendon Press, 1987, σσ.180-187

⁵⁹²Βλ. αναλυτικότερα στο Gosh, K., C. *Famines in Bengal, 1770-1943*, Calcutta, Indian Associated Publishing Company, 1944, σσ.20 – 57.

⁵⁹³Υπόθεση, η οποία προέκυψε ήδη από τον Γάλλο πολιτικό φιλόσοφο Μοντεσκιέ, ο οποίος υποστήριξε ότι οι λαοί που ζουν σε περιοχές με τροπικό κλίμα τείνουν να είναι νωθροί και όχι ιδιαίτερα φιλοπερίεργοι και ως εκ τούτου δεν εργάζονται σκληρά με αποτέλεσμα να είναι σκληροί. Η θέση τούτη, που αφορά στο συσχετισμό πλούτου και γεωγραφικής θέσης στερείται αξίας ιστορικά, γεγονός που προκύπτει από πληθώρα παραδειγμάτων, όπως το παράδειγμα των χωρών του Μεξικού, της κεντρικής Αμερικής, του Περού και της Βολιβίας, οι οποίες συνιστούσαν τους πολιτισμούς των Ατζέκων και των Ινκα, δύο αυτοκρατορίες συγκεντρωτικές και πολύπλοκες, οι οποίες γνώρισαν τεράστια οικονομική άνθιση κατασκεύασαν οδικά δίκτυα και παρείχαν προστασία από τις σιτοδείες. Οι περιοχές που βρίσκονταν βόρεια και νότια τούτων – σημερινή Αργεντινή, Καναδάς, Χιλή και ΗΠΑ - δεν γνώριζαν τόσο μεγάλη ανάπτυξη. Το γεγονός αυτό δε οφείλεται στη γεωγραφική θέση των περιοχών αλλά στην μη τεχνολογική τους ανάπτυξη. Παρομοίως κάποιος δε θα μπορούσε να υποστηρίξει ότι σε χώρες με τροπικό κλίμα υπάρχει αυτή η διαφορά ευημερίας, επειδή η γεωργία είναι εγγενώς μη παραγωγική – επιχείρημα που εδράζεται στην βάση γονιμότητας του εδάφους και μη ικανότητας του ένεκα του τροπικού κλίματος να διατηρήσει τα θρεπτικά συστατικά, ενώ παράλληλα διαβρώνεται από τις τροπικές καταιγίδες. Ακολουθώντας, το επιχείρημα αυτό στερείται επιστημονικής τεκμηρίωσης, αφού σύμφωνα με τους Acemoglu και Robinson, καθοριστικός παράγοντας εξαιτίας του οποίου η παραγωγικότητα της γεωργίας είναι τόσο μικρή στις φτωχές χώρες, δεν οφείλεται στην ποιότητα του εδάφους αλλά στη δομή του ιδιοκτησιακού καθεστώτος της γης και στα κίνητρα που παρέχουν στους αγρότες οι κυβερνήσεις και οι θεσμοί. Βλ. αναλυτικότερα στο Acemoglu, D., Robinson., *Τ. Γιατί αποτυγχάνουν τα Έθνη. Οι καταβολές της ισχύος, της ευημερίας και της φτώχειας*, Φιλίππατος, Α., (μετ.), Αθήνα, Εκδοτικός οργανισμός Λιβάνη, 2013, σσ.64-72.

εκείνοι που ζουν στις αναπτυσσόμενες και υποανάπτυκτες χώρες- επωμίζονται περισσότερο το φορτίο της πείνας. Αυτό διότι, οι αναπτυσσόμενες χώρες πιέζονται με κάθε τρόπο από τον Παγκόσμιο Οργανισμό Εμπορίου και το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο περί την απελευθέρωση των αγορών μέσω της μείωσης των δασμών στα εισαγόμενα προϊόντα. Την ίδια στιγμή οι ανεπτυγμένες χώρες επιδοτούν άμεσα ή έμμεσα τα προϊόντα τους και τα ρίχνουν στην αγορά σε ανταγωνιστικές τιμές. Πρόκειται για έναν στρεβλό ανταγωνισμό.

Χαρακτηριστικό είναι, παραμένοντας στην Ινδία, το φαινόμενο του συστηματικού υποσιτισμού, σε μία από τις μεγαλύτερες χώρες παραγωγής ρυζιού και σιτηρών, της οποίας οι άνθρωποι κατά βάση συνιστούν αγροτικό πληθυσμό⁵⁹⁴. Σύμφωνα με την Shivato γεγονός αυτό οφείλεται στην αρπαγή της τροφής και τον εκβιασμό της εγχώριας γεωργικής παραγωγής από τις εταιρίες. Αναλυτικότερα, κάνει λόγο για μία καταλήστευση σοδειών στα πλαίσια της παγκοσμιοποιημένης οικονομίας, όπως προέκυψε μετά τη Γενική Συμφωνία Δασμών και Εμπορίου (GATT) και ακολούθως την ίδρυση του Παγκοσμίου Οργανισμού Εμπορίου, οπότε προέκυψε η νομιμοποίηση και θεσμοθέτηση μίας βιομηχανικής ανάπτυξης, που βασίζεται στις σοδειές που κλέβονται από τη φύση και τους ανθρώπους. Συγκεκριμένα, βάσει του καθεστώτος των νέων δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας, όπως επεκτείνεται μέσα από τη «Συμφωνία για τα Πνευματικά Δικαιώματα που Άπτονται του Εμπορίου»⁵⁹⁵⁵⁹⁶, καθίσταντο εφικτό μεγάλες εταιρίες να εκμεταλλεύονται τις γνώσεις για τους σπόρους

⁵⁹⁴Το 75 % του πληθυσμού της Ινδίας ζει από τη γεωργία ενώ ¼ εκ των αγροτών σε παγκόσμιο επίπεδο είναι Ινδοί. Βλ. στο Shiva, V. *Η Αρπαγή της Σοδειάς. Η Αηστεία της Παγκόσμιας Παραγωγής Τροφής*, Δημήτρης Κωνσταντίνου (μετ. και επ.), Αθήνα, Εκδόσεις- Βιβλιοπωλείο Εξάρχεια, 2000, σελ. 19 επ.

⁵⁹⁶Το ζήτημα περί προστασία της πνευματικής ιδιοκτησίας ήλθε στη GATT στο τέλος του Γύρου του Τόκυο με πρωτοβουλία του των ΗΠΑ, οπότε και συστάθηκε σχέδιο συμφωνίας για την παραποίηση προϊόντων, χωρίς όμως να υιοθετηθεί

των γεωργών και να τη μονοπωλούν θεωρώντας την ως ιδιοκτησία τους, γεγονός που δύναται να οδηγήσει στην μονοπώληση των ίδιων των σπόρων από τις πρώτες.

Ήδη από το 1991 στη χώρα στα πλαίσια προσπάθειας απελευθέρωσης του εμπορίου μικροκαλλιεργητές οδηγούνται στην εξόντωση, αφού από παραγωγοί μετατρέπονται σε καταναλωτές αγροτικών προϊόντων ιδιοκτησίας εταιριών που μονοπωλούν στην αγροτική παραγωγή. Οι παραγωγοί προκειμένου να επιβιώσουν εγκαταλείπουν τις καλλιέργειες πρωταρχικών αγαθών και στρέφονται στις μονοκαλλιέργειες, μέσα από τη χρήση υβριδικών σπόρων που εισήχθησαν από εταιρίες και αντικατέστησαν υφιστάμενες τοπικές ποικιλίες των γεωργών. Οι τελευταίοι αγόραζαν τούτους του σπόρους, οι οποίοι μάλιστα είναι ευάλωτοι στα έντομα και απαιτούν τη χρήση φυτοφαρμάκων, τα οποία προμηθεύονταν εξίσου από τις ίδιες εταιρίες⁵⁹⁷. Οι κινήσεις αυτές των αγροτών ήταν απότοκο πιέσεων εκ μέρους των παγκόσμιων εταιριών «βιοεπιστημών» στις αναπτυσσόμενες χώρες ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1990. Στα πλαίσια αυτά τοπικές αγορές και καλλιέργειες καταστρέφονται εσκεμμένα, προκειμένου να δημιουργηθούν μονοπώλια σπόρων και τροφών. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της Monsanto και του προγράμματος Small Holder Programme (SHP)⁵⁹⁸, το οποίο απευθυνόμενο στις αγορές

⁵⁹⁷ Αυτό είχε ως αποτέλεσμα, σε περιπτώσεις καταστροφής των καλλιεργειών ένεκα προσβολής από έντομα ή γενικευμένης αποτυχίας των σπόρων, πολλοί γεωργοί να καταστραφούν οικονομικά. Μάλιστα στα τέλη του 20 ου αιώνα σημειώνεται μεγάλος αριθμός αυτοκτονιών των καλλιεργητών βαμβακιού εξαιτίας αποτυχίας του σπόρου. Αυτό οφείλεται στο γεγονός πως δεν μπορούν να ανταποκριθούν στα αυξανόμενα έξοδα της αγροτικής παραγωγής καθώς αφενός είναι υποχρεωμένοι να πωλούν τα προϊόντα τους σύμφωνα με τις τιμές που ορίζονται από το χρηματιστήριο τροφίμων του Σικάγο και αφετέρου να αγοράζουν τους σπόρους και τα συνοδευτικά φυτοφάρμακα και χημικές ουσίες που υποτίθεται είναι απαραίτητα για την καλλιέργεια των σπόρων από την οικεία εταιρία. Βλ. περισσότερο στο Robin, M., *The World According to Monsanto, Pollution, Corruption and the Control of our Food*, New York, The new Press, 2010, σσ.209- 300. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της περιφέρειας Βαρανγκάλ, όπου περί τα έτη 1997 και 1998 , εκατοντάδες καλλιεργητές βαμβακιού αυτοκτόνησαν ένεκα αποτυχίας των σπόρων Βλ. στο Shiva, V. *Η Αρπαγή της Σοδειάς. Η Αηστία της Παγκόσμιας Παραγωγής Τροφής*, όπ.π, σελ. 24.

⁵⁹⁸Το SHP επρόκειτο για ένα πρόγραμμα το οποίο εφαρμόστηκε από την εταιρία από το 1990- 2002, προκειμένου να αποπροσανατολίσει τις επιχειρηματικές δραστηριότητες της εταιρίας γύρω από την έννοια της βιωσιμότητας. Εμπνευστής της ήταν ο Ρόμπερτ Σαπίρο, διευθύνων σύμβουλος της εταιρίας και φορούσε σε αγρότες και καταναλωτές του αναπτυσσόμενου κόσμου ως βασικούς ενδιαφερομένους. Εφαρμόστηκε στα πλαίσια προώθησης της εταιρικής κοινωνικής ευθύνης και πλαισιώθηκε από ένα

αναπτυσσόμενων χωρών με στόχο τον μετασχηματισμό της γεωργίας μέσω της χρήσης γενετικών τροποποιημένων τροφίμων κάτω από ένα υποτιθέμενο φιλάνθρωπικό έργο παροχής στους μικροκαλλιεργητές και φτωχούς αγρότες ενός πακέτου γεωργικών υπηρεσιών, τεχνικών υποδομών και χημικών ουσιών που θα συνέβαλαν στην αύξηση της παραγωγής και ακολούθως στην αύξηση της παραγωγής προς την καταπολέμηση της πείνας, εν τέλει στόχευαν στην ανάπτυξη της εταιρίας στην αγορά και αντιμετώπιση της κρίσης και ενός κλίματος ανησυχίας και φόβου που είχε αναπτυχθεί περί των γενετικά τροποποιημένων τροφίμων στον Ανεπτυγμένο Βορρά⁵⁹⁹.

Θα μπορούσε κανείς να αναφέρει ακόμα πληθώρα παραδειγμάτων αναφορικά με το πως από τον 19^ο αιώνα στα πλαίσια μιας συστηματικής προσπάθειας εφαρμογής φιλελεύθερων οικονομικών αντιλήψεων⁶⁰⁰. Από τα παραπάνω, γίνεται κατανοητό, ότι η πείνα δεν είναι απότοκο συγκυριών, όπως εσφαλμένα ισχυρίζονται μερικοί, αλλά είναι οικονομική, πολιτική- εξουσιαστική και πολιτισμική. Είναι σκόπιμη, οφείλεται σε πολιτικές επιλογές και χρησιμοποιείται ως μέσο πίεσης από τα ίδια τα κράτη, προκειμένου να επιτευχθούν διάφοροι στόχοι – στρατηγικοί, πολιτικοί και

εξέχων φιλάνθρωπικό προσωπείο. Ωστόσο, το οικείο πρόγραμμα δείχνει ότι οι φιλάνθρωπικές φιλοδοξίες ή οι φιλοδοξίες της ΕΚΕ καταπνίγονταν από ανταγωνιστικές εμπορικές πιέσεις, οι οποίες επικράτησαν με την πάροδο του χρόνου. Αυτές οι εμπορικές πιέσεις υπονόμωσαν τελικά τον ειδικό χαρακτήρα του SHP, οδηγώντας τελικά ξαφνική διακοπή του προγράμματος στα τέλη του 2002. Βλ. περισσότερα περί του οικείου προγράμματος στο Simanis, E., Hart, S., *The Monsanto Company: Quest for Sustainability*, Washington DC, World Resources Institute, Management Institute for Environment and Business, 2000, σελ. 7-15. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: http://pdf.wri.org/bell/case_1-56973-475-5_full_version_a_english.pdf, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020) Αξίζει να αναφέρουμε ότι η εταιρία επιδόθηκε στην χρηματοδότηση πληθώρας ερευνητικών προγραμμάτων, προκειμένου να προβάλει τα θετικά αποτελέσματα που επρόκειτο καταδείξουν τα οφέλη της τεχνολογίας ΓΤ.

⁵⁹⁹Βλ. περισσότερα στο Glover, D., “Monsanto Smallholder Farmers: a case study in CSR”, *Third World Quarterly*, Institute of Development Studies, University of Sussex, Falmer, Brighton Vol. 28, No. 4, 2007, σσ.861- 865. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <https://www.tandfonline.com/loi/ctwq20>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

⁶⁰⁰Η οποία τείνει να διαιρείται σε τέσσερις διαδοχικές φάσεις α) εκείνη πριν τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο β) την περίοδο του Μεσοπολέμου και γ) τη μεταπολεμική περίοδο και δ) την περίοδο που ακολούθησε την οικονομική κρίση του 1973-74, όταν κανείς διαπιστώνει την προσπάθεια προώθησης από τις αναπτυσσόμενες χώρες μιας νέας οικονομικής τάξης (ΝΔΟΤ), αίτημα το οποίο προϋπήρχε αλλά τέθηκε στο νομικό – πολιτικό επίπεδο ένεκα τούτης της οικονομικής συγκυρίας. Βλ. περισσότερα περί του διαχωρισμού των περιόδων αυτών στο Μπερδήμας, Α., Γουργουρίνης, Α., *Διεθνές Οικονομικό Δίκαιο. Το Δίκαιο του Παγκόσμιου Οργανισμού Εμπορίου*, 2^η έκδοση, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη ΑΕΒΕ, 2018, σσ.10- 14.

οικονομικοί⁶⁰¹. Είναι ένα μέσο κυριαρχίας, πειθάρχησης και ελέγχου, που αφενός χρησιμοποιείται για την αντιμετώπιση συλλογικών δράσεων που δύναται να θέσουν σε κίνδυνο αποσταθεροποίησης ή κατάρρευσης της καθεστηκυίας τάξης από κάθε λογής επικίνδυνους και αφετέρου έχει στόχο τον εκμαυλισμό των συνειδήσεων.

⁶⁰¹Βλ. Marcus D. “Famine Crimes in International Law”, *The American Journal of International Law*, vol. 97, 2003, σσ.240- 281.

Συμπεράσματα- Συζήτηση

Στην παρούσα εργασία επιχειρήσαμε να διερευνήσουμε την έννοια των εγκλημάτων διατροφής, ένα αναδυόμενο τομέα στην εγκληματολογική σκέψη. Ενώ συχνά δεν συνδέονται με το έγκλημα, τα τρόφιμα έχουν αποτελέσει αντικείμενο μιας ποικιλίας σκανδάλων, σχετικά με την ποιότητα και τα συστατικά τους και τη μαζική παραγωγή της τροφής. Διαπιστώθηκε, πως σε γενικές γραμμές τα εγκλήματα διατροφής συνιστούν ένα πεδίο ανεξερεύνητο, τόσο σε εθνικό όσο και σε διεθνές επίπεδο.

Αν και κάποια εξ αυτών έχουν αναχθεί σε εγκλήματα μέσω ενός ψηφιδωτού νομικών πράξεων που σχετίζονται με τα τρόφιμα, κατ'ουσίαν στα πλαίσια της ολοένα και μεγαλύτερης ανάγκης εκ μέρους των μεγάλων επιχειρήσεων για κέρδη, αυτές παρακωλύονται. Άλλες πάλι δε πράξεις που μπορεί να αποβούν επιβλαβείς, επιφέροντας κάποιου είδους κοινωνικής βλάβης, δεν εγείρουν την ίδια προσοχή στο νομικό στοχασμό. Σε γενικές γραμμές, η οριοθέτησή τους καθίσταται ένα δύσκολο εγχείρημα. Τούτο γιατί η διατροφή συνδέεται από νοήματα ιδιαιτέρως πολύπλοκα. Καταλήξαμε πως δε πρέπει να τα εξετάζουμε στα πλαίσια αυστηρών νομικών πλαισίων ούτε προσωποκεντρικά αλλά μάλλον ευρύτερα, στη βάση της έννοιας της κοινωνικής βλάβης, προκειμένου να διερευνηθούν όλες οι διαστάσεις τους.

Παράλληλα, διαπιστώσαμε πως η υιοθέτηση της πράσινης εγκληματολογίας είναι αναγκαία, ως το προσφορότερο εξηγητικό θεωρητικό πλαίσιο, το οποίο θα μπορούσε να αναδείξει το ζήτημα των εγκλημάτων διατροφής επαρκώς. Αυτό, διότι, η Πράσινη Εγκληματολογία, όταν υπερβαίνει τον καθεστωτικό λόγο του σπισισμού και δεν στοχεύει, μονάχα, στην ενιαία αντιμετώπιση των περιπτώσεων περιβαλλοντικού εγκλήματος, τείνει να συνιστά μια προσέγγιση ευρύχωρη, εξελισσόμενη και ανοιχτή, ώστε να περιλαμβάνει όλες τις περιπτώσεις, ακόμα και τις

καινούργιες, σε μία εποχή ακραίου ατομικισμού, όπου διαπλέκεται η ατομική ιδιότητα με την ανθρώπινη και εκλαμβάνονται τα άλλα είδη ζωής, ως λιγότερο άξια αντιμετώπισης και προστασίας. Παράλληλα, για την κατανόηση της έννοιας του θύματος στα εγκλήματα διατροφής, αδήριτης ανάγκης καθίσταται η ριζική αναδιαμόρφωση του παραδοσιακού ορισμού τούτου, καθώς στους υπάρχοντες, η έννοια του θύματος χαρακτηρίζεται από ανελαστικότητα και αυστηρά ατομοκεντρικό περιεχόμενο.

Όπως αναπτύξαμε ενδελεχώς στα πλαίσια αυτής της εργασίας, στα εγκλήματα διατροφής εμπεριέχεται ένα ευρύ φάσμα αδικημάτων, τα οποία προκαλούν μεν βλάβη-φυσική και οικονομική- θίγουν ζητήματα προσωπικής ασφάλειας και υγείας των ανθρώπων, εγείρουν δε μια σειρά από κινδύνους για το περιβάλλον και τα μη ανθρώπινα όντα. Αναλυτικότερα, τα συνεχή και επαναλαμβανόμενα διατροφικά σκάνδαλα έφεραν στην επιφάνεια την ανάγκη για νομολογιακή επεξεργασία ζητημάτων που αφορούν στα τρόφιμα. Πράγματι, αναπτύχθηκε πληθώρα διατάξεων που προσπαθούν να συμβάλλουν στη δημιουργία ενός ασφαλούς καταφυγίου, για το περιβάλλον και τη δημόσια υγεία, αλλά εντοπίζονται πράξεις, για τις οποίες αν και υπάρχουν γενικές διατάξεις στη συνολικότερη νομοθεσία περί των τροφίμων, εντούτοις δεν έχουν προσδιοριστεί σαφώς. Επί παραδείγματι, για την απάτη στον τομέα των τροφίμων δεν συναντάται ένας κοινά αποδεκτός νομικός ορισμός. Το γεγονός αυτό, μας δείχνει από την αρχή ότι το πρόβλημα αυτό δεν έχει καθοριστεί σαφώς. Ωστόσο, αν και η ασφάλεια των τροφίμων, συνιστά αντικείμενο αυτόνομης νομικής έρευνας, η νομοθετική του αυτή επεξεργασία κρίνεται ως αποσπασματική, ως μία προσπάθεια, μάλλον, ενσωμάτωσης υπερεθνικών κανόνων στην εσωτερική έννομη τάξη.

Παράλληλα, η αλιεία συνδέεται με μία ευρεία γκάμα εγκλημάτων, ζητήματα

ασφάλειας και υγείας, που αφορούν στους καταναλωτές αλλά και με πρακτικές, οι οποίες επιφέρουν βαρύγδουπες επιπτώσεις στο περιβάλλον και ειδικότερα στη βιωσιμότητα των θαλάσσιων υδάτων. Είναι ευρέως αποδεκτό ότι υπάρχει σοβαρό πρόβλημα για τη μελλοντική παγκόσμια επισιτιστική ασφάλεια, ως απότοκο των πρακτικών της παράνομης, λαθραίας και άναρχης αλιείας.

Επιπλέον, οι εφαρμογές της βιοτεχνολογίας στην γεωργική παραγωγή, απόρροια της ανάγκης προσπέλασης των προβλημάτων που έθετε η συμβατική γεωργία, έφεραν στο προσκήνιο μια σειρά από προβληματισμούς και επιφυλάξεις. Αυτές αφορούν στις επιπτώσεις από την χρήση των ΓΤΟ στην υγεία το περιβάλλον και γενικότερα στο οικοσύστημα. Ταυτόχρονα, οι ΓΤΤ και οι κίνδυνοι που αυτοί εγείρουν δεν έχουν προσδιοριστεί επαρκώς, ενώ παράλληλα οι υφιστάμενες έρευνες προκαλούν ως προς το περιεχόμενο τους ποικίλες ανησυχίες. Τέλος, μεγάλες πολυεθνικές εταιρίες που παράγουν μεταλλαγμένους σπόρους δημιουργούν καθεστώς εξάρτησης στους παραγωγούς, αφού μαζί με τους μεταλλαγμένους σπόρους, πρέπει να αγοράζουν και τα αντίστοιχα φυτοφάρμακα, καθώς και μια σειρά πρακτικές που ακολουθούν την καλλιέργεια. Στα πλαίσια αυτά, μπορούμε να μιλάμε για την απόλυτη «ομηρεία» των μικροκαλλιεργητών από τις μεγάλες πολυεθνικές εταιρίες.

Κλείνοντας, στην προσπάθεια ενασχόλησης με τις πολιτικές διαστάσεις των εγκλημάτων διατροφής, ήρθαμε αντιμέτωποι με την έννοια των κρατικών εγκλημάτων διατροφής, η οποία αφορά στην απόλυτη ή σχετική στέρηση τροφής εκ μέρους των κρατών στους πολίτες. Διαπιστώθηκε, ότι τούτη έχει χρησιμοποιηθεί ποικιλοτρόπως στα πλαίσια πολιτικών διεργασιών, τόσο δικτατορικών καθεστώτων όσο και δημοκρατικών. Επρόκειτο, είτε για ένα μέσο καθυποτάξης συνδικαλισμένων ή και πολιτικοποιημένων μερίδων της εργατικής τάξης και των λαϊκών στρωμάτων, που απειθαρχούσαν συνειδητά, ως ένα όπλο για την άσκηση πίεσης και υποταγής κάποιων,

που ορίζονται από την άρχουσα τάξη ως επικίνδυνοι, είτε για ένα μέσο εξουδετέρωσης του εχθρού κατά τη διάρκεια πολεμικών συγκρούσεων. Ωστόσο, ακόμα και σήμερα, εκατομμύρια άνθρωποι μαστίζονται από την πείνα.

Η πραγματική ασιτία για την παγκοσμιοποίηση της πείνας δεν εδράζεται φυσικά στο ότι το ανθρώπινο ον έχει την ατέλεια να χρειάζεται τροφή για να ζήσει. Ούτε στο ότι ο ανθρώπινος οργανισμός αδυνατεί να καταναλώνει ηλιέλαιο με ορυκτέλαιο, γάλα με μελαμίνη, χοιρινό με διοξίνες, κοτόπουλα με κάθε λογής μπαχαρικό, το οποίο προστίθεται στα τρόφιμα, γιατί έτσι δύναται να μειωθεί το κόστος τους στην παραγωγή ειδών διατροφής. Ο λόγος που οι λαοί και οι χώρες καταδικάζονται σε ασιτία, όπως συμπεραίνουμε από τη βιβλιογραφική ανασκόπηση, είναι ότι ακόμα και οι πιο βασικές ανθρώπινες ανάγκες έχουν υπαχθεί πλήρως στους αδυσώπητους νόμους της κεφαλαιοκρατικής εκμετάλλευσης. Η παραγωγή τροφίμων, συναφώς, δεν υποτάσσεται στην ανάγκη να τραφούν οι άνθρωποι αλλά στην κεφαλαιοκρατική διαδικασία της παραγωγής εμπορευμάτων, η οποία αποτυπώνεται στο νομικό - πολιτικό πεδίο⁶⁰².

⁶⁰² Βλ. Μπογιόπουλος, Ν. *Είναι ο Καπιταλισμός, ηλίθιε*, Αθήνα, Εκδ. Λιβάνη ΑΒΕ, 2011, σσ. 159-165.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ:

1. Αντωνόπουλος, Κ., Μαγκλιβέρας, Κ.,(επιμ.), *Το Δίκαιο της Διεθνούς Κοινωνίας*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη, 2017
2. Acemoglu, D., Robinson., T., *Γιατί αποτυγχάνουν τα Έθνη. Οι καταβολές της ισχύος ,της ευημερίας και της φτώχειας*, Φίλιππάτος, Α., (μετ.), Αθήνα, Εκδοτικός Οργανισμός Λιβάνη, 2013
3. Αλεξιάδης, Σ. *Εγκληματολογία*, Έκδοση Ε΄, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, κ. Σάκκουλα Α.Ε., 2011
4. Αλμπούρας, Γ. *Περιβαλλοντικό Ποινικό Δίκαιο - Η ειδική υπόσταση του εγκλήματος της προσβολής του περιβάλλοντος*, Αθήνα, Εκδόσεις Σάκκουλα Ε.Ε., Τόμος 2, 2018
5. Αρτινοπούλου, Β., Βιδάλη, Σ., Γεωργούλας, Σ., Θεμελή, Ο., Κουλούρης Ν. Κ. και Παπανικολάου, Γ. (επιμ.) *Εξουσίες, Επιστημονική Ουδετερότητα και Εγκληματολογικός Λόγος: 50 Χρόνια Howard Becker “Whose side are we on?”*, Συμβολές στο 1ο Συνέδριο της Ελληνικής Εταιρίας Μελέτης του Εγκλήματος και του Κοινωνικού Ελέγχου, Αθήνα, 2018, σσ. 338-354 (<http://doccdn.simplesite.com/d/c4/dc/284571206475963588/238110b2-96a1-4ae9-86a6-8f060fd2044b/EEMEKE%2B1%2B.pdf>)
6. Αρτινοπούλου, Β. Μαγγανάς, Α. *Θυματολογία και Όψεις Θυματοποίησης*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη, 1996
7. Βιδάλης, Τ.Κ., Μανωλάκου, Κ., Μπάλιας, Γ. *Γενετικά Τροποποιημένοι Οργανισμοί και Βιώσιμη Ανάπτυξη*, Αθήνα, Εκδ. Αντ.,Ν., Σάκκουλα, 2004
8. Βιδάλη., Σ. *Εισαγωγή στην Εγκληματολογία*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη, 2013
9. Γαβριηλίδης, Κ. *Το ημερολόγιο της Ανάφης στη Δικτατορία του Μεταξά*, Αθήνα, Εκδ. Εντός, 1997
10. Γαγανάκης,Κ. *Νέες Θεωρήσεις και Πολιτικές αντιμετώπισης της φτώχειας και του κόσμου των Φτωχών στην Πρώιμη Νεότερη Ευρώπη, Ιστορία κοινωνικής Πολιτικής*, Αθήνα, Εκδ. Gutenberg, 2010
11. Γαλανός, Δ., Δημόπουλος Κ. (επιμ.), *Η διατροφή μας σήμερα*, Αθήνα, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2001
12. Γιουέ Γου, Κ., *Το κινεζικό «Άλμα προς τα Εμπρός»*, Καθημερινή, 2005 (<https://www.kathimerini.gr/804711/article/epikairothta/kosmos/to-kineziko-alma-pros-ta-empros>.)
13. Γριτζώνας, Κ., *Επαναστάτες δεσμώτες . Σπάνιες στιγμές του λαϊκού μας κινήματος Ομάδες Διαβίωσης*, Αθήνα, εκδόσεις Φιλίστωρ, 2001
14. Engels, F., *Η κατάσταση της εργατικής τάξης στην Αγγλία*, Αποστόλου, Λ. (μετ.), Αθήνα, Μπάϋρον, 1974
15. ΕΦΕΤ, *Οδηγός για την Κατάταξη των επιχειρήσεων σε κατηγορίες κινδύνου*, Αθήνα, 2007
16. Ενιαίος Φορέας Ελέγχου Τροφίμων, *Ενημέρωση Σχετικά με την Παρουσία Κρέατος Αλόγου σε Τρόφιμα με Βοδινό Κρέας*, 2013
17. Ενιαίος Φορέας Ελέγχου Τροφίμων, *Ηλιέλαιο - Κατάλογος Ανακαλούμενων Προϊόντων*, 2008.
18. ΕΦΕΤ (http://www.efet.gr/portal/page/portal/efetnew/authorities_control/about)
19. ΕΚΕΤΑ, 7^η Έκδοση, 2013. (<https://www.certh.gr/dat/CEF2E800/file.pdf>)
20. Ζορζοβίλης, Ζ. (επιμ.) *Ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος 1939-1945*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1985
21. Ζαραφωνίτου, Χ. και Χρυσόχου, Ε. «Υπάρχουν ghettos στο κέντρο της Αθήνας: Εγκληματολογική διερεύνηση των κοινωνικών στάσεων και αναπαραστάσεων», *Εγκληματολογικές Μελέτες*, Τεύχος 1, Αθήνα, Εκδόσεις Διώνικος, 2015 (<https://criminology.panteion.gr/attachments/article/451/Τόμος%201.pdf>)
22. Ζαραφωνίτου, Χ., *Η προστασία του περιβάλλοντος από εγκληματολογική σκοπιά*, Τετράδια Εγκληματολογίας Ι, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη, 1996
23. Θωμαδάκης, Σ.« Μαύρη αγορά πληθωρισμός και βία» στο Ιατρίδης, Γ., Ι., (επιμ.) *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, Αθήνα, Εκδ. Θεμέλιο, 1984
24. Heller A. *Η Θεωρία των Αναγκών στον Μαρξ*, Αθήνα, εκδ. Εξάντας, 1975
25. Ιωάννου Κ. Στρατής, Α., *Δίκαιο της Θάλασσας*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη, 2013
26. Καζάκος, Γ. *Η μάχη της Πείνας των πολιτικών εξόριστων. Χειμώνας 1941-1942*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 2013
27. Καλογιάννης, Π., Ι. *Εξόριστοι στην Αλόνησο*, Αθήνα, Εκδ. Οικ. Σ.Ι. Ζαχαρόπουλος Α.Ε. , 2017

28. Κατσιάβαλου, Α. *Το όνομα του Εγκλήματος, Μελέτη της Σύμβασης για την Πρόληψη και Καταστολή του Εγκλήματος της Γενοκτονίας*, Διδακτορική Διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο, 2015
29. Καφετζόπουλος, Δ. *Η αποτελεσματικότητα των συστημάτων ποιότητας και ασφάλειας των τροφίμων. Οι Κρίσιμοι Παράγοντες Αποτελεσματικής Εφαρμογής και η επίδραση στην απόδοση των επιχειρήσεων τροφίμων*, Αγρίνιο, Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Επιχειρήσεων Αγροτικών Προϊόντων και Τροφίμων, 2011
30. Καρακωστανόγλου, Β. Ι., *Η αποκλειστική Οικονομική Ζώνη στο νέο Νίκαιο της Θάλασσας. Το Νομικό Καθεστώς με Έμφαση στην Αλιεία*, Αθήνα -Θεσσαλονίκη Εκδ. Σάκκουλα, 2001
31. Kershaw, I., *Ο Χίτλερ, οι Γερμανοί και η « Τελική Λύση»*, Αθήνα, Εκδ. Πατάκη, 2009
32. Κιτσίκης, Δ. *Η ιστορία του ελληνοτουρκικού χώρου 1928-1973*, Αθήνα, βιβλιοπωλείο της Εστίας, 1981
33. Κουράκης, Ν. *Τα οικονομικά εγκλήματα : βασικά ζητήματα της οικονομικής εγκληματικότητάς και του οικονομικού ποινικού δικαίου*, Αθήνα, εκδόσεις Αντ.Ν. Σάκκουλα, 1982
34. Κρυστάλλης Α. Χρυσοχοϊδης Γ. *Γενετικά τροποποιημένα τρόφιμα: Καταναλωτής, οικονομία, περιβάλλον*, Αθήνα, Έκδοση Κρυστάλλης – Χρυσοχοϊδης, 2004
35. Κυρανάς, Ε. *Τρόφιμα. Σύσταση, Προέλευση, Αλλοιώσεις, Επεξεργασία και Συσκευασία*, Αθήνα, Εκδ. Τζόλια, 2016
36. Κυριαζή Σ. *Η Ρύθμιση της Αλιείας στα Πλαίσια του Σύγχρονου Δικαίου της Θάλασσας*, Διπλωματική Εργασία, 2017, Διεθνείς Νομικές Σπουδές, Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2017, σελ. 73. (<https://pergamos.lib.uoa.gr/uoa/dl/frontend/file/lib/default/data/1448004/theFile>)
37. Λάζος, Γ. *Κριτική Εγκληματολογία*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη, 2007
38. Λάζος, Γ. *Οικονομική Εγκληματικότητα, Σημειώσεις και Φάκελος*, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Τομέας Εγκληματολογία, 2016
39. Λένιν, Β.Ι. *Ο Ιμπεριαλισμός. Ανώτατο Στάδιο του Καπιταλισμού (Εκπαιδευτική Μελέτη)*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 2013
40. Λιναρδάτου, Σ., Ν. *4η Αυγούστου*, Αθήνα, εκδ. ΘΕΜΕΛΙΟ, 1998
41. Λυδάκη, Α. (επιμ.) *Ο άνθρωπος και τα άλλα ζώα*, Αθήνα, Εκδ. Παπαζήση, 2019
42. Ματάλα, Α-Λ., Χουλιάρης Α. (Επιμ.), *η διατροφή στον 21° αιώνα: Γεωγραφίες της αφθονίας και της στέρησης*, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση, 2005
43. Ματθαίου, Α. (επιμ.) *Η ιστορία τη Διατροφής. Προσεγγίσεις της σύγχρονης ιστοριογραφίας*, Αθήνα, Θεωρίες και Μελέτες Ιστορίας 17, Ε.Μ.Ν.Ε.- Μνήμων, 2003
44. Μαργαρίτης Γ. *Από την ήττα στην Εξέγερση. Ελλάδα: άνοιξη 1941- φθινόπωρο 1942*, Αθήνα, Εκδόσεις Πολίτη, 1993
45. Μαρούδα, Μ. Ν. *Το διεθνές Ποινικό Δικαστήριο για την πρώην Γιουγκοσλαβία και η εξέλιξη του Διεθνούς Ανθρωπιστικού Δικαίου ιδίως όσον αφορά τα εγκλήματα πολέμου και τα εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας. Ζητήματα εφαρμογής τους σε συρράξεις μη διεθνούς χαρακτήρα*, Αθήνα- Κομοτηνή, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2001
46. Μαρξ, Κ. *Το Κεφάλαιο*, τ. Ι, Αθήνα, Εκδ. Σύγχρονη Εποχή, 1976
47. Μαρξ Κ. *Το Κεφάλαιο*, τ. ΙΙ, Αθήνα, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, 1976
48. Mazower Μ. *Στην Ελλάδα του Χίτλερ, Η εμπειρία της κατοχής*, Κουρεμένος, Κ., (μετ.) Αθήνα, Εκδ. Αλεξάνδρεια, 1994
49. Μπάλιας, Γ. *Η ρύθμιση των Γενετικά Τροποποιημένων Οργανισμών. Δίκαιο και Διακυβέρνηση για μια νέα τεχνολογία*, Αθήνα, Νομική βιβλιοθήκη, 2011
50. Μπαρτζιώτας, Γ. *Κι άστραψε φως η Ακροναυπλία*, Αθήνα, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, 1981
51. Μπαριζιώτας, Β. *Στις Φυλακές και τις εξορίες (σημειώματα με αναμνήσεις ενός φυλακισμένου εξόριστου)*, Αθήνα, Εκδ. Καστανιώτη, 1987
52. Μπερδήμας, Α. Γουργουρίνης, Α., *Διεθνές Οικονομικό Δίκαιο. Το Δίκαιο του Παγκόσμιου Οργανισμού Εμπορίου*, 2^η έκδοση, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη ΑΕΒΕ, 2018
53. Μπερδήμας, Α. (επιμ.) *Ασφάλεια τροφίμων και Δίκαιο. Όψεις Ελληνικού, Ευρωπαϊκού και Διεθνούς Δικαίου*, Αθήνα- Κομοτηνή, Εκδ. Αντ. Σάκκουλα, 2007
54. Μπερτλς, Μ. *Εξόριστοι στο Αιγαίο. Αφήγημα Πολιτικού και Ταξιδιωτικού Ενδιαφέροντος*, Καστανάρας, Γ. (μετ.) Αθήνα, εκδ. Φιλίστωρ, 2002
55. Μπίρκα, Κ. *Ηλέκτρα Αποστόλου, Η αθάνατη ηρωίδα του έθνους*, Αθήνα, Εκδ. Σύγχρονη Εποχή, 1978
56. Μπάλιας Γ. *Η αρχή της προφύλαξης στο Διεθνές Κοινοτικό και Συγκριτικό Δίκαιο*, Αθήνα- Κομοτηνή, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2005
57. Μπάλιας, Γ. *Η ρύθμιση των Γενετικά Τροποποιημένων Οργανισμών. Δίκαιο και Διακυβέρνηση για μια νέα τεχνολογία*, Αθήνα, Νομική βιβλιοθήκη
58. Μπογιόπουλος, Ν. *Είναι ο Καπιταλισμός, ηλίθιε*, Αθήνα, Εκδ. Λιβάνη ΑΒΕ, 2011, σσ. 159-165.

59. Μπρεδήμας, Α.(επιμ.) *Ασφάλεια Τροφίμων και Δίκαιο. Όψεις Ελληνικού, Ευρωπαϊκού και Διεθνούς Δικαίου*, Αθήνα-Κομοτηνή, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2007
60. Μυλωνόπουλος Χ. *Διεθνές Ποινικό Δίκαιο. Τα τοπικά όρια των ποινικών Νόμων*, Τεύχος Α΄, Αθήνα – Κομοτηνή, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, , 1990
61. Μυλωνόπουλος, Δ. Μοίρα, Π., *Ναυτιλιακή Οικονομική Γεωγραφία*, Αθήνα, Αυτοέκδοση, 1996
62. Μυλωνόπουλος, Δ. *Το Δίκαιο της Αλιείας*, Αθήνα, Εκδ. Αθ. Σταμούλης, 2002
63. Νικολόπουλος, Γ.Π. *Κράτος, Ποινική Εξουσία και Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση. Μια εγκληματολογική Προσέγγιση*, Αθήνα, Εκδ. Κριτική, 2002
64. Νιούμαν., Λ., Φ. & Κωνσταντινέα Στ. (επιμ.) *Η Πείνα στην Ιστορία. Έλλειψη Τροφίμων, Πενία και Στέρση*, Εκδόσεις, Πολύτροπον Α.Ε., 2006
65. Πανούσης, Γ. «Πράσινη Εγκληματολογία;», Το άρθρο δημοσιεύθηκε στην Εφημερίδα «ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ», 2009, σελ. 64. (<https://www.palgrave.com/gp/book/9781137546678>)
66. Παπαδόπουλος, Α. (επιμ.) *Η ανάπτυξη σε μία πολυλειτουργική Ύπαιθρο*, Αθήνα, Gutenberg, 2004
67. Παπανεοφύτου Α. *Ποινικό Δίκαιο του Περιβάλλοντος στην Ελλάδα. Στο πλαίσιο της νομοθετικής Πολιτικής της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη, 2016
68. Παπανικολάου, Π. *Το περιβαλλοντικό θύμα: Συμβολή στην Πρόληψη και Αντιμετώπιση ενός Κοινωνικού Φαινομένου*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη, 2018
69. Περιφερειακό Κέντρο Πληροφόρησης των Ηνωμένων Εθνών (https://www.unric.org/el/index.php?option=com_content&view=article&id=10368&catid=25:-----un-system-directory&Itemid=32)
70. Raymond, C. *Ιστορία του Δευτέρου Παγκόσμιου Πολέμου 1939-1945*, τ. 1, , Αθήνα, Εκδ. Πάπυρος, 1966
71. Ritzer, G., Καντανζόγλου, Ι. (επιμ.) *Η Σύγχρονη Κοινωνιολογική Θεωρία*, Αθήνα, εκδ. Κριτική, 2012
72. Ρούκουνας, Ε., *Δημόσιο Διεθνές Δίκαιο* , 2^η έκδοση, Αθήνα, Νομική βιβλιοθήκη, 2015
73. Ρούσης, Γ., Σταματάκης, Μ. (επ.) *Λεξικό Πολιτικής Οικονομίας*, Αθήνα, Gutenberg, 1983
74. Σακελλαροπούλου, Α. και Κουφάκης, Ι., *Δίκαιο του Περιβάλλοντος. Πρακτικά Σεμιναρίων 2008-2009, Τόμος Ι*, Αθήνα, Δικηγορικός Σύλλογος Αθηνών, σελ. 9. (http://www.dsanet.gr/Epikairothta/perivallon/Ekdoseis/SEMINAR_TOM_I.pdf)
75. Σκούρας, Φ., Χατζηδήμος, Α. Καλούτσης, Α., Παπαδημητρίου, Γ., *Η μελέτη της Ψυχοπαθολογίας της Πείνας, του Φόβου και του Άγχους*, Αθήνα, Εκδόσεις Οδυσσέας ΕΠΕ, 1991
76. Σπυρόπουλος, Φ., Χ. *Πρακτικά Επιστημονικής Διημερίδας, Εκδίκαση Εγκλημάτων κατά της Ανθρωπότητας (με αφορμή την υπόθεση Saddam Hussein)*, Αθήνα- Κομοτηνή , Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2008
77. Στέινγκερ Ρ., Α., *Η Δίκη της Νυρεμβέργης*, Αθήνα, Ενωμένοι εκδότες, 1960
78. Συλλογικό Έργο, *Εις Μνήμη Ν. Χωραφά, Η. Γάφου, Η. και Κ. Γαρδίκας*, τόμος Β΄, Αθήνα – Κομοτηνή, εκδ. Σάκκουλας, 1986
79. Σπινέλλη Καλλιόπη, *Εγκληματολογία, Σύγχρονες και παλαιότερες κατευθύνσεις*, β΄ έκδοση, Αθήνα- Κομοτηνή, Αντ. Ν. Σάκκουλας, 2005
80. Στεργίου Κ.Ι., Α. Μαχιάς, Κ. Κουτσικόπουλος, Γ. Τσερπές (επ.) *Ελληνική αλιεία και περιβάλλον: πρότυπα, τάσεις και προοπτικές*, Αθήνα ΙΘΑΒΙΠΕΥ, ΕΛΚΕΘΕ, 2014 (<https://imbriw.hcmr.gr/en/wp-content/uploads/2015/05/PRAKTIKA-HMERIDAS-ITHAVIPEY.pdf>)
81. Στεργίου , Κ., Ι., Τσίκληρας, Α., Χ., *Αλιευτική Βιολογία και αλιεία*, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Σύνδεσμος Αλιευτικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, 2015
82. Συμεωνίδου-Καστανίδου, Ε., Καϊάφα-Γκμπάντι, Μ., Μπιτζιλέκης, Ν., Παπαδαμάκης, Α., Παπακυριάκου, Θ., Νούσκαλης, Γ., Ναζίρης, Γ., (Συλλογικό Έργο), *Τα εγκλήματα Πολέμου. Οι διεθνείς υποχρεώσεις της Ελλάδας και τα αναγκαία μέτρα προσαρμογής*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη, 2006
83. Shiva, V. *Η Αρπαγή της Σοδειάς. Η Ληστεία της Παγκόσμιας Παραγωγής Τροφής*, Δημήτρης Κωνσταντίνου (μετ. και επ.), Αθήνα, Εκδόσεις- Βιβλιοπωλείο Εξάρχεια, 2000
84. Τάκης, Α.Γ. *Η ασφάλεια των τροφίμων στο Ευρωπαϊκό Δίκαιο*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, Εκδ. Σάκκουλα, 2009
85. Τζαβάρα, Γ. *Κοινωνική Γεωγραφία της Πείνας στην Ελλάδα της Κατοχής (1941-1944). Η δημογραφική συμπεριφορά του Ελληνικού Πληθυσμού & τα Θύματα της Πείνας*, Τόμος Α, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο πολιτικών και Κοινωνικών Επιστημών, Διδακτορική Διατριβή, 2017

86. Τζιά,Κ., Παππά, Φ. *Ανάλυση Επικινδυνότητας στα Κρίσιμα Σημεία Ελέγχου σε χώρους μαζικής Εστίασης*, Εκδόσεις Παπασωτηρίου, 2005
87. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Νέστορα Κουράκη, *Έγκλημα και ποινική καταστολή σε εποχή κρίσης*, Αθήνα, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2016
88. Τσάλας, Γ., (Επιμ.- Παρουσίαση), *Το Δικαίωμα στην Τροφή. Παγκόσμια επισιτιστική κρίση και περιβάλλον*, Με τη Συμβολή του Γραφείου του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου για την Ελλάδα και του United Nations Regional Information Center, Αθήνα, Εκδόσεις Καλοκάθη, 2009
89. Τσιλώνης, Β., Π., *Η δικαιοδοσία του Διεθνούς Ποινικού Δικαστηρίου*, Νομική βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2017
90. Τσιτσελίκη,Κ., *Επιβάλλοντας την Ειρήνη. Η νομιμότητα των στρατιωτικών επεμβάσεων και τα όρια του ανθρωπισμού*, Αθήνα, Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2001
91. Τσόμσκυ, Ν., *Ο νέος στρατιωτικός ανθρωπισμός. Μαθήματα από το Κοσσυφοπέδιο*, Δημητριάδου,Α. (μετ.), Αθήνα, εκδ. Scripta, 2000
92. Τσόμσκυ, Ν., Βλτσεκ, Α., *Η τρομοκρατία της Δύσης*, Καψάλης,Χ. (μετ.), Χασαπιδής, Γ., (επιμ). Αθήνα, εκδ. Αντ. Λιβάνη, Αθήνα, 2009
93. Tawney, R. *Η Χριστιανική θρησκεία και η άνοδος του Καπιταλισμού*, Αθήνα, Εκδ. Κάλβος, 1979
94. Φαρσεδάκης,Ι. (Επιμ.), *Η Εγκληματολογική Σκέψη, από τη αρχαιότητα ως τις μέρες μας*, Τεύχος Α΄, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 1990
95. Φαρσεδάκης, Ι. *Στοιχεία Εγκληματολογίας*, Αθήνα, Νομική βιβλιοθήκη, 2005
96. Φόστερ, Ο., *Ιστορία των τριών Διεθνών*, Αθήνα, εκδ. «Γνώσεις», 1980
97. Φλουντζής, Α. *Χαϊδάρι . Κάστρο και Βωμός της Εθνικής Αντίστασης*, Αθήνα, Εκδ. Παπαζήση, 1976
98. Χαΐδου, Α., *Θεπικιστική εγκληματολογία: αιτιολογικές προσεγγίσεις του εγκληματικού φαινομένου*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη, 1996
99. Χαραλαμπίδης Μ., *Η εμπειρία της κατοχής και της Αντίστασης στην Αθήνα. Το Εαμικό αντιστασιακό κίνημα στις ανατολικές συνοικίες της Αθήνας: Καισαριανή, Βύρωνας, Παγκράτι, Γούβα, Υμηττός*, Αθήνα, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Διδακτορική Διατριβή, 2011
100. Χιονίδου,Β., *Λιμός και Θάνατος στην Κατοχική Ελλάδα, 1941-44*, Αθήνα, βιβλιοπωλείο της Εστίας, Ι.Δ., Κολλάρου & Σίας Α.Ε., 2011
101. Χίτλερ, Α., *Ο Αγών μου*, Αθήνα, εκδόσεις ΔΑΡΕΜΑ, τόμος Β΄, 1942
102. Χουλιάρας, Α., *Η Ανάδυση του Διεθνούς Ποινικού Συστήματος*, Αθήνα, Εκδόσεις Σάκκουλας, 2013

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ:

1. Alston, P., Tomasevski, K. (επιμ.) *The Right to Food*, Dordrecht, Martinus Nijhoff, 1984
2. American Association for the Advancement of Science, “Statement by the AAAS board of directors on labeling of genetically modified foods”, 2012 (https://www.aaas.org/sites/default/files/AAAS_GM_statement.pdf)
3. Armstrong, DJ. “Food chemistry and US food regulations”, *J Agri Food Chem* 57(18), 2009
4. Andow, D.,A. Zwahlen, C. “Assessing Environmental Risks of Transgenic Plants“, *Ecology Letters*, Vol. 9. 2006 (<https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1461-0248.2005.00846.x>)
5. Alauddin, M., Tisdell, C., *The Green Revolution and the Economic Development. The Process and its Impact in Bangladesh*, New York, Palgrave, 1991
6. Aslaug, R. (επιμ.) *Green Harms and Crimes. Critical Criminology in Changing World*, London, Palgrave Macmillan, 2015
7. Avery, J. “Fighting Food Fraud”, *European Parliamentary Research Service*, 2014 (<http://www.eprs.ep.parl.union.eu>)
8. Backe, H., *Deutsche Ausbeutungspolitik in den besetzten Gebieten der Sowjetunion während des Zweiten Weltkrieges*, Πανεπιστήμιο Westfälischen Wilhelms, διδακτορική διατριβή, 2010
9. Bailey M, Rotinsulu C, Sumaila U. “The migrant anchovy fishery in Kabui Bay, Raja Ampat, Indonesia: Catch, profitability, and income distribute”, *Mar Pol* 32, 2008
10. Bailly YJR. “The function and cell biology of PrP^C”, *NeuroPrion newsletter*, PRION2008 Special Is. 2008, 2008 (<http://www.NeuroPrion.com>)
11. Bansal, S., Singh, A., Mangal, M., Mangal, A.,K., Kumar, S. “ Food adulteration: Sources, health risks, and detection methods”, *Critical Reviews in food science and nutrition*, Vol. 57, No. 6, 2017 (<http://dx.doi.org/10.1080/10408398.2014.967834>)

12. Barbour, S., Dudley, W. (επιμ.) *Hunger*, Library of Congress Cataloging-in-Publication Data, 2003 (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: (http://www.demes.teimes.gr/spoudastirio/E-NOTES/H/Hunger_Viewpoints.pdf),
13. Barston, R. "The Law of the Sea and Regional Fisheries Organisations", *The International Journal of Marine and Coastal Law*, Volume 14, No 3, 1999
14. Beirne, P. "From Animal Abuse to Interhuman Violence? A Critical Review of the Progression Thesis", *Society and Animals* 12(1), 2004(https://www.researchgate.net/publication/233696660_From_Animal_Abuse_to_Interhuman_Violence_A_Critical_Review_of_the_Progression_Thesis)
15. Beirne, P., South, N., (επιμ.), *Issues in Green Criminology : confronting harms against environments, humanity and other animals*, Routledge, 2007
16. Beirne, P. and South, N (επιμ.) *Issues in Green Criminology*, Devon, Willan Publishing, 2007
17. Beirne, P. *Confronting animal abuse: law, criminology, and human– animal relationships*. New York: Rowman and Little eld Publishers, 2009
18. Beneria, L., Bisnath, S. (επιμ.) *Global tensions: Challenges and opportunities in the world economy*, New York: Routledge, 2004
19. Belasco, W.J. *Food: The key concepts*, New York, Bloomsbury Publishin, 2008
20. Benbrook, C., *Impacts of Genetically Engineered Crops on Pesticide Use: The First Thirteen Years*, The Organic Center, 2009 (<https://www.organic-center.org/reportfiles/GE13YearsReport.pdf>)
21. Bernstein, J., A, Bernstein, L., I, Buchcini, L, Goldman, L., R, Hamilton, R., G, Lehrer, S., Rubin, C., Sampson, H., A. "Clinical and laboratory investigation of allergy to genetically modified foods", *Environ Health Perspect*, Vol. 111(8), 2003 (<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC1241560/>)
22. Black, R. "Action Urged on Illegal Fishing", *BBC News*, 2007 (<http://news.bbc.co.uk/2/hi/6602639.stm>)
23. Blancke, S., Van Breusegem, F., De Jaeger, G., Braeckman, J., & Van Montagu, M. "Fatal attraction: The intuitive appeal of GMO opposition", *Trends in Plant Science*, Vol. 20, 2015 (<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/25868652>)
24. Bodiguel, L., Cardwell, M. (επιμ.), *Food Law Policy. The Regulation of Genetically Modified Organisms: Comparative Approaches*, Oxford Scholarship Online, 2010 (<https://oxfordindex.oup.com/view/10.1093/acprof:oso/9780199542482.001.0001>)
25. Box, S. *Power Crime and Mystification*, New York, Tavistock Publications Ltd, 1983
26. Bouzembrak Y, Marvin H.J.P. "Prediction of food fraud type using data from Rapid Alert System for Food and Feed (RASFF) and Bayesian network modeling", *Food Control*, Vol. 61, 2016
27. Brisman, A., South, N. "A green- cultural criminology: An exploratory outline", *Crime Media Culture* 9(2), 2012
28. Brown, K. "Seeds of Concern," *Scientific American*, 2001
29. Brown, P., "Monsanto drops GM 'terminator'. Worldwide pressure forces drugs company to back down on attempt 'to dominate food supplies' στην εφημερίδα The Guardian, 1999. (<https://www.theguardian.com/science/1999/oct/05/gm.food1>)
30. Butterly, J. R., Shepherd, J. *Hunger: The Biology and Politics of Starvation*, Hanover, NH, University Press of New England, 2010
31. Buzby, J.C., "International Trade and Food Safety Economic Theory and Case Studies", *Agricultural Economic Report*, N. 828, 2003 (<https://www.ers.usda.gov>)
32. Carr, S. "Ethical and Value Based Aspects of the European Commission's Precautionary Principle", *Journal of Agricultural and Environmental Ethics*, Vol. 15(1), 2002. (<https://link.springer.com/article/10.1023/A:1013825216101>)
33. California Food Policy Advocates, "Stanislaus County: A Profile of Poverty" στο *Hunger and Food Assistance*, 2003 (<https://cfpa.net/GeneralNutrition/CFPAPublications/CountyProfiles/2003/Stanislaus.PDF>)
34. Capuano, E., και van Ruth, S. M. "QA: Fraud Control for Foods and Other Biomaterials by Product Fingerprinting", στο *Quality Control*, 2012(<https://doi.org/10.5772/51109>)
35. Caughey, B., Baron, G. S. "Prions and their partners in crime", *Nature.*, Is. 443, 2006 (<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/17051207>).
36. Cecchini, M., Warin, L., "Impact of food labelling systems on food choices and eating behaviours: a systematic review and meta- analysis of randomized studies", *Obesity Reviews*, Vol. 17, Is. 3, 2015(<https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/obr.12364>.)

37. Charlebois, S., Schwab, A., Henn, R., Huck, C., W., "Food Fraud: An exploratory study for measuring consumer perception towards mislabeled food products and influence on self-authentication intention", *Trends in Food Science & Technology*, 2015
38. Chavez, C., Salgado, H. "Individual Transferable Quota Markets under Illegal Fishing", *Environmental & Resource Economics* 31, 2005
39. Churchill, R., Owen, D., *The EC Common Fisheries Policy*, Oxford University Press, 2010 (https://books.google.gr/books?hl=el&lr=&id=2AqYOGj9Z2QC&oi=fnd&pg=PR13&dq=Churchill,+R.,+Owen,+D.,++The+EC+Common+Fisheries+Policy&ots=m_ChB3VVDC&sig=CJDsDzTgmqXUUL1h643rm-PGKc&redir_esc=y#v=onepage&q=Churchill%2C%20R.%2C%20Owen%2C%20D.%20%2C%20The%20EC%20Common%20Fisheries%20Policy&f=false)
40. Clair, D., S., Xu, M., Wang, P., Yu, Y., Fang, Y., Zhang, F., Zheng, X., Gu, N., Feng, G., Sham, P., He, L. "Rates of Adult Schizophrenia Following Prenatal Exposure to the Chinese Famine of 1959- 1961", *American Medical Association*, 2005
41. Clark, E. A., Lehman, H. "Assessment of GM Crops in Commercial Agriculture", *Journal of Agricultural and Environmental Ethics*, Vol. 14, 2001
42. Cohen A. "Sturgeon poaching and black market caviar: a case study", *Environmental Biology of Fishes*, Vol. 48, 1997
43. Coolins, J., Lappe, F., M. *Vom Mythos des Hungers. Die Entlarvung einer Legende: muss Hunger*, Zürich, frischer Alternativ, 1981
44. Collins Dictionary, 2013 (<http://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/wholesome>)
45. Conrad, C. "Organic Food: Can We Trust It? Can We Afford It?" *The Healthy House Institute*, 2009 (<https://www.maidbrigade.com/blog/uncategorized/organic-food-can-we-trust-it-can-we-afford-it/>)
46. Croall, H. "Food, crime, harm and regulation", *Criminal Justice Matters*, vol 90, no 1, 2012
47. Croall, H. "White collar crime, consumers and victimization", *Crime Law Soc. Change*, Vol. 51, 2009
48. Croall, H. "Mistakes, accidents and someone else's fault: the trading offender in court", 15 *Journal of Law and Society*, 1988
49. Croall, H. "Who is the White Collar Criminal?", *British Journal of Criminology*, Vol. 29, 1989
50. Cryer, R., Friman, H., Robinson, D., Wilmschurst, E. "An introduction to international criminal law and procedure", *Cambridge University Press*, New York, 2010 (https://www.academia.edu/19780564/An_Introduction_to_International_Criminal_Law_and_Procedure_second_edition)
51. Cullinan, C. *Wild law: a manifesto for Earth justice*, London: Green Books in association with The Gaia Foundation, 2003
52. Nadrian, V., N. "A Typology of Genocide", *International Review of Modern Sociology* Vol. 5, No. 2, 1975 (<https://www.jstor.org/stable/41421531?seq=1>)
53. Defra, 2013. (<https://www.gov.uk/food-standards-labelling-durability-and-composition>)
54. De Schutter, O. "Analysis of the World Food Crisis by the U.N. Special Rapporteur on the Right to Food", New York and Geneva, EMBARGOED, 2008 (<https://www2.ohchr.org/english/issues/food/docs/SRRTFnotefoodcrisis.pdf>)
55. de Waal, A. *Famine crimes: Politics and the disaster relief industry in Africa*. Oxford, James Currey, 1997
56. De Waal, A. "On famine crimes and tragedies", *Lancet*, 372, 2008 (<https://www.thelancet.com/pdfs/journals/lancet/PIIS0140673608616414.pdf>)
57. Devereux, S., "Sen's entitlement approach: Critiques and counter-critiques", *Oxford Development Studies*, 29(3), 2001 (<https://www.sas.upenn.edu/~dludden/FamineMortality.pdf>)
58. Dobson RLM, Motlagh S, Quijano M, Cambron RT, Baker TR, Pullen AM, Regg BT, Bigalow-Kern AS, Vennard T, Fix A, Reimschuessel R, Overmann G, Shan Y, Daston GP, "Identification and characterization of toxicity of contaminants in pet food leading to an outbreak of renal toxicity in cats and dogs", *Toxicol Sci.*, Vol. 106, 2008 (<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/18689873>)
59. Domingo, J., L., "Toxicity studies of genetically modified plants: A review of the published literature", *Crit. Rev. Food. Sci. Nutr.*, Vol 47, 2007 (<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/17987446>)
60. Dorling, D. 'Prime suspect in Britain', στο Hillyard, P., Pantazis, C., Tombs, S., Gordon, D. (επιμ.) *Beyond criminology: Taking harm seriously*, London, Pluto Press, 2004
61. Douglas M. και Wildavsky A. "Risk and culture: An essay on the selection of technological and environmental dangers", Berkley, *University of California Press*, 1982

62. Doxiades, K.A., The sacrifices of Greece in the Second World War, Αθήνα, Graphic Arts Aspioti – Elka, 1946
63. Dreze, J., Sen, A. *Hunger and public action*. Oxford: Oxford University Press, 1989
64. EC, Commission publishes European test results on horse DNA and Phenylbutazone: No Food Safety Issues but Tougher Penalties to Apply in the Future to Fraudulent Labelling, 2013 (http://europa.eu/rapid/press-release_IP-13-331_en.htm)
65. EJF, “ Pirates and profiteers: How pirate fishing fleets are robbing people and oceans”, *Environmental Justice Foundation, London, UK*, 2005
66. EJF, “All At Sea: The Abuse of Human Rights Aboard Illegal Fishing Vessels”, *Environmental Justice Foundation*, 2010.
67. European Commission. 2001, EC 213/2001, Methods for the analysis and quality evaluation of milk and milk products. Off. J. Eur. Comm. 44:L37/31–L37/99
68. Engel, K., Takeoka, G., R., Teranishi, R., “Genetically modified foods : safety issues, Washington“, DC : American Chemical Society, Vol. 40, 1995 (<https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1002/food.19960400516>)
69. European Centre for Disease Prevention and Control, “Facts about variant Creutzfeldt – Jakob disease“, 2017 (<https://www.ecdc.europa.eu/en/vcjd/facts>)
70. European Commission, Smarter rules for safer food: Commission proposes landmark package to modernise, simplify and strengthen the agri-food chain in Europe, 2013 (https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/MEMO_13_398)
71. European Molecular Biology Organization, “ GM plants for your health”, *Science and Society*, Vol 5, 2004 (<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC1299184/>)
72. Everstine, K., Spink, J. και Kennedy, S., “Economically motivated adulteration (EMA) of food: common characteristics of EMA incidents”, *J. Food Prot.* 4, 2013 (<https://www.scopus.com/home.uri>)
73. Falkheimer, J. και Heide, M. “Trust and Brand Recovery Campaigns in Crisis: Findus Nordic and the Horsemeat Scandal”, *International Journal of Strategic Communication*, 9(2), 2015
74. FAO (Food and Agriculture Organization of the United Nations), *The State of World Fisheries*, FAO, Rome, 2006 (<http://www.fao.org/docrep/009/a0699e/a0699e00.HTM>)
75. FAO, “Report of the World Food Summit Five Years Later”, Part I, 2002 (<http://www.fao.org/3/Y7106E/Y7106E09.htm>)
76. FAO, *Implementation of the International Plan of Action to Prevent, Deter and Eliminate Illegal, Unreported and Unregulated Fishing, Technical guidelines for responsible fisheries*, Rome, FAO, no. 9, 2002 (<http://www.fao.org/3/a-y3536e.pdf>)
77. FAO, “Assuring food safety and quality: Guidelines for strengthening national control systems”, FAO, *Food and Nutrition Paper* 76, 2003
78. Fassam L, Dani S, Hills M. “Supply chain food crime and fraud: a systematic literature review of food criminality”, στο 20th International Symposium on Logistics (ISL 2015), *Designing Responsible and Innovative Global Supply Chains*, Bologna, 2015
79. Fiedler, H., “Dioxins in Milk, Meat, Eggs and Fish”, στο Mello D., (επιμ.), *Food Safety. Contaminants and Toxins*, Cabi Publishing, 2003
80. Food Agricultural Organization of the United Nations, *International Plan of Action to Prevent, Deter and Eliminate Illegal , Unreported and Unregulated Fishing*, Rome, FAO, 2001 (<http://www.fao.org/3/a-y1224e.pdf>)
81. Food and Agriculture Organization (FAO), *Climate Change: Implications for Food Safety*, Rome, 2008 (http://www.fao.org/ag/agn/agns/files/HLC1_Climate_Change_and_Food_Safety.pdf)
82. Food Security Information Network, *Global Report of Food Crisis*, 2019 (<https://www.wfp.org/publications/global-report-food-crises-2018>)
83. Food Security Information Network, *Global Report of Food Crisis*, 2018 (<https://www.wfp.org/publications/global-report-food-crises-2018>)
84. Food Standards Agency, “Food crime Understanding food crime and how to report it” (<https://www.food.gov.uk/safety-hygiene/food-crime#types-of-food-crime>)
85. Förster, J. “Das Unternehmen „Barbarossa“ als Eroberungs- und Vernichtungskrieg” , *DRZW*, Bd. 4, 1991
86. Froese, R., Kesner-Reyes, K., “Impact of Fishing on the Abundance of Marine Species”, *ICES Council Meeting Report CM 12/L.*, 2002 (<http://www.ices.dk/sites/pub/CM%20Documents/2002/L/L1202.pdf>)
87. FSA, “FSA: Issues Statement Following Ministry of Justice Announcement About Non Halal meat”, 2013 (<http://www.food.gov.uk/news-updates/news/2013/feb/m-o-j#UXwOkLWG2So>)

88. Funk, C., “5 key findings on what Americans and scientists think about science“, (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση του Ερευνητικού Κέντρου Pew: <http://www.pewresearch.org/fact-tank/2015/01/29/5-key-findings-science/>)
89. Gallant, T., W., *Modern Greece - Brief Histories Series*, Λονδίνο, Εκδ. Arnold, 2001
90. Gallic, B.,L., Cox,A., “An economic analysis of illegal, unreported and unregulated (IUU) fishing: Key drivers and possible solutions”, *Marine Policy* 30, 2006
91. Gachet , E., Martin, G.G., Vigneau, F., Mayer , G., “ Detection of Genetically Modified Organisms (GMOs) by : a Brief Review of Methodologies Available ” *Terns in Foods Science and Technology*, Vol. 9, 1999 (https://www.researchgate.net/publication/228484890_Detection_of_genetically_modified_soybeans_in_miso_by_polymerase_chain_reaction_and_nested_polymerase_chain_reaction)
92. Geis, G., Meir, R. & Salinger, L., *White-collar crime; Classic and Contemporary Views*, N.Y, Free Press, 1995
93. Gerhard, G., “Food and Genocide:Nazi Agrarian Politics in the Occupied Territories of the Soviet Union”, *Contemporary European History*, Volume 18, Issue 01, 2009
94. Gerlach, C. *Kalkulierte Morde:Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weißrußland 1941 bis 1944*, Hamburger Edition HIS, 2013 (https://books.google.gr/books?hl=el&lr=&id=i119DwAAQBAJ&oi=fnd&pg=PP5&dq=der+Hungerplan&ots=YJQ-T7PQ9p&sig=zzV4M4JaBcJDwhQwjLe5oeF0GFo&redir_esc=y#v=onepage&q=der%20Hungerplan&f=false)
95. Gianni, M., Simpson,W., *The Changing Nature of High Seas Fishing: how flags of convenience provide cover for illegal, unreported and unregulated fishing*, Australian Department of Agriculture, Fisheries and Forestry, International Transport Workers’ Federation, and WWF International, 2005 (https://www.agriculture.gov.au/sites/default/files/sitecollectiondocuments/fisheries/iuu/iuu_flags_of_convenience.pdf)
96. Gibbs, C., Gore, M., McGarrell, E. και Rivers, L. “Introducing conservation criminology: Towards interdisciplinary scholarship on environmental crimes and risks”, *British Journal of Criminology*, 50(1), 2010
97. Glover, D., “Monsanto Smallholder Farmers: a case study in CSR από το Third World Quarterly”, *Institute of Development Studies, University of Sussex* , Falmer, Brighton Vol. 28, No. 4, 2007(<https://www.tandfonline.com/loi/ctwq20>)
98. Gluck, J. P., DiPasquale, T. και Orlans, B.F., *Applied Ethics in Animal Research: Philosophy, Regulation and Laboratory Applications*, West Lafayette, Purdue University Press, 2002
99. Gray, A Hinch, R. (επιμ.), *Handbook of Food Crime. Immoral and illegal practices in the food industry and what to do about them*, Great Britain, Policy Press, 2018
100. Green, P., Ward, T., “State crime: Governments, violence and corruption”, *London, Pluto Press*, 2004
101. Griffith, C.J., Livesey, K.M. and Clayton, D. “Food Safety Culture. The Evolution of an Emerging Risk Factor?”, *British Food Journal*, In Press, 2010
102. Gomiero, T. , “Soil degradation, land scarcity, and food security: Reviewing a complex challenge”, *Sustainability*, Vol 8(3), 2016 (<https://www.mdpi.com/2071-1050/8/3/281>)
103. Gosh, K., C. *Famines in Bengal, 1770-1943*, Calcutta, Indian Associated Publishing Company, 1945
104. Goy, P., A. “Commentary: GM crops – opportunities for environmental and consumer benefits”, *Journal of Risk Research*, 2000
105. Gurian-Sherman, D., *Failing to Yield: Evaluating the Performance of Genetically Engineered Crops*, Union of Concerned Scientists, 2009 (<https://www.ucsusa.org/sites/default/files/2019-10/failure-to-yield.pdf>)
106. Hart, K., *Eating in the Dark*, New York, Pantheon Books, 2002
107. Hartmann, C., Huerter, J., Jureit, U. (επιμ.) *Verbrechen der Wehrmacht, Μόναχο*, Bilanz einer Debatte, C.H. Beck, 2005
108. Harvey, D. , *Justice, Nature and the Geography of Difference*, Oxford, Blackwell, 1996
109. Heller A., *Η Θεωρία των Αναγκών στον Μαρξ*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1975
110. Henry S., Lanier, M.M. (επιμ.) *What is crime: Controversies over the nature of crime and what to do about it*, New York, Rowman & Littlefield Publishers
111. Hillyard, P. and Tombs, S., "From "crime" to social harm? ", *Crime, Law and Social Change*, vol 48, 2007

- 112.Hillyard, P., Tombs, P. (επιμ) *Beyond criminology: Taking harm seriously*, London, Pluto Press, 2004
- 113.Howard-Hassmann, R. E. *State Food Crimes*, United Kingdom, Cambridge University Press, Cambridge CB2 8BS, 2016
- 114.Hopkins, K., “The Risks on the Table”, *Scientific American* 4, 2001
- 115.Hörnlimann B, Riesner D, Kretzschmar H. (επιμ), *Prions in humans and animals*, Berlin, 2006
- 116.Howe, P. “Archetypes of famine and responses”, *Disasters*, Volume 34(1) (<https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/j.1467-7717.2009.01113.x>)
- 117.HSTF, *Closing the Net: Stopping Illegal Fishing on the High Seas*, Final Report of the Ministerially-led Task Force on IUU Fishing on the High Seas. High Seas Task Force, 2006 (www.imcsnet.org/imcs/docs/hstf_nal_report.pdf)
- 118.Houghton, J.R., Rowe, G., Frewer, L.J., van Kleef, E., Chrysoschoidis, G., Kehagia, O., Korzen-Bohr, S., Lassen, J., Pfenning, U. και Strada, A. “The quality of food risk management in Europe: perspectives and priorities”, *Food Policy* 33 (1), 2008
- 119.Hug, K., “ Genetically modified organisms: Do the benefits outweigh the risks? ”, *Medicina*, Vol 44(2), 2008 (<https://www.mdpi.com/1010-660X/44/2/87>)
- 120.ICMSF (Internation Commission on Microbiological Specifications for Food) of the international Union of Microbiological Societies, *Microorganisms in Foods, Application of the HACCP system to ensure microbiological safety and quality*, NY, Blackwell Scientific Publications, 2018
- 121.Iatrides J.,O., (επι.), *Greece in the 1940s. A nation in crisis* , University Press of New England, Ανώτερο και Λονδίνο, 1981
- 122.Jacquet ,J., L., Pauly,D. “Trade secrets: Renaming and mislabeling of seafood”, *Marine Policy* 32, 2008
- 123.Jennings S., Keiser MJ , “ The effects of fishing on marine ecosystems”, *Advances Marine Biology* 34, 1998 (https://fish.gov.au/Archived-Reports/2014/Documents/2014_refs/Jennings%20et%20al%201998.pdf)
- 124.Jonassohn, K.“Hunger as a Low Technology Weapon: With Special Reference to Genocide”, *Occasional Papers. Concordia University*,Montreal Institute for Genocide Studies, 1991
- 125.Johnson R, “Food Fraud and “Economically Motivated Adulteration” of Food and Food Ingredients”, *CRS Report, Congressional Research Service*, 2014
- 126.Kang, G. M. “A Case for the Prosecution of Kim Jong Il for Crimes against Humanity, Genocide, and War Crimes”, *Columbia Human Rights Law Review*, 2006
- 127.Kelly, J., *The Graves Are Walking: The Great Famine and the Saga of the Irish People*. New York, Henry Holt, 2012
- 128.Key, S., Ma, J.,K., Drake, P., M., “Genetically modified plants and human health”, *J R Soc Med.*, Vol 101, 2008 (<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/18515776>)
- 129.Kinealy, C., *The Irish Famine 1845-52*, Publishers Weekly, 1995
- 130.Klinke, A., Dreyer, M., Renn, O., Stirling, A., Zwynenberg, P., “Precautionary risk in European regulation in European governance”, *Journal of risk research*, Vol 9, No 9, 2006
- 131.Klümper, W., & Qaim, M., “A meta-analysis of the impacts of genetically modified crops”, *Plos One.*, Vol.9(11), 2014 (<https://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0111629>)
- 132.Knebel, P., Tickner, J., “The precautionary principle and public health ”, *American Journal of Public Health*, Vol 91, No 9 , 2001
- 133.Krakowska,M., Grzelak,T., Czyżewska, K., “Benefits and risks associated with genetically modified food products”, *Ann Agric Environ Med*, Vol. 20(3), 2003 (<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/24069841>)
- 134.Lakshmi, V., “Review article on food adulteration”, *International J Sci. Inventions Toady*, Vol. 1(2), 2012
- 135.Lang, T., Millstone,E., *The Atlas of Food*, US, Earthscan, 2003
- 136.Lane,P.“Ecofeminism meets Criminology”, *Theoretical Criminology*, Vol. 2, No 2, 1998
- 137.Lawrence, F., *Not on the label! What really Goes into the Food on your Plate*, London, Penguin Books, 2004a
- 138.Lee, D. The North Korean Famine and Food Shortage:The Problem, the Politics, and the Policy, LEDA at Harvard Law School, 2006 (<https://dash.harvard.edu/bitstream/handle/1/8944674/LeeD06.html>)
- 139.Lemaux P. “Genetically engineered plants and foods: A scientist’s analysis of the issue (part 1)”, *Annu Rev Plant Biol.*, Vol, 59, 2008 (<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/18284373>)

140. Lenaerts, K. “The rules of Law and the Coherence of the judicial system of the European Union”, *Common Market Law Review*, Vol 44, 2007 (<https://www.kluwerlawonline.com/abstract.php?area=Journals&id=COLA2007138>)
141. Lorenzo, N, *A Visual Approach for Green Criminology. Exploring the Social Perception of Environmental Harm*, U.K. , Palgrave Macmillan UK, 2016 (<https://www.palgrave.com/gp/book/9781137546678>)
142. Lord, N., Elizondo, C., J., F., Spencer, J. “The dynamics of food fraud: The interactions between criminal opportunity and market (dys)functionality in legitimate business”, *Criminology & Criminal Justice*, Williamson Building, University of Manchester, 2017 (<https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/1748895816684539>)
143. Lübbers, G., C., *Wehrmacht und Wirtschaftsplanung für das Unternehmen „Barbarossa“*, Westfälischen Wilhelms-Universität, Διδακτορική διατριβή, 2010
144. Lynch, M., και Stretesky, P. “The Meaning of Green: Contrasting criminological perspectives”. *Theoretical Criminology*, 7(2), 2003
145. Lynch, M.J., Long, M.A., Stretesky, P.B. *Green Criminology and Green Theories of Justice. An Introduction to a Political Economic View of Eco-Justice*, Switzerland, Palgrave Macmillan, 2019
146. Macartney J., *Two executed over tainted milk that killed babies*. The London Times, 2009
147. Mafra I, Ferreira I. και Oliveira M. “Food authentication by PCR-based methods”, *European Food Research and Technology*, Vol. 227, 2008 (https://www.researchgate.net/publication/225552123_Food_authentication_by_PCR-based_methods)
148. Mak, K.K.W., Yanase, H., Renneberg, R. “Cyanide fishing and cyanide detection in coral reef fish using chemical tests and biosensors”, *Biosens. Bioelectron.* 20(12), 2005 (<https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0956566304004270>)
149. Malthus, T. *An essay on the principle of population*, Oxford , Oxford University Press, 1798 (<http://socserv2.mcmaster.ca/~econ/ugcm/>)
150. McCormick, J., *Reclaiming Paradise: The Global Environmental Movement*, Bloomington and Indianapolis, Indiana University Press, 1991, σσ. 1-25. (https://books.google.gr/books?hl=el&lr=&id=xC16yGp9HUC&oi=fnd&pg=PA1&dq=environmental+movement&ots=pEURP8O0K5&sig=nZOq_GZM6SZFyxMKQXp_6QuTqsQ&redir_esc=y#v=onepage&q=environmental%20movement&f=false)
151. McCue, M., D., (επιμ.), *Comparative Physiology of Fasting, Starvation, and Food Limitation*, Berlin Heidelberg , Springer Verlag 2012
152. McGovern, D. “EU Suspends Chinese Shrimp Imports Over Food Safety Concerns,” *WorldCatch News Network*, Jan. 25, 2002 (www.worldcatch.com)
153. McLaughlin, E., Muncie, J. *The SAGE Dictionary of Criminology*, London, California, New Delhi, SAGE Publications Ltd, 2006
154. McGrath, M. “World’s largest food and beverage companies 2017: Nestle, Pepsi And Coca-Cola Dominate The Field ”, στην εφημερίδα “Forbes”, 2017 (<https://www.forbes.com/sites/maggiemcgrath/2017/05/24/worlds-largest-food-and-beverage-companies-2017-nestle-pepsi-and-coca-cola-dominate-the-landscape/#75a40ce33a69>)
155. Majjala R, Korkeala H, Nevas M. “Patterns of food frauds and adulterations reported in the EU rapid alert system for food and feed and in Finland ”, *Food Control*, Vol. 47, 2015
156. Mangusson, M., K, & Hursti, U.K., “Consumer Attitudes Towards Genetically Modified Foods”, *Appetite*, Vol. 39, 2002 (<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/12160561>)
157. Manning, L., “Food fraud: policy and food chain”, *Current Opinion in Food Science*, Vol. 10, 2016
158. Manning L, Smith R, Soon JM. “Developing an organizational typology of criminals in the meat supply chain”, *Food Policy*, Vol. 59, 2016
159. Manning, L., Soon, J., M. “Developing systems to control food adulteration”, *Food Policy*, Vol. 49, Μέρος 1^ο, 2014
160. Marcus D. “Famine Crimes in International Law”, *The American Journal of International Law*, vol. 97, 2003
161. Mazower, M. *Inside Hitler’s Greece. The experience of occupation 1941-1944*, Νιου Χέιβεν και Λονδίνο, Yale University Press, 1933, σελ. 50.
162. Marx., K. *Das Kapitel*, Βερολίνο, Εκδόσεις Dietz, Α΄ τόμος, 1975,
163. Mechlem, K., “ Food Security and the Right to Food in the Discourse of the United Nations”, *European Law Journal*, Vol. 10, No. 5, September 2004
164. Mello D., (επιμ.), *Food Safety. Contaminants and Toxins*, Cabi Publishing, 2003

165. Meloni, D., Arca, C., & Piras, P. "Inaccuracy of labeling and visual inspection for microsporidian parasites in anglerfish *lophius litulon* (Jordan, 1902) collected from Chinese retail markets in Sardinia, Italy", *Journal of Food Protection*, 78(6), 2015
166. Müller, A., Dietrich, J., Hellwig, F., T., (επιμ.), *Gentechnologie bei Pflanzen*, Akademie für Technikfolgenabschätzung in Baden Württemberg, 1998 (<https://elib.uni-stuttgart.de/bitstream/11682/8635/1/gentech.pdf>)
167. Mol, A.P.J., Bulkeley, H., "Food Risks and the Environment Changing: Perspectives in a Changing Social Order" *Journal of Environmental Policy and Planning*, Vol. 4, 2002
168. Moretti V M, Turchini G M, Bellagamba F. και Caprino F. "Traceability issues in fishery and aquaculture products", *Veterinary Research Communications*, 27, 2003
169. MRAG, Review of impacts of illegal, unreported and unregulated fishing on developing countries. Final Report. Report prepared for the UK's Department for International Development with support from the Norwegian Agency for Development Cooperation, 2005.
170. MRAG, "Study and analysis of the status of IUU fishing in the SADC region and an estimate of the economic, social and biological impacts", *Volume 2-Main Report*, 2008. (http://www.illegal-fishing.info/item_single.php?item=document&item_id=601&approach_id=)
171. Muncie, J., Talbot, D. και Walters R. (επιμ.), *Crime: Local and global*, Cullompton, Willan Publishing, 2010
172. Myhr, A., I., Traavik, T. "Genetically modified (GM) crops: Precautionary science and conflicts of interests", *Journal of Agricultural and Environmental Ethics* 16 (3), 2002 (<https://link.springer.com/article/10.1023%2FA%3A1023686900879>)
173. National Research Council, "Food Insecurity and Hunger in the United States: An Assessment of the Measure", Washington, DC: The National Academies Press, 2006 (<https://doi.org/10.17226/11578>)
174. Nestle, M. *Food politics: How the food industry influences nutrition and health*, Berkeley, University of California Press, 2002
175. OECD, *Fish piracy. Combating illegal, unreported and unregulated fishing*, Paris, OECD, 2004
176. OECD, *Why fish piracy persists: the economics of illegal, unreported and unregulated fishing*, Paris, OECD; 2005 (http://www.fao.org/fi/static-media/MeetingDocuments/cwp/cwp_23/inf4e.pdf)
177. O Grada, C., *Famine: A Short History*. Princeton, Princeton University Press, 2009
178. Opitz, P., Z. "Weltprobleme", *Bayerische Landeszentrale für Politische Bildungsarbeit*. München, 2. Auflage, 1982
179. Ortea I, Pascoal A, Cañas B, Gallardo JM, Velázquez JB και Calo-Mata P. "Food authentication of commercially relevant shrimp and prawn species: From classical methods to Foodomics", *Electrophoresis* 33, 2012
180. Palma, M.A., *Promoting Sustainable Fisheries: The International Legal and Policy Framework to Combat Illegal, Unreported and Unregulated Fishing*, Martinus Nijhoff Publishers, 2010, σσ.40- 50 επ. (https://books.google.gr/books?hl=el&lr=&id=ZTN8Fivl-AAC&oi=fnd&pg=PR3&ots=b71rHEMEH3&sig=ZRRaNonP7k319zYgmbfhOsRbD2k&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false)
181. Pascalev, A., "You are what you eat: Genetically modified foods, integrity and society", *Kluwer Academic Publisher*, Vol. 16, 2003 (<https://link.springer.com/article/10.1023/B:JAGE.0000004962.00050.17>)
182. Pauly, D., Christensen, V., Guenette, S, Pitcher, T.J, Sumaila U., Walters, C., J., Watson, R. Zeller, D. "Towards sustainability in world fisheries", *Nature* 418, 2002 (<https://www.nature.com/articles/nature01017#auth-8>)
183. Pemberton, S. "Social harm future(s): Exploring the potential of the social harm approach", *Crime, Law and Social Change*, vol 48, 2007
184. Petrossian, G., A., "Preventing illegal, unreported and unregulated (IUU) fishing: A situational approach", *Department of Criminal Justice, John Jay College of Criminal Justice*, 2014 (http://transparentsea.co/images/8/8c/Study_of_the_status_of_IUUfishing_in_sadcregion_n_e_stimate_ESBI_vol2_eng.pdf)
185. Petrossian G., Pezzella, F. "IUU Fishing and Seafood Fraud: Using Crime Script Analysis to Inform Intervention", *Annals, Aapss*, 679, 2018
186. Pinto, D.A., Bottaro, M., Bonerba, E., Bozzo, C., Ceci, E., Marchetti, P., Mottola A., και Tantillo, G. "Occurrence of mislabeling in meat products using DNA-based assay", *Journal of Food Science and Technology*, vol. 52, 2015

187. Pires, S.F., και Moreto, W. “Preventing wildlife crimes: Solutions that can overcome the “tragedy of the commons”, *European Journal on Criminal Policy and Research* 17 (2), 2011
188. Pitcher, T., Kalikoski, D. and Pramod, G., “Evaluations of compliance with the FAO (UN) Code of Conduct for Responsible Fisheries”, *Fisheries Centre Research Report* 14(2), The Fisheries Centre, UBC, 2006
189. Pustjens AM, Weesepeel Y, van Ruth SM. “Food fraud and authenticity: emerging issues and future trends ”, *Innovation and Future Trends in Food Manufacturing and Supply Chain Technologies*, Vol. 3, 2016
190. Prahl, H.W., Setzwein, M, *Soziologie der Ernährung*, Opladen, Springer Fachmedien Wiesbaden GnbH, 1999
(https://books.google.gr/books?hl=el&lr=&id=UBHuBQAAQBAJ&oi=fnd&pg=PA7&dq=er+nahrung&ots=NwHzY3mJZ_&sig=Y9oi9IsBJwmE_coe2l7XMAgQDns&redir_esc=y#v=onepage&q=ernahrung&f=false)
191. Rangasami, A. ““Failure of Exchange Entitlements’ Theory of Famine: A Response.”, *Economic and Political Weekly* 20(41, 42), 1985
192. Ravallion, M., *Markets and Famines*, Oxford, Clarendon Press, 1987
193. Riedel, E., “Menschenrechte der dritten Dimension”, *Europäische Grundrechte-Zeitschrift* : EuGRZ, Engel, 1989
194. Robin, M., *The World According to Monsanto, Pollution, Corruption and the Control of our Food*, New York, The new Press, 2010
195. Rosso Grossman, M., “Biotechnology, Poverty Rights and the Environment”, *American Journal of Comparative Law*, Vol. 50, 2002
196. Royzman, E., B., Cusimano, C., Metas, S., Leeman, R., F. “Is Opposition to Genetically Modified Food Morally Absolutist? A Consequence-Based Perspective”, *Perspectives on Psychological Science*, 2019 (<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/31877108>)
197. Ruggiero, R. και South, N., “Green Criminology and Crimes of the Economy: Theory, Research and Praxis”, *Critical Criminology*, Vol. 2, 2013
198. Sadeleer, N., S. “ The Precautionary principle in EC Health and Environmental law ” *European Law Journal*, Vol 12, Is. 2, 2006 (<https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/j.1468-0386.2006.00313.x>).
199. Sarpong, S., “Traceability and supply chain complexity: confronting the issues and concerns”, *European Business Review*, Vol. 26 Iss 3 , 2014
200. Schoder, D., “ Melamine milk powder and infant formula sold in East Africa”, *J. Food Prot.* 73 (9), 2010 (<https://foodprotection.org/doi/abs/10.4315/0362-028X-73.9.1709>)
201. Scott, D. “When Precaution Points Two Ways: Confronting ‘West Nile Fever’”, *Canadian Journal of Law and Society* 20(2), 2005
202. Sen, A. *Development as Freedom*, New York, Alfred A. Knopf, 1999
203. Sen, A. *Poverty and Famine. An Essay on Entitlement and Famines*, Clarendon Press Oxford, 1981
204. Sen, K., A., “Ingredients of famine analysis: availability and entitlements”, *Quarterly Journal of economics*, τομ. 95, 1970
205. Sharma K., Paradakar, M., “The melamine adulteration scandal”, *Food Sec.*, Vol. 2., 2010 (<https://link.springer.com/article/10.1007/s12571-009-0048-5>)
206. Silveira JR, Raymond GJ, Hughson AG, Race RE, Sim VL, Hayes SF, Caughey B. “The most infectious prion protein particles”, *Nature*, 2005
207. Silveira, J. R., Caughey, B. & Baron, G. S. “Prion protein and the molecular features of transmissible spongiform encephalopathy agents”, *Curr. Top. Microbiol. Immunol.*, 284, 2004
208. Slapper, G., Tombs, S., *Corporate Crime*, Longman, 1999
209. Smith, L., C., Obeid A., E., Jensen H. H., “The geography and causes of food insecurity in developing countries”, *Agricultural Economics*, τομ. 22, 2000
210. Smith, A., Pilcher, J. M. and Goldstein, D. “Food scholarship and food writing”, *Food, Culture & Society*, vol 13, no 3, 2010
211. Schilter, N., Constable, A., “Regulatory control of Genetically Modified (GM) Foods: Likely Developments”, *Toxicology Letters*, Vol. 127, 2002
(<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/12052676>)
212. Skinnider, E. “Victims of Environmental Crime – Mapping the Issues”, Vancouver, *The International Centre for Criminal Law Reform and Criminal Justice Policy*, 2011
213. Slovic, P. “Perception of Risk”, *Science*, Vol. 263, 1987
(<https://science.sciencemag.org/content/236/4799/280/tab-article-info>)

214. Sohlberg, P. "Amartya Sen's Entitlement Approach: Empirical Statement or Conceptual Framework?" *International Journal of Social Welfare* 15(4), 2006
215. South, N. και Brisman, A. (επιμ.) Routledge International Handbook of Green Criminology. London and New York: Routledge, 2013
216. South, N. (επιμ.) *Green Criminology*, London, Routledge, 2006 (<https://www.taylorfrancis.com/books/e/9781315093390/chapters/10.4324/9781315093390-7>)
217. South, N. "A green field for Criminology? A proposal for a perspective", *Theoretical Criminology*, Vol 2 (2), 1998
218. Spink J, Helferich, O.K, Griggs, J.E. "Combating the impact of product counterfeiting" *Distribution Bus Manage J* 10(1), 2010
219. Spink J, και Moyer DC, "Defining the Public Health Threat of Food Fraud", *J Food Sci.*, 2011 (<https://foodfraud.msu.edu/wp-content/uploads/2014/07/food-fraud-ffg-background-v11-Final.pdf>)
220. Spinoux de Vendomois, J., Roullier, F., Sellier, D., Seralini, G.-E., "A comparison of the Effects of Three GM Corn Varieties on Mammalian Health", *International Journal of Biological Sciences*, Vol. 5(7), 2009 (<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2793308/>)
221. Stipp, D. και Curry, S. "Farewell, my logo", *Fortune*, 133(10), 1996 (<https://www.scopus.com/home.uri>)
222. Streit, C., *Keine Kameraden. Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen 1941–1945*, Stuttgart, Deutsche Verlagsanstalt, 1978
223. Taylor, D.M., Woodgate, S.L., "Bovine spongiform encephalopathy: the causal role of ruminant-derived protein in cattle diets", *Rev. sci. tech. Off. int. Epiz.*, 16 (1), 1997 (<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/9329116>).
224. Taylor, W. W., Bartley, D. M., Goddard, D. M., Leonard, N. J. και Welcomme, R. (επιμ.) *Freshwater, fish and the future: proceedings of the global cross-sectoral conference*, Food and Agriculture Organization of the United Nations, Rome, Michigan State University, East Lansing, American Fisheries Society, Bethesda, Maryland, 2016 (<http://www.fao.org/3/a-i5711e.pdf>)
225. Little, T. (επιμ.), *Anti-counterfeiting: A global guide*, London, Globe Business Publishing, 2010
226. Tosun, M., "Detection of adulteration in honey samples added various sugar syrups with $^{13}\text{C}/^{12}\text{C}$ isotope ratio analysis method", *Food Chemistry* 138, 2013 (<http://dx.doi.org/10.1016/j.foodchem.2012.11.068>)
227. Tyner, J., A., Rice, S. "To live and let die: Food, famine, and administrative violence in Democratic Kampuchea, 1975–1979", *Kent State University*, Political Geography, 2015 (<https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0962629815000372>)
228. Ubalua A. "Transgenic plants: Successes and controversies", *Biotechnol Mol Biol Rev.*, Vol.4(6), 2009 (https://www.researchgate.net/publication/228642912_Transgenic_plants_Successes_and_controversies)
229. Ulberth, F., Karasek, L. και Wenzl, T., *Proficiency Test on the Determination of Mineral Oil in Sunflower Seed Oil - Results of an Interlaboratory Comparison*, European Commission, Joint Research Centre, Institute for Reference Materials and Measurements, 2009
230. United Nations, "World population prospects 2019", 2017, (<https://esa.un.org/unpd/wpp/>)
231. United States Holocaust Memorial Museum, *The Treatment of Soviet Pows: Starvation, Disease and Shootings, June 1941- January 1942*, Washington, DC (<https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/the-treatment-of-soviet-pows-starvation-disease-and-shootings-june-1941-january-1942>)
232. Van der Meulen, B.M.J., "Is Current EU food safety geared up for fighting food fraud", *Journal für Verbraucherschutz und Lebensmittelsicherheit*, Vol, 10, 2015 (<https://link.springer.com/article/10.1007/s00003-015-0992-2>)
233. Van Woerkum, C.M.J and van Lieshout, M. "Reputation management in agro-food industries: safety first", *British Food Journal*, Vol. 109, No. 5, 2007
234. Verma C, "Nanda S, Singh RK, Singh R.B Sanjay S. A review on impacts of genetically modified food on human health", *Open Nutraceuticals J.*, Vol 4, 2011 (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <https://benthamopen.com/ABSTRACT/TONUTRAJ-4-3>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

235. Violeta, H. "Famine in occupied Greece Causes and Consequences", *Journal of Modern Greek Studies*, Johns Hopkins University Press, Volume 26, N.2, 2008 (<https://muse.jhu.edu/article/253490/pdf>)
236. Vos, E. "EU Food Safety Regulation in the aftermath of the BSE Crisis", *Journal of Consumer Policy*, Vol.23,2000 (<https://link.springer.com/article/10.1023/A:1007123502914>)
237. Waldman, L. "When Social Movements Bypass the Poor: Asbestos Pollution, International Litigation and Griqua Cultural Identity", *Journal of Southern African Studies* 33(3), 2007
238. Weis, T. *The global food economy: The battle for the future of farming*, London, Zed Book, 2007
239. Wells G.A.H., Scott A.C., Johnson CT., Gunning R.F., Hancock R.D. Jeffrey M., Dawson M., Bradley R. "A novel progressive encephalopathy in cattle", *Vet. Rec.*, 121, 1987
240. White, A.T., Vogt, H.P., Arin, T. "The Philippine Coral Reefs Under Threat: The Economic Losses Caused by Reef Destruction", *Mar. Pollut. Bull.* 40, 2000 (<https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0025326X00000229>)
241. White, R. "Environmental issues and the criminological imagination", *Theoretical Criminology*, vol 7, no 4,2003
242. White, R. , *Crimes against nature: Environmental criminology and ecological justice*, Cullompton, Willan Publishing, 2008
243. White, R., "Environmental Crime in Global Context :Exploring the Theoretical and Empirical Complexities", *Current Issues in Criminal Justice*, 16 (3), 2005a
244. White, R., (επιμ.), *Controversies in Environmental Sociology*, Cambridge, Cambridge University Press, 2004
245. White R (επιμ.), *Global Environmental Harm, Criminological Perspectives*: 3-19, Cullompton, Willan Publishing, 2010
246. White R. *Transnational environmental crime: toward an eco-global criminology*, London, Routledge, , 2011
247. White, R. *Environmental Harm: An Eco- justice perspective*, Great Britain, Policy Press, 2013
248. White, R., and Heckenberg, D., *Green Criminology: An Introduction to the Study of Environmental Harm*, London, England, Routledge, 2014
249. White, R. (επιμ.) *Transnational Environmental Crime*, New York, Routledge, 2017
250. White, R., "Green victimology and non-human victims", *International Review of Victimology*, University of Tasmania, Australia, 2019 (<https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/0269758017745615>)
251. Wilesmith J.W., Wells G.A.J., Cranwell M.P. & Ryan J.B.M. "Bovine spongiform encephalopathy: epidemiological studies" *Vet. Rec.*, 123, 1998
252. Wilcock, A., E., Boys, K., A., *Reduce product counterfeiting: An integrated approach*, Kelley School of Business, Indiana University, Elsevier Inc, 2013 (<http://dx.doi.org/10.1016/j.bushor.2013.12.001>)
253. Williams, C. "An environmental victimology", *Social Justice*, 23 (4), 1996
254. Wim, V *Europe's horsemeat scandal is unfortunate, but it is not a full blown crisis*, London, UK, London School of Economics and Political Science, 2013 (<https://biblio.ugent.be/person/801001000773>)
255. Wilson, D., Ross, S., *Crime Victims and Policy: International Contexts, Local Experiences*, Palgrave Macmillan, 2015
256. World Health Organization, "Malnutrition", 2018 (<https://www.who.int/en/news-room/fact-sheets/detail/malnutrition>)
257. Who, *Modern Food Biotechnology, Human Health and Development an Evidence- Based Study*, Ελλάδα, World Health Organization, 2005 (https://www.who.int/foodsafety/publications/biotech/biotech_en.pdf)
258. Worm, B., Barbier, E.B., Beaumont, N., Duffy, J.E., Folke, C., Halpern, B.S., Jackson, J.B.C., Iotze, H.K., Micheli, F., Palumbi, S.R., Sala, E., Selkoe, K.A., Stachowicz, J.J., Watson, R., "Impacts of Biodiversity Loss", *Ocean Ecosystem Services, Science* 3 (314), 2006
259. Yonekura K, Saito K. "Review: Genetically modified plants for the promotion of human health", *Biotechnol Lett.*, Vol 28, 2006
260. Zach, L., Doyle, M.E., Bier, V., Czuprynski, C., "Systems and governance in food import safety: A U.S. perspective", *Food Control* 27 (1), 2012
261. Ziegler, J., *Wir lassen sie Verhungern. Die Massenvernichtung in der Dritten Welt*, Μόναχο, Εκδ. Bertelsmann, 2012

262. Zhu, X., Xie, X., "Effects of knowledge on attitude formation and change toward genetically modified foods", *Risk Analysis*, Vol. 35, 2015 (<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/25693867>)

ΚΑΝΟΝΙΣΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ :

1. ν. 1650/86 «Για την προστασία του περιβάλλοντος», (ΦΕΚ 160/Α/16-10-86) (<http://www.fdpardonas.gr/files/1650-1986.pdf>)
2. Ν. 4042/2012 άρ. 3 και 7. «Ποινική προστασία του περιβάλλοντος - Εναρμόνιση με την Οδηγία 2008/99/ΕΚ - Πλαίσιο παραγωγής και διαχείρισης αποβλήτων - Εναρμόνιση με την Οδηγία 2008/98/ΕΚ - Ρύθμιση θεμάτων Υπουργείου Περιβάλλοντος, Ενέργειας και Κλιματικής Αλλαγής», (ΦΕΚ Α' 24/13-02-2012) (<https://www.taxheaven.gr/laws/law/index/law/413>)
3. ν. 2251/1994 (Α' 191) «Προστασία των Καταναλωτών» (<http://www.synigoroskatanaloti.gr/docs/law/gr/YA-5338-N-2251.pdf>)
4. Οδηγία 2012/29/ΕΕ «για τη θέσπιση ελάχιστων προτύπων σχετικά με τα δικαιώματα, την υποστήριξη και την προστασία θυμάτων της εγκληματικότητας και για την αντικατάσταση της απόφασης-πλαίσιου 2001/220/ΔΕΥ του Συμβουλίου». (<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:32012L0029&from=FR>)
5. Χάρτης των Θεμελιωδών δικαιωμάτων (<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:C2012/326/02&from=EL>)
6. Ν 3500/2006 ΦΕΚ Α' 232/24 10.2006 (<https://www.e-nomothesia.gr/oikogeneia/n-3500-2006.html>)
7. Ν 4198/2013 ΦΕΚ Α' 215/11 10./2013 (https://www.dsth.gr/documents/10180/10516/FEK_A215_2013.pdf?version=1.1)
8. Ν. 4285/2014 ΦΕΚ Α' 191/10.9.2014 (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <https://www.taxheaven.gr/laws/law/index/law/633> , Τελευταία ροσπέλαση στις 26/1/2020).
9. ΕΚ αριθ. 1829/2003 (<https://eur-lex.europa.eu/legalcontent/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:02003R1829-20080410&from=DE>)
10. Οδηγία 90/219/ΕΟΚ Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου
11. Ποινικός Κώδικας (Νόμος 4619/2019). (<https://www.lawspot.gr/nomikes-plirofories/nomothesia/poinikos-kodikas-nomos-4619-2019>)
12. *Λευκό Βιβλίο για την ασφάλεια τροφίμων*, Βρυξέλλες, Επιτροπή των ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, 2000 (http://www.efet.gr/images/efet_res/docs/legislation/food-hygiene/white_book.pdf)
13. Κώδικας Τροφίμων και Ποτών, Τελευταία Έκδοση 2009 (ΦΕΚ Β' 788), όπως τροποποιήθηκε και ισχύει. (http://www.gcsf.gr/index.asp?a_id=264&txt=y&show_sub=1%20,Τελευταία)
14. Ν. 2741/1999 για τον Ενιαίο Φορέα Ελέγχου Τροφίμων. (<https://www.e-nomothesia.gr/kat-emporeio/n-2741-1999.html>)
15. Σύνταγμα της Ελλάδας (<https://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/f3c70a23-7696-49db-9148-f24dce6a27c8/FEK%20211-A-24-12-2019%20NEO%20SYNTAGMA.pdf>)
16. ΚΥΑ 487/ 2000 «Υγιεινή των τροφίμων σε συμμόρφωση προς την Οδηγία 93/43/ΕΟΚ του Συμβουλίου» (ΦΕΚ Β' 1219/4/10/2000). (https://www.a-cert.org/files/KYA_487_04.10.2000.pdf).
17. Συνθήκη της Ρώμης περί ιδρύσεως της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας (<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/?uri=celex:11957E/TXT>)
18. Κανονισμός (ΕΚ) αριθ. 178/2002 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου (<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/HTML/?uri=CELEX:32002R0178&from=EL>)
19. ΕΚ 1019/2008 της Επιτροπής (http://www.efet.gr/images/efet_res/docs/legislation/food-hygiene/1019-2008.pdf).
20. Υπόθεση C-331-07 της Επιτροπής Κατά της Ελλάδας (<http://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?language=en&num=C-331/07>)
21. Ευρωπαϊκό Κανονισμό 999/2001 «για τη θέσπιση κανόνων πρόληψης, καταπολέμησης και εξάλειψης ορισμένων μεταδοτικών σπογγωδών εγκεφαλοπαθειών» και τις τροποποιήσεις του. (http://www.minagric.gr/images/stories/docs/agrotis/zwotrofes/kan999_2001_enop_080817.pdf)

22. Σύμβαση της Γενεύης, 1949, αρθ. 5, σελ. 14 (http://curia.europa.eu/juris/document/document_print.jsf?jsessionid=9ea7d0f130dad9a5c0f6a2b4a579a47ada2d5fea28b.e34KaxiLc3eQc40LaxqMbN4Pb3qQe0?doclang=EL&text=&pag eIndex=0&docid=139689&cid=153379)
23. Οικουμενική Διακήρυξη για τα δικαιώματα του ανθρώπου, 1948 (<https://www.ohchr.org/EN/UDHR/Pages/Language.aspx?LangID=grk>)
24. ΕΚ 178/2002 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου «για τον καθορισμό των γενικών αρχών και απαιτήσεων της νομοθεσίας για τα τρόφιμα, για την ίδρυση της Ευρωπαϊκής Αρχής για την Ασφάλεια των Τροφίμων και τον καθορισμό διαδικασιών σε θέματα ασφαλείας των τροφίμων» (<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/ALL/?uri=CELEX%3A32002R0178>)
25. Ψήφισμα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου της 14ης Ιανουαρίου 2014 σχετικά με την επισιτιστική κρίση, την απάτη στην αλυσίδα των τροφίμων και τη διενέργεια ελέγχων (2013/2091(INI)) European Centre for Disease Prevention and Control, “Facts about variant Creutzfeldt – Jakob disease“, 2017 (<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/?uri=CELEX%3A52014IP0011%2801%29>)
26. Κανονισμός ΕΟΚ αρ. 170/83 του Συμβουλίου «για τον καθορισμό, για το 1987, των αλιευτικών δυνατοτήτων για ορισμένα αποθέματα ιχθύων ή ομάδες αποθεμάτων ιχθύων στη ζώνη διακανονισμού που ορίζεται από τη σύμβαση ΝΑΦΟ». (<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:31987R1392&from=ET>)
27. Καταστατικό της Ρώμης του Διεθνούς Ποινικού Δικαστηρίου, άρ. 7.2.β.. (<https://www.icc-cpi.int/NR/rdonlyres/ADD16852-AEE9-4757-ABE7-9CDC7CF02886/283503/RomeStatutEng1.pdf>)
28. Αλιευτικός Κώδικας (ΦΕΚ Α'27/31.1.1970) (https://www.kodiko.gr/nomologia/document_navigation/481555/n.d.-420-1970)
29. Universal Declaration on the Eradication of Hunger and Malnutrition, 1974 (<https://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/EradicationOfHungerAndMalnutrition.aspx>)
30. Rome Declaration on World Food Security (<http://www.fao.org/3/w3613e/w3613e00.htm>)
31. Πρωτόκολλο του Αφρικανικού Χάρτη περί των Δικαιώματα του Ανθρώπου και των Λαών, (<https://www.achpr.org/legalinstruments/detail?id=49>)
32. World Declaration on Nutrition And Plan of Action for Nutrition, Rome December 1992 (<https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/61051/a34303.pdf;jsessionid=9F236C403A8DD5F421B2B3646E86CE1F?sequence=1>)
33. Copenhagen Declaration on Social Development, 1995 (https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_CONF.166_9_Declaration.pdf)
34. ΕΚ 852/2004, όπως τροποποιήθηκε με τον ΕΚ 1019/2008 της Επιτροπής «για την τροποποίηση του παραρτήματος II του κανονισμού (ΕΚ) αριθ. 852/2004 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου για την υγιεινή των τροφίμων» (http://www.efet.gr/images/efet_res/docs/legislation/food-hygiene/1019-2008.pdf)
35. ΕΚ 882/2004, όπως τροποποιήθηκε με τον Κανονισμό (ΕΚ) 301/2008. (http://www.efet.gr/images/efet_res/docs/legislation/food-hygiene/301-2008.pdf).
36. Χάρτης ΗΕ, 1945 (<https://www.refworld.org/cgi-bin/texis/vtx/rwmain/opensslpdf.pdf?reldoc=y&docid=4c10af9a2>)
37. Διεθνές Σύμφωνο για τα Οικονομικά, Κοινωνικά και Μορφωτικά Δικαιώματα, Ηνωμένα Έθνη, 1966 (<https://unric.org/el/διεθνές-σύμφωνο-για-τα-οικονομικά-και-2/>)
38. High Commissioner for Human Rights: The Right to food, and the World Food Summit: five Years later, Sub – Commission on human Rights resolution 2001/7, 2001. (<https://www.ohchr.org/Documents/Publications/FactSheet27en.pdf>)
39. Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών «για την πρόληψη και καταστολή του Εγκλήματος της Γενοκτονίας» (<https://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/CrimeOfGenocide.aspx>)
40. Ν 3091/1954 (ΦΕΚ Α'250/ 6.12.1954) (http://www.et.gr/docs-nph/search/pdfViewerForm.html?args=5C7QrtC22wE718tQ1NEEHdtvSoClrL8cSHdHNezY5d5MXD0LzQTLWPU9yLzB8V68knBzLCmTXKaO6fpVZ6Lx3UnKl3nP8NxdnJ5r9cmWvJWelDvWS_18kAEhATUkJb0x1LIdQ163nV9K--td6SIubi29xBu7Ohy1B7mjdWkQAHYGxEG_zdONjP8hLkN2HgO)
41. Καταστατικό της Ρώμης του Διεθνούς Ποινικού Δικαστηρίου, αρθ. 7, παρ. 1 (β) συνδυαστικά με παρ. 2 (β), όπως κυρώθηκε με το Ν. 3003/2002: Κύρωση Καταστατικού Διεθνούς Ποινικού

- Δικαστηρίου, (ΦΕΚ 75, τ. Α΄) (<https://www.refworld.org/cgi-bin/texis/vtx/rwmain/opensslpdf.pdf?reldoc=v&docid=506ab5e82>)
42. (ΕΚ) αριθ. 882/2004 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου (<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/?uri=CELEX%3A02004R0882-20140630>)
 43. (ΕΚ) αριθ. 178/2002 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 28ης Ιανουαρίου 2002, για τον καθορισμό των γενικών αρχών και απαιτήσεων της νομοθεσίας για τα τρόφιμα, για την ίδρυση της Ευρωπαϊκής Αρχής για την Ασφάλεια των Τροφίμων και τον καθορισμό διαδικασιών σε θέματα ασφαλείας των τροφίμων (<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/ALL/?uri=CELEX%3A32002R0178>)
 44. (ΕΚ) αριθ. 1925/2006 (<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/ALL/?uri=CELEX%3A32006R1925>)
 45. (ΕΚ) αριθ. 608/2004 της Επιτροπής ([https://www.moh.gov.cy/moh/mphs/phs.nsf/C7F20E202340F8CBC2258211003B71AD/\\$file/73-2004.608.pdf](https://www.moh.gov.cy/moh/mphs/phs.nsf/C7F20E202340F8CBC2258211003B71AD/$file/73-2004.608.pdf))
 46. Κανονισμός (ΕΕ) 2017/625 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, ο οποίος τέθηκε σε ισχύ το 2019. (<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:32017R0625&from=EN>)
 47. Βλ. ΕΚ. 29/2012 της Επιτροπής «για τα πρότυπα εμπορίας του ελαιολάδου» (<http://www.sedik.gr/el/kanonismoi/Καν%2029-2012%20Εμπορίας%20Ελαιολαδου%20Κωδικοποίηση%20Καν%201019-2002.pdf>)
 48. Βλ. ΕΚ. 1169/2011 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου «σχετικά με την παροχή πληροφοριών για τα τρόφιμα στους καταναλωτές, την τροποποίηση των κανονισμών του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου (ΕΚ) αριθ. 1924/2006 και (ΕΚ) αριθ. 1925/2006 και την κατάργηση της οδηγίας 87/250/ΕΟΚ της Επιτροπής, της οδηγίας 90/496/ΕΟΚ του Συμβουλίου, της οδηγίας 1999/10/ΕΚ της Επιτροπής, της οδηγίας 2000/13/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, των οδηγιών της Επιτροπής 2002/67/ΕΚ και 2008/5/ΕΚ και του κανονισμού (ΕΚ) αριθ. 608/2004 της Επιτροπής», ο οποίος τέθηκε σε ισχύ τη 2014. (<https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2011:304:0018:0063:EL:PDF>)
 49. Βλ. ΕΚ 458/2013 της Επιτροπής σχετικά με τη διόρθωση του κανονισμού (ΕΚ) αριθ. 589/2008 για τον καθορισμό λεπτομερών κανόνων εφαρμογής του κανονισμού (ΕΚ) αριθ. 1234/2007 του Συμβουλίου «σχετικά με τις προδιαγραφές εμπορίας αυγών» (<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:32013R0458&qid=1429867135985&from=EL>)
 50. Σύμβαση για την Εξάλειψη όλων των Μορφών Διακρίσεων κατά των Γυναικών, 1979, άρθρο 12 παρ. 2 (https://www.unhcr.org/cy/wp-content/uploads/sites/41/2018/04/Conventions_Women.pdf)
 51. Βλ. ΕΚ 1379/2013 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου για την κοινή οργάνωση των αγορών των προϊόντων αλιείας και υδατοκαλλιέργειας, την τροποποίηση των κανονισμών (ΕΚ) αριθ. 1184/2006 και 1224/2009 του Συμβουλίου και την κατάργηση του κανονισμού (ΕΚ) αριθ. 104/2000 (<http://peproe.gr/images/programa/thesmiko/kanonismoi/reg1379-2013.pdf>)
 52. Βλ. ΕΚ 231/2012 της Επιτροπής σχετικά με τη θέσπιση προδιαγραφών για τα πρόσθετα τροφίμων που αναφέρονται στα παραρτήματα II και III του κανονισμού (ΕΚ) αριθ. 1333/2008 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου (<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:32012R0231&from=el>)
 53. Βλ. ΕΚ 589/2014 της Επιτροπής «για τον καθορισμό των μεθόδων δειγματοληψίας και ανάλυσης, για τον έλεγχο των επιπέδων των διοξινών, των παρόμοιων με διοξίνες PCB και των μη παρόμοιων με διοξίνες PCB σε ορισμένα τρόφιμα και την κατάργηση του κανονισμού (ΕΕ) αριθ. 252/2012
 54. Βλ. ΕΚ 470/2009 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου για θέσπιση κοινοτικών διαδικασιών για τον καθορισμό ορίων καταλοίπων των φαρμακολογικά δραστικών ουσιών στα τρόφιμα ζωικής προέλευσης, για την κατάργηση του κανονισμού (ΕΟΚ) αριθ. 2377/90 του Συμβουλίου και τροποποίηση της οδηγίας 2001/82/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου και του κανονισμού (ΕΚ) αριθ. 726/2004 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου (<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:32009R0470&from=el>)
 55. Βλ. ΕΚ. 2017/625 Του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και Συμβουλίου, ο οποίος τέθηκε σε ισχύ το 2019 (<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:32017R0625&from=EN>)

56. Έκθεση της Διεθνούς Διάσκεψης για τον Πληθυσμό και την Ανάπτυξη, Κάιρο, 1994 (https://www.un.org/en/development/desa/population/events/pdf/expert/27/SupportingDocuments/A_CONF.171.13_Rev.1.pdf)
57. Σύμβαση του ΟΗΕ για το Δίκαιο της Θάλασσας (https://www.un.org/Depts/los/convention_agreements/texts/unclos/unclos_e.pdf)
58. Ν. 4235 «Διοικητικά μέτρα, διαδικασίες και κυρώσεις στην εφαρμογή της ενωσιακής και εθνικής νομοθεσίας στους τομείς των τροφίμων, των ζωοτροφών και της υγείας και προστασίας των ζώων και άλλες διατάξεις αρμοδιότητας του Υπουργείου Αγροτικής Ανάπτυξης και Τροφίμων» (https://www.kodiko.gr/nomologia/download_fek?f=fek/2014/a/fek_a_32_2014.pdf&t=62efd048dba53d0bca0a8ac9bd88fdcd)
59. Ποινικός Κώδικας, αρθ. 281 (<https://www.lawspot.gr/nomikes-plirofories/nomothesia/pk/arthro-281-poinikos-kodikas-notheia-trofimon>)
60. Ποινικός Κώδικας, αρθ. 279 (<https://www.lawspot.gr/nomikes-plirofories/nomothesia/pk/arthro-279-poinikos-kodikas-dilitiriasi-pigon-kai-trofimon>)
61. Ν. 4177/2013 (ΦΕΚ Α' 173/8.8.2013). (https://www.kodiko.gr/nomologia/document_navigation/75081/nomos-4177-2013)
62. (ΕΚ) αριθ. 1333/2008 που αφορά στα πρόσθετα τροφίμων (<https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2008:354:0016:0033:EL:PDF>)
63. 2000/13/ΕΕ «για προσέγγιση των νομοθεσιών των κρατών μελών σχετικά με την επισήμανση, την παρουσίαση και τη διαφήμιση των τροφίμων». (<https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CONSLEG:2000L0013:20090807:EL:PDF>)
64. Agreement to Promote Compliance with International Conservation and Management Measures by fishing vessels on the high seas, Food and Agriculture Organization of the United Nations Rome, 1995 (<http://www.fao.org/3/x3130m/X3130E00.htm#b5>)
65. World Summit for Social Development, Copenhagen Declaration on Social Development, 1995 (<https://www.un.org/esa/socdev/wssd/text-version/index.html>)
66. Καταστατικός Χάρτης ΗΕ, 1945 (<http://dag.un.org/bitstream/handle/11176/387338/GREEK1976.pdf?sequence=1&isAllo wed=y>)

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι

Το παράδειγμα της Σπογγώδους Εγκεφαλοπάθειας των Βοοειδών (ΣΕΒ)

Η σπογγώδης εγκεφαλοπάθεια των βοοειδών (στο εξής ΣΕΒ) ανήκει σε μια ομάδα ασυνήθιστων μεταδοτικών εκφυλιστικών εγκεφαλοπαθειών (στο εξής ΜΣΕ) που προσβάλλουν τα θηλαστικά και εμπεριέχονται στα θανατηφόρα λοιμώδη νοσήματα. Αν και η ακριβής φύση των αιτιωδών παραγόντων δεν έχει ακόμη προσδιοριστεί, είναι προφανές ότι δεν οφείλεται σε κάποιο μικρόβιο ή ιό. Μια παθολογική μορφή της πρωτεΐνης Prions στον ξενιστή φαίνεται να αποτελεί την βασική αιτία αν και στην επιστημονική κοινότητα έχουν υπάρξει αντιφατικές απόψεις ως προς το αν υπάρχει απόλυτη συσχέτιση μεταξύ της μολυσματικής παρουσίας τούτης, ως το μοναδικό και αποκλειστικό αίτιο εμφάνισης των ΜΣΕ⁶⁰³.

Οι ΜΣΕ προσελκύουν για πρώτη φορά εκτεταμένη επιστημονική προσοχή σχεδόν πριν από μισό αιώνα. Οι μολυσματικοί παράγοντες που ευθύνονται για τις ΜΣΕ είναι ασυνήθιστα δύσκολο να εξαλειφθούν και φαίνεται πως είναι πιο ανθεκτικοί στη θερμότητα και την ακτινοβολία από οποιοδήποτε γνωστό παθογόνο παράγοντα. Σε ένα πρώτο στάδιο, η ΣΕΒ εκτιμάται ότι συνδέεται με μία ευρέως διαδεδομένη νόσο ονόματι τρομώδης, που εμφανίστηκε σε πρόβατα, η οποία ήταν γνωστό ότι υπάρχει στα βοσκοτόπια για μεγάλο χρονικό διάστημα, ακόμα και μετά την θανάτωση των μολυσμένων ζώων. Η νόσος, λοιπόν μεταδόθηκε από τα πρόβατα στα βοοειδή και εν συνεχεία μέσω της κατανάλωσης τούτων στον άνθρωπο, ούσα υπεύθυνη με την

⁶⁰³ Βλ. Silveira JR, Raymond GJ, Hughson AG, Race RE, Sim VL, Hayes SF, Caughey B. “The most infectious prion protein particles”, *Nature*, 2005, σσ. 437- 439.

εμφάνιση της ασθένειας variant Creutzfeldt-Jakob (vCJD)⁶⁰⁴.

Αναλυτικότερα, τα πρώτα σποραδικά κρούσματα της ΣΕΒ πιστεύεται ότι συνέβησαν στο Ηνωμένο Βασίλειο (Ηνωμένο Βασίλειο) το 1985⁶⁰⁵. Μέχρι τον Οκτώβριο του 1996, η ασθένεια είχε επηρεάσει περισσότερα από 163.000 βοοειδή στη Βρετανία ενώ παράλληλα είχαν επηρεαστεί σε μικρότερο βαθμό βοοειδή στην Ιρλανδία, Γαλλία, Πορτογαλία και Ελβετία⁶⁰⁶. Επιδημιολογικές μελέτες έχουν δείξει ότι η ΣΕΒ στο Ηνωμένο Βασίλειο συνδέεται αφενός με την ύπαρξη της Τρομώδους Νόσου, η οποία αποτέλεσε και τη πηγή της μόλυνσης αλλά και με τη χορήγηση οστεοκρεατάλευρου ως συμπλήρωμα πρωτεΐνης στη διατροφή των βοοειδών⁶⁰⁷. Τα οστεοκρεατάλευρα είναι αποτέλεσμα της άλεσης ψόφων ζώων και υπολοίπων (εντόσθια προβάτων, χοίρων, πουλερικών και βοοειδών). Παράλληλα, υπάρχουν εκτιμήσεις ότι καθοριστικής σημασίας ήταν και η τεχνική επεξεργασία τούτης της τροφής, καθώς για λόγους εξοικονόμησης ενέργειας σημειώθηκε αφενός μείωση της προβλεπόμενης θερμοκρασίας στους κλίβανους και αφετέρου δεν γινόταν χρήση των απαραίτητων διαλυτών, για να επιτευχθεί η εκχύλιση του ζωικού λίπους, απότοκο των παραπροϊόντων σφαγείου. Υπό αυτές τις συνθήκες, δεν κατέστη δυνατό να αδρανοποιηθούν οι παθογόνοι μικροοργανισμοί και ο μολυσματικός παράγοντας της ως άνω πρωτεΐνης⁶⁰⁸.

Αυτή η τροφή, προκάλεσε την σύνθεση της παθολογικής μορφής της πρωτεΐνης

⁶⁰⁴ Βλ. στο Caughey, B., Baron, G. S. "Prions and their partners in crime" ,*Nature*. 2006, Is. 443, σελ. 803επ. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/17051207>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020).

⁶⁰⁵ Βλ. Wells G.A.H., Scott A.C., Johnson C.T., Gunning R.F., Hancock R.D., Jeffrey M., Dawson M., Bradley R. "A novel progressive encephalopathy in cattle", *Vet. Rec*, 121, 1987, σελ. 419επ.

⁶⁰⁶ Βλ. Taylor, D.M., Woodgate, S.L., "Bovine spongiform encephalopathy: the causal role of ruminant-derived protein in cattle diets", *Rev. sci. tech. Off. int. Epiz.*, 16 (1), 1997, σελ. 187. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/9329116> , Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

⁶⁰⁷ Βλ. Wilesmith J.W., Wells G.A.J., Cranwell M.P. & Ryan J.B.M. "Bovine spongiform encephalopathy: epidemiological studies" *Vet. Rec*, 123, 1998, σελ. 639.

⁶⁰⁸ Βλ. De Gruyter, W. "Chemical disinfection and inactivation of prions", στο Hörnlimann B, Riesner D, Kretzschmar H. (επιμ), *Prions in humans and animals*, Berlin, 2006, σελ. 505.

Prions. Η ονομασία τούτων προτάθηκε από τον καθηγητή Stanley Prusiner, όταν απέδωσε σε πρωτεϊνικά μόρια μολυσματικές ιδιότητες. Συνιστά μία γλυκοπρωτεΐνη, η οποία στη φυσιολογική της μορφή συμβάλλει στη ρύθμιση λειτουργιών, κρίσιμες για το ανοσοποιητικό και νευρικό σύστημα των ανθρώπων και των ζώων⁶⁰⁹. Η παθογένεια αυτής της πρωτεΐνης, όπως αναπτύχθηκε στα πλαίσια των προαναφερθέντων παραγόντων και μεταδόθηκε ξεπερνώντας όλους τους φραγμούς μετάδοσης μεταξύ των ειδών, ωστόσο, δύναται να προκαλέσει νευροεκφυλιστικές αλλοιώσεις στο κεντρικό νευρικό σύστημα. Στην ουσία πρόκειται για τροποποιημένες μορφές πρωτεϊνών, οι οποίες αναδιπλώνουν με ανώμαλο τρόπο και όταν ενωθούν με τις κανονικές πρωτεΐνες του εγκεφάλου τις καταστρέφουν αποδίδοντας ανώμαλα τρισδιάστατα σχήματα. Με αυτό το τρόπο καταστρέφεται ο εγκέφαλος, του οποίου η σύσταση ομοιάζει με ένα σφουγγάρι, εξού και η χρήση του όρου «σπογγώδης».

Από το 1996 και από τον Αύγουστο του 2013 εντοπίστηκαν συνολικά 229 περιπτώσεις παραλλαγών της νόσου vCJD σε 11 χώρες. Τα περισσότερα επιδημιολογικά περιστατικά εδράζονται στο Ηνωμένο Βασίλειο, όπου έχουν προκληθεί συνολικά 177 θάνατοι. Αντίστοιχα, σημειώνονται 27 στη Γαλλία, 4 στην Ιρλανδία, 5 στην Ισπανία και την Ολλανδία, 2 στην Πορτογαλία και την Ιταλία⁶¹⁰. Ήδη από το 2000, οπότε η ΣΕΒ κρίθηκε επικίνδυνη για τη δημόσια υγεία ελήφθησαν μέτρα για την εκρίζωσή της μέτρα και υιοθετήθηκαν προγράμματα επιτήρησης κι ελέγχου των νόσων prion⁶¹¹. Ως μέτρο εκρίζωσης τούτης νοείται η θανάτωση των μολυσμένων

⁶⁰⁹ Βλ. Bailly YJR. “The function and cell biology of PrP^C”, *NeuroPrion newsletter*, PRION2008 Special Is. 2008, 2008, σελ. 5 επ. (Διαθέσιμο στην Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <http://www.NeuroPrion.com>, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

⁶¹⁰ Βλ. European Centre for Disease Prevention and Control, “Facts about variant Creutzfeldt – Jakob disease”, 2017. (Διαθέσιμο στην σελίδα του Ευρωπαϊκού Κέντρου Πρόληψης και Ελέγχου Νόσων : <https://www.ecdc.europa.eu/en/vcjd/facts> , Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

⁶¹¹ Βλ. αναλυτικότερα Ευρωπαϊκό Κανονισμό 999/2001 «για τη θέσπιση κανόνων πρόληψης, καταπολέμησης και εξάλειψης ορισμένων μεταδοτικών σπογγωδών εγκεφαλοπαθειών» και τις τροποποιήσεις του. (Διαθέσιμο στην σελίδα του Ευρωπαϊκού Κέντρου Πρόληψης και Ελέγχου Νόσων :

ζώων και η εξαγωγή από τη τροφική αλυσίδα ζώων και ανθρώπινων ιστών που είναι πιθανό να περιέχουν παράγοντα της ΣΕΒ⁶¹².

Η παραπάνω μελέτη περίπτωσης συνιστά μία εκ των παραβάσεων που άπτονται των γενικών διατάξεων της νομοθεσίας περί των τροφίμων. Η χρήση τούτης της ζωοτροφής ήταν απότοκο της προσπάθειας των κτηνοτροφικών μονάδων μείωσης του κόστους και αύξησης των πιθανών κερδών, καθώς παρά την ύπαρξη ενδείξεων επικινδυνότητας προτιμήθηκαν τα κρεατάλευρα. Σε γενικές γραμμές, οι παραβιάσεις των κανονισμών που αφορούν στα απαραίτητα μέτρα υγιεινής τόσο κατά την παραγωγή όσο και κατά την επεξεργασία ή αποθήκευση τροφίμων είναι πολυάριθμες, ενώ οι διώξεις σχετικά σπάνιες. Σύμφωνα με πρόσφατη έρευνα της FSA, 13 % του δείγματος έχει βιώσει τροφική δηλητηρίαση, η έκταση της οποίας είναι δύσκολο να εκτιμηθεί επαρκώς, κατά κύριο λόγο από την κατανάλωση take-away τροφίμων, αποτέλεσμα της μη τήρησης των βασικών κανόνων υγιεινής, όπως αυτοί εντοπίζονται στη νομοθεσία περί των τροφίμων και συνάμα της ελλείψεως επιθεωρήσεων και ελέγχων της υγιεινής των τροφίμων ευρύτερα⁶¹³.

http://www.minagric.gr/images/stories/docs/agrotis/zwotrofes/kan999_2001_enop_080817.pdf, Τελευταία Προσπέλαση: 26/1/2020)

⁶¹² Βλ. Greger M. *U.S. Continues to Violate World Health Organization Guidelines for BSE*, Organic Consumers Association, 2004, σελ. 30.

⁶¹³ Βλ. Croall, H., *Food Crime*, στο Beirne, P., South, N., (επιμ.), *Issues in Green Criminology : confronting harms against environments, humanity and other animals*, όπ.π., σσ. 216-217.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ II

Όρος	Ορισμός	Παράδειγμα
Νοθεία	Ένα συστατικό του τελικού προϊόντος είναι ακατάλληλο	Γάλα με προσθήκη μελαμίνης
Παραποίηση	Όταν ένα νόμιμο προϊόν και η συσκευασία του χρησιμοποιούνται με παράνομο τρόπο	Αλλαγή στις πληροφορίες λήξης του προϊόντος, προσθήκη νέας ετικέτας
Υπερπαραγωγή	Νόμιμο προϊόν παράγεται σε μεγαλύτερες ποσότητες των συμφωνημένων	Ελλιπής δήλωση παραγωγής
Κλοπή	Κλοπή νόμιμου προϊόντος και πλασάρισμα ως νομίμως προμηθευμένου	Κλεμμένα προϊόντα αναμειγνύονται με νόμιμα προϊόντα
Αλλαγή αγοράς	Η πώληση ή η διανομή νόμιμων προϊόντων εκτός προβλεπόμενων αγορών	Τρόφιμα που προορίζονταν για επισιτιστική βοήθεια κατευθύνονται προς αγορές που δεν χρειάζονται βοήθεια
"Μαιμού" εκδοχές τροφίμων	Παράνομο προϊόν είναι κατασκευασμένο έτσι ώστε να μοιάζει αλλά να μην αποτελεί ακριβές αντίγραφο πρωτότυπου νόμιμου προϊόντος	"Μαιμού" εκδοχές δημοφιλών τροφίμων που δεν παράγονται με τις ίδιες προδιαγραφές ασφαλείας
Απομιμήσεις	Προσβολή δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας, σε όλα τα στάδια απομίμησης του παράνομου προϊόντος και της συσκευασίας αυτού	Απομιμήσεις δημοφιλών φαγητών που δεν παράγονται με τις ίδιες προδιαγραφές ασφαλείας

Table 2**Example food fraud categorizations.**

RASFF food fraud categorizations Bouzembrak and Marvin [6*]	Spink and Moyer [8]
• Improper, fraudulent, missing or absent health certificates; • Illegal importation; • Tampering; • Improper, expired, fraudulent or missing common entry documents or import declarations; • Expiration date, and • Mislabeling.	• Adulteration, • Counterfeit product, • Diversion of products outside of intended markets, • Over-run, • Simulation, • Tampering and • Theft

